

Identitás

Szerkesztőbizottság:

Balázs Gábor	Rugási Gyula
Dobos Károly	Toronyi Zsuzsanna
Farkas Zsófia	Szerkesztőség:
Gábor György	Basics Beatrix
Glässer Norbert	Bányai Viktória
Kelbert Krisztina	Fenyves Katalin
Konrád Miklós	Vörös Kata

Az *Indentitás* című tematikus számot
Bányai Viktória és Konrád Miklós szerkesztette.

Képszerkesztő: Basics Beatrix Felelős szerkesztő: Vörös Kata
Olvasószerkesztő: Kelbert Krisztina, Vörös Kata

Címlap: Ámos Imre (1907–1944): Sötét idők VIII., 1941.
Olajfestmény, MNG

Kiadó: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 1075 Budapest, Síp utca 12.
Alapító: Goldziher Ignác Tudományos Kutató Alapítvány,
1075 Budapest, Rumbach Sebestyén utca 11-13.

A folyóirat URL címe: www.targum.academy
A szerkesztőség e-mail címe: szerkesztoseg@targum.academy

ISSN: 2939-5976

Bányai Viktória – Konrád Miklós	/ 1
Identitás	
Tamás Máté	/ 2
Jogok, kötelezettségek és identifikációk <i>Zsidó lakosok jogérvényesítési és jogkiterjesztési stratégiái a 19. század közepi Nagykanizsán</i>	
Rác Katalin	/ 16
„Új korszokban az ó bor szeretetét gondozni” <i>Modern zsidó tudósok Magyarországon</i>	
Mislovics Erzsébet	/ 44
Szántó (Seligman) Eleázár életútja, önképe, szerepvállalása	
Németh Csaba	/ 67
Egy zsidó hölgy a 20. század társadalmi közéletében <i>Györgyey Illésné életútja</i>	
Prepuk Anikó	/ 90
Vázsonyi Vilmos <i>Egy fiatal publicista az 1890-es évek izraelita felekezeti közéletében</i>	
Huszár Mihály	/ 117
A gabonakereskedelemtől a kommunista lapszerkesztésig <i>A Lengyel–Mayer zsidó család a 19–20. században</i>	
Schweitzer Gábor	/ 136
Neológia, hitéleti reneszánsz, belmisszió <i>Adalékok a Pécsi Izraelita Hitközség két világháború közötti történetéhez</i>	
Bányai Viktória – Frojimovics Kinga	/ 153
Orthodox és neológ határhúzások <i>Irányzatok meghatározásai emlékezések tükrében</i>	
Basics Beatrix, Gellén Barbara	/ 175
A teljesség vonzása <i>A Munk-Munkácsi család története mint múzeumi identitás</i>	

Identitás

A modern zsidóság történetének alapvető vetülete az olykor fokozatosan és békésen, máskor drámai tempóban és jelentős dilemmák hatása alatt alakuló identitások története. A 19–20. századi Magyarországon az akkulturáció és a vele járó szekularizáció természetes dinamikája révén a polgárosodó zsidók önazonossága – a többségi társadalom politikai és kulturális elitje által elvárt alkalmazkodás kényszerének nyomásától függetlenül is – nemzedékről nemzedékre képlekenyebbé vált.

Az integráció csábítása elleni reakcióként formálódó ortodox közösségek tagjainak zsidó identitása sem volt olyan homogén és repedésmentes, mint amilyennek azt külső szemlélők vélhették. Egyrészt mert az ortodoxia mérsékelt szárnya szintén az akkulturáció útjára lépett, másrészt mivel az ideológiai és társadalmi elzárkózásnak is számtalan – az önazonosság megannyi változatával járó – fokozata alakult ki.

Az emancipáció és asszimiláció korának Magyarországon számosan voltak, akik számára „zsidóságuk” mibenléte és megélése kételyekkel teli dilemmává, olykor marcangoló kérdéssé vált. És bár jóval többen voltak olyanok – és nemcsak az északkeleti ultraortodox közösségekben, de a neológ (kis) polgárság körében egyaránt –, akik látszólag nem tépelődtek zsidó mivoltukon, cselekedeteik az ő esetükben is utalhatnak zsidó önképük változására.

A Targum 5. számában olyan tanulmányokat adunk közre, amelyek egyes személyek életútjának, közéleti tevékenységének, vagy családi generációk sorának fókuszán keresztül vizsgálják a zsidó önazonosságot és annak változásait, valamint a határkijelöléseket, a lojalitásokat, illetve a csoportidentitás összetett kérdéseit.

Bányai Viktória – Konrád Miklós

Tamás Máté

Jogok, kötelezettségek és identifikációk Zsidó lakosok jogérvényesítési és jogkiterjesztési stratégiái a 19. század közepi Nagykanizsán

1839 márciusában nyolc nagykanizsai zsidó férfi lakos – név szerint az eredeti sorrendben és írásmódban *Strasser Vilmos, Gottlieb Majyer, Moises Blau, Kaiszer Benjamin, Weltner Samuel, Ritscher Meyer, Ollop Ignatz* és *Lackenbacher Carl* – kérvényt küldött Zala vármegye közgyűléséhez, hogy hozzon határozatot azzal kapcsolatban, hogy a mezővárosban úrbéres telkeken álló házakat birtokló zsidó lakosok is részt vehessenek a városi előljárók megválasztásában. A zsidó lakosok tehát a város és az uradalom jogkörét megkerülve próbálták meg a jogkiterjesztést elérni a vármegye közgyűléstől, amelynek elvben nem volt erre döntési jogköre. A magyar nyelvű és sajátkezű aláírásokat tartalmazó kérvényben a következő indokok szerepelnek:

„[...] miután tsak egyedül a’ Kereskedés, mellyet jobbára mi folytatunk[,] tenné Kanisa Városát nevezetesebbé, ’s mi mint Ház birtokosok a’ Köz terheknek viselésében szinte azon mértékben, mint ők vennénk részt, azon felül pedig mint nevezetesebb Kereskedést folytatók, ’s azért is minden Köz dolgokban nagyobb belátással is bírók írásban ki jelentett kivánságokhoz képest a’ Biró[,] Esküttek, ’s Jegyző választásához a’ Törvények engedelve mellett még azért is járullyunk, mivel eképp egy Testet képez-

-
- A szerző a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa, e-mail: tamas.mate@abtk.hu. A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, a K 143231 azonosító számú „OTKA” projekt keretében készült. A levéltári kutatás során nyújtott segítségéért Kulcsár Bálintnak, a tanulmányhoz fűzött észrevételeiért pedig Balogh Zsuzsánnának, Kalocsai Dórának, Kovács Fanninak, László Andornak, Rácz K. Bencének, Nagy Ágostonnak, Nagy Nórának, Szekér Barnabásnak, Szijártó M. Istvánnak és a két anonim lektornak tartozom köszönettel.

vén, a' jó egyetértés, és békesség tsak eképp tetetthetik Köztünk állandóvá, 's örökössé [...].”¹

A kérvényezők tehát a városban úrbéres telkeken álló házakat birtoklók-ként és kereskedőkként azonosították magukat. A *zsidó* szó nem szerepel a kérvényben, amelynek elkerülése tudatos lehetett. A kérvényezők célja ugyanis nem a keresztény és zsidó házbirtokosok közötti különbségek, hanem éppen az azonosságok kiemelése volt. Bár nyolcan írták alá, nyilvánvalóan nem csak maguk, hanem az összes zsidó házbirtokos számára kérvényezték a jogkiterjesztést.² A kérvényben egyrészt azzal érveltek, hogy a mezőváros kereskedelmi forgalmát főként ők bonyolítják; másrészt az úrbéres telkek után járó városi kötelezettségek őket is terhelik; harmadrészt pedig a társadalmilag is elismert nagykereskedőknek nagyobb rálátásuk van a közügyekre. Ezek alapján, ha a városi előjárók választására vonatkozó jogot a zsidó házbirtokosok számára megadnák, akkor a zsidó és a keresztény házbirtokosok azonos jogokkal és kötelezettségekkel járó közösséget alkotnának, amely a konfliktusmentes együttélést nem csak elősegítené, hanem állandósítaná is. Ezt az esetleges folyamatot, amely két csoport egyesülésével járna, a szimbolikus azonosulásra utaló hasonlattal, az egy test(ület)té válás képével fogalmazták meg a kérvényben.

A vármegyei közgyűlés és a zsidó lakosok jogkiterjesztésének képviselője

Az alábbiakban ezen az ügyön keresztül azt fogom vizsgálni, hogyan azonosították magukat a zsidó lakosok a jogérvényesítés vagy jogkiterjesztés érdekében a katolikus többségű Nagykanizsán, a Batthyány-hit-

-
- 1 Strasser Vilmos, Gottlieb Mayer, Moses Blau, Kaiser Benjamin, Weltner Samuel, Retscher Mayer, Ollopp Ignatz és Lackenbacher Carl kérvénye Zala vármegye közgyűléséhez, Nagykanizsa, 1839. március 3. (8. melléklet), Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltár (a továbbiakban MNL ZML) IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710. A kérvényt lásd még Németh László (szerk.): *A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai, 1716–1849*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2002. 136–137. Az ügyvel kapcsolatban lásd még Halász Imre: Nagykanizsa önkormányzata a 19. század első felében. In: Lendvai Anna – Rózsa Miklós (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia*. 2. kötet. Nagykanizsa: Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2006. 410–413; Szabó Zsuzsanna: *Kanizsa önkormányzata az 1830-as években*. Szakdolgozat, Pécs, 2000. MNL ZML XV.41.b. No. 344.
 - 2 A zsidó házbirtokosok számát és arányát az egyik adókimutatási nyilvántartás-sorozatból (*dicalis conscriptio*) lehetne meghatározni. Lásd MNL ZML IV.9.b.

bizomány egyik uradalmi központjában, ahol 1839-ben a zsidó lakosok összlakossághoz képesti aránya hozzávetőleg 15%-ot tett ki. Ez a régióban is jelentősnek számított.³ Az *identifikáció* fogalmát ebben az esetben az olyan azonosítási eljárásokra alkalmazom, amelyek a cselekvő egyének szándékán és döntésén alapulnak, és azt fogom ábrázolni, hogy az adott egyén eltérő helyzetekben melyik közösség részeként igyekezett magát meghatározni, vagy hogyan azonosították őt mások. A közösséghez tartozás ebben az értelemben elsődlegesen egy adott közösség jogaival és kötelezettségeivel való azonosulást jelenti. Ez a tanulmány tehát ahhoz a diskurzushoz kapcsolódik, amelyik megkérdőjelezi a 18–19. századra vonatkozóan a zsidó lakosság jognélküliségét vagy jogfosztottságát, amelyek alól a teleologikus szemlélet szerint később az emancipáció és a recepció szabadította fel a zsidó lakosságot. A 19. század közepéig fennálló jogi normarendszerben a zsellér jogállású zsidó lakosok – a nem-nemes jogállásokhoz sorolható lakosság nagyjából 95%-ával együtt – nem rendelkeztek azokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, amelyekkel az önmagában is számos módon szegmentált, de az *una eademque libertas* jogi fikcióját fenntartani igyekvő nemesség. Ez azonban egyáltalán nem jelentett jognélküliséget vagy jogfosztottságot. A zsidó közösségek jogi helyzetét ugyanis nemcsak központi, hanem lokális (vármegyei, uradalmi vagy városi) szinteken is szabályozták, és számos esetben a különböző jogforrások közül a helyi szabályrendeletet vagy szokásjogot érvényesítették.⁴ Ezek következtében a zsidó

-
- 3 Az 1839-ben végrehajtott nem-nemes népesség-nyilvántartás (*conscriptio popularis ignobilium*) szerint a mezőváros összlakossága 7096 fő, a zsidó lakosság pedig 1095 fő volt. Lásd Rábavölgyi Attila: Kis- és Nagykanizsa demográfiai változásai (1690–1849). In: Lendvai – Rózsa, 2006. 128., 138. Pápán az 1828-ban készült nyilvántartásban (*conscriptio regnicolaris*) 1765 zsidó lakost regisztráltak, amely az összlakosságon belül közel 16%-ot tett ki. Ez egy 1847-es nyilvántartás szerint már 2947 főre, az összlakosságon belüli arány pedig 24%-ra nőtt. Az adatokat lásd Jakab Réka: *Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848.* [Budapest–Veszprém]: L'Harmattan Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, 2014. 50–51.
- 4 A 19. század közepéig fennálló társadalomszerveződési forma *rendi társadalom* kifejezés alatt fut, ami azt feltételezi, hogy egy társadalom létezett, mivel azonban még nem létezett egységes jogrendszer, sokkal inkább egymással hierarchikus és horizontális viszonyban, illetve különböző jogi helyzetben lévő társadalmakként értelmezhető közösségekből állt ez a társadalomszerveződési forma. Ehhez lásd Tóth Zoltán: A rendi norma és a „kereszttyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 7 (2–3), 1991. 75–130; Tóth Zoltán: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: Tóth András (szerk.): *Előadások a polgárosodásról. I. Rendiség és polgárosodás.* Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 1991. 13–25. Vö. Horváth Gergely Krisztián: A „torlódott szerkezetű” a „szilipelésig”: Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére.*

egyén, az adott zsidó közösség jogai és kötelezettségei alapján, amelyhez tartozott, akár előnyösebb jogi helyzetben is lehetett a szintén zselér jogállású, de más, nem zsidó közösséghez tartozó egyénhez képest. A zsidó közösségek sajátos jogi helyzete és a különböző jogintézmények az aktorok, legyen az a cselekvő egyén vagy a közösség, egyfajta stratégiai játékát eredményezték, amelynek célja a jogérvényesítés vagy éppen a jogkiterjesztés volt. A társadalmi cselekvés egyik formájaként értelmezhető játék alapvető eszköze volt az identifikáció, a különböző jogintézményekre való hivatkozás és az ezek alapján történő cselekvés.

Az 1839 márciusi kérvény nyomán kialakult ügy annak a politikai folyamatnak a részeként értelmezhető, amelynek keretében az 1830–1840-es években újra megjelent a politikai szándék az egyes vármegyék és az országgyűlések fórumain, hogy a nem-nemes népesség jogait kiterjesszék a zsidó lakosságra.⁵ A jogkiterjesztés ügyének képviselőit maguk a zsidó lakosok kezdeményezték Zala vármegyében. 1831 márciusában ugyanis a Zala vármegyében élő zsidó lakosok kérvényezték a közgyűléstől, hogy olyan követutasítást fogadjon el, amelyben a követek fellépnek bármiféle rájuk vonatkozó jogkorlátozás ellen, és ezen túlmenően pedig a nem-nemes népesség által bírt jogok zsidókra való kiterjesztését is képviselni fogják az 1832 decemberére összehívott országgyűlésen. A magyar nyelvű kérvény aláírása egyrészt egy, a vármegyében élő zsidó lakosság kollektív identitását („nemes Zala vármegyebeli zsidóság közönségessen”), másrészt pedig a zsidó közösségek előjárói közötti, bizonyos ügyek mentén kialakított együttműködését és közös érdekképviselőt jeleníti meg, amelyek hatékonyabbá tették az érdekkérvényesítést. A közgyűlés azonban úgy határozott, hogy a zsidók

Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2017. 13–34; Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998. 148–186. A korszak társadalomtörténeti szintéziseihez lásd Vörös Károly: *A magyarországi társadalom (1790–1848)*. In: Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története, 1790–1848*. 1. kötet. Budapest: Akadémia Kiadó, 1980. 473–599; Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. 77–124; Katus László: *Magyarország a Habsburg Monarchiában (1711–1918)*. In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007. 572–581.

5 A politikai változásokhoz lásd többek között Fára József: *A zsidóság emancipációjáról, különös tekintettel Zala vármegyére*. Zalaegerszeg: Zrínyi Nyomda, [1938]; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001. 38–46; Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében, 1790–1830. I–II. *Századok*, 148 (3) 2014. 625–663. és 149 (5) 2015. 1163–1209.

jogkiterjesztésére vonatkozó kérvényét csak a következő országgyűlésen fogják képviselni.⁶ Így az 1832 decembere és 1836 májusa között ülésező országgyűlésen részt vevő vármegyei követek utasításaiba ez az ügy nem került bele.

1839 májusában a vármegyében élő izraelita lakosok újabb beadványt fogalmaztak meg a közgyűlésnek, amelyben kérvényezték, hogy az 1839 júniusára összehívott országgyűlésre küldött követek utasításába foglalják bele az 1831 márciusában kérvényezetteket.⁷ A magyar nyelvű beadványban a kérvény megfogalmazó(i) a *zsidó* helyett az *izraelita* és a *magyarországi hitsorsos* kifejezéseket alkalmazták magukra („Zala vármegyei izraeliták”). A nyilvánvalóan kerekített adatokat tartalmazó beadványt a vármegyében élő 5000 izraelita lakos nevében fogalmazták meg, az ügy képviselője pedig 200000 *magyarországi hitsorsost* érintett. A fogalom jelentése értelmében önmagukat már Magyarországon élő vallási csoportként határozták meg. A kérvény érvelése – hasonlóan a nagykanizsai lakosok által 1839 márciusában beadotthoz – azon alapult, hogy az izraelita lakosokat azok az adókötelezettségek (is) terhelik, amik a nem-nemes népeiséget, az általuk bírt jogokkal azonban nem rendelkeznek. A jogkiterjesztés képviselőjét és érvényesítését pedig a természetjogra hivatkozva kérvényezték. A közgyűlés által kinevezett bizottság és a közgyűlés is jóváhagyta a követutasításba való belefoglalását és az ügy országgyűlésen való képviselőjét. Az alaputasítás-tervezetben (és a közgyűlés által elfogadott végleges változatban) a *zsidó* lakosságra vonatkozólag az *izraelita* meghatározást a kérvénnyel azonos jelentéssel alkalmazták. A tervezetben azt fogalmazták meg, hogy az izraelitákra vonatkozó kincstári különadó, a *Toleranzgeld* kivetését meg kell szüntetni, és a nem-nemes népeiség által bírt jogokat a *zsidó* lakosokra ki kell terjeszteni. Ezt a pontot azonban csak azzal a kiegészítéssel fogadta el a közgyűlés, amely szerint az *izraelita* lakosok továbbra se birtokolhassanak nemesi jogállású ingatlanokat.⁸ 1840 júliusában azonban a vármegyei követek a jogkiterjesztés ügyében csak részeredményekről

6 A Zala vármegyében élő zsidó lakosság kérvénye a közgyűléshez, [Zalaegerszeg], 1831. március 14. In: Németh, 2002. 81–86.

7 A Zala vármegyében élő izraelita lakosság kérvénye a közgyűléshez, [h. n.], 1839. május 6. In: Németh, 2002. 146–148.

8 Zala vármegye közgyűlésének országgyűlési követjeinek alaputasítás-tervezete, illetve annak elfogadására és részleges módosítására vonatkozó határozat, Zalaegerszeg, 1839. május 6. In: Molnár András (szerk.): „Tekintetes karok és rendek!” Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései, 1825–1848. Válogatott dokumentumok. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 2003. 122–144, 145–146.

számoltak be jelentésükben, amely szerint a vonatkozó törvénycikk legjelentősebb eredménye az *izraeliták* lakhatási és letelepedési jogának az ország egész területére történő kiterjesztése volt (kivéve továbbra is a bányavárosokat).⁹ Miután a közgyűlésen elhangzott a követek jelentése, felolvasták a vármegyében élő izraelita lakosok magyar nyelvű beadványát is, amelyben a jogkiterjesztés ügyének képviselőjéért fejezték ki köszönetüket. A beadvány aláírásában szintén az *izraelita* kifejezést alkalmazták magukra („Zala vármegyei izraeliták”).¹⁰ Ebben a politikai helyzetben tehát egy módosult identifikáció mutatható ki, amelyben az azonosítással járó fogalomhasználat egy, a kereszténységtől eltérő, de etnikai értelemben már meg nem különböztetendő, kollektív vallási csoportot konstruált meg. A fogalom használatából következően pedig a vármegye zsidó közösségeinek elöljárói és a közgyűlésen részt vevő nemesek között többségbe került ez a szemlélet. Ezzel állhat összefüggésben az, hogy a nyolc nagykanizsai zsidó lakos a vármegye közgyűléstől próbálta meg elérni a városi elöljárók megválasztására vonatkozó jog kiterjesztését.

A zsidó közösségi jogok és kötelezettségek módosulásai

A Nagykanizsán kialakult zsidó közösség jogi entitásként az 1760–1770-es években jöhetett létre a földesúrral megkötött szerződés értelmében. 1784-ben a már megalakult közösség kérvényezett új temetőtelket a földesúrtól.¹¹ 1786 októberében gróf Batthyány Lajos, a nagykanizsai uradalom földesura egy német nyelvű szabályzatot (*Vorschrift*) adott ki Körmenten a nagykanizsai zsidó közösség jogaira vonatkozóan. A szabályzat szerint a közösségnek joga volt megválasztani saját bíróját (*Judenrichter*) és az esküdtjeit (*Geschworener*), akik felé a közösség tagjai

9 Deák Ferenc és Hertelendy Károly országgyűlési követek jelentése Zala vármegye közgyűlésének (részlet), Zalaegerszeg, 1840. július 27. In: Németh, 2002. 150–151. Az 1840:XXIX. törvénycikk a követjelentésnél részletesebb megfogalmazást és több paragrafust is tartalmaz, illetve a követjelentéshez képest más a fogalomhasználata is. A törvénycikk 1.§-a egyrészt az országban született, valamint letelepedési vagy tartózkodási joggal rendelkező, és erkölcsileg kifogásolhatatlan magaviseletű *zsidókra* vonatkozott; másrészt továbbra is korlátozta az 1791:XXXVIII. törvénycikkben szereplő ún. bányavárosokban történő lakhatási és letelepedési jogot.

10 A Zala vármegyében élő zsidó lakosság beadványa a közgyűléshez, Zalaegerszeg, 1840. július 27. In: Németh, 2002. 151–152.

11 Neumann Ede: Zsidó temető Nagy-Kanizsán. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1885/5. 340–341.

engedelmességgel tartoztak. A megválasztott bírót azonban – képviselve a földbirtokost – egy uradalmi tisztviselőnek is jóvá kellett hagynia, ugyanis olyan közösségi elöljáróra volt szükség, aki képes volt végrehajtani a zsidó közösségre vonatkozó szabályokat, és be tudta a rendet (*Ordnung*) is tartatni. A szabályzat az elöljárók jogkörét is meghatározta: a zsidó felek közötti panaszokkal elsőfokon írásban a közösség bírójához kellett fordulni, aki azután az esküdtekkel együtt megvizsgálta a panaszt, és a felek között szóbeli megegyezést alakított ki, amennyiben pedig szükséges volt, írásbeli ítéletet hozott. Ha azonban valamelyik fél nem fogadta el az elöljáróság ítéletét, akkor az másodfokon az uradalmi ügyészhez, vagy annak távollétében, a számtartóhoz fordulhatott. A közösség tagjai tehát elsőfokon a zsidó közösség elöljárósága, másodfokon pedig az uradalom joghatósága alá tartoztak. Minden olyan panasszal, amely jogi ítéletet igényelt, de nem a közösség bírójának jogköréhez tartozott, közvetlenül az uradalmi ügyészhez kellett fordulni. A közösségen kívüli egyénnel való konfliktus esetén, aki nem tartozott a zsidó közösség joghatósága alá, már elsőfokon az uradalmi ügyészhez került az ügy.¹² A zsidó közösség szervezeti és intézményi szabályait tehát a nem-zsidó *communitasok* (pl. jobbágy vagy városi közösségek) mintájára alakították ki és szabályozták.¹³

1789-ben a város területén élő zsidók allodiális telkeken álló házak és úrbéres telkeken levő keresztény házbirtokosok bérlőiként éltek. A zsidó lakosok a földbirtokos és a zsidó közösség között kötött szerződés alapján éves különadót, az ún. *Schutzgeldet* voltak kötelesek fizetni, és mentesültek a földbirtokosnak más jogcímenek teljesítendő éves adók és a városi

12 Neumann Ede: A n.-kanizsai zsidó közösség statutuma. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1885/9. 622; Neumann Ede: A nagy-kanizsai izr. hitközség múltjából. In: Halis István – Hoffmann Mór (szerk.): *Zalavármegyei évkönyv a millenniumra*. Nagykanizsa: Ifj Wajdits József Könyvnyomda, 1896. 143; Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközség. In: Ladányi Miksa (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. 253.

13 Lásd ehhez Jakab, 2014. 91.

kötelezettségek alól is.¹⁴ Ez azonban a későbbiekben módosult, ugyanis egyre több zsidó lakos vásárolt meg úrbéres telken álló házat: 1789-ben egy házat,¹⁵ 1810-ben pedig 39-et birtokoltak.¹⁶ A növekvő számú zsidó házbirtokosok – bizonyos adónemekre vonatkozó – mentességéből következően egyre több konfliktus alakult ki a városi és a zsidó közösség között, ugyanis az úrbéres telken élő házbirtokosokra vonatkozó változatlan mennyiségű kötelezettségek kevesebb adózó között oszlottak el. A városi közösség előljárósága ezért a földbirtokos és a városi közösség között kötött úrbéri szerződésből eredő telek jogállása alapján igyekezett behajtani a zsidó házbirtokosoktól az úrbéres telkekre vonatkozó városi kötelezettségeket, a zsidó házbirtokosok pedig a telek jogállásától függetlenül – a földbirtokos és a zsidó közösség között kötött szerződés alapján – próbálták meg érdekeiket érvényesíteni. De abból is többször ügy keletkezett a városban, ha a zsidó házbirtokosok a különböző jogcímen teljesítendő munkajáradékokat készpénzben váltották meg, és a városi tanács megpróbálta elérni, hogy a zsidó házbirtokosok ne válthassák meg ezeket, főként a fuvarozással kapcsolatos kötelezettségeket.¹⁷ A városi előljáróságnak egyre inkább sikerült az adóztatás terén érvényesíteni érdekeit, és 1839-re, amikor a zsidó házbirtokosok kérvényezték a városi előljáráválasztás jogát, már ugyanazokkal a városi kötelezettségekkel tartoztak, mint más úrbéres telken álló házat birtokló lakosok. Ez azonban nem volt egyedi, más mezővárosban is hasonló helyzet alakult ki.¹⁸

14 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL) P 1322 27. sorozat, 101. tétel, fol. 39. (Kanizsa, 1789. január 5.) Lásd ehhez a vármegye közgyűlése által kiküldött bizottság jelentése (az abban kivonatolt és a zsidó közösség által beadott kérvény 4. pontja), Zalaegerszeg, 1835. november 19. A bizottság tagjai Kerkapoly István másodalispán, Skublics József táblabíró, Nagy Antal táblabíró, Csányi László táblabíró, Koppány Ferenc főadószedő és táblabíró, Rajky Zsigmond főszolgabíró, Molnár János főügyész, Döry Imre táblabíró és Skublics Károly táblabíró voltak. A jelentést az 1835. november 12-én tartott közgyűlésen 2152. számmal mutatták be, de az 1838. november 5-én tartott közgyűlés 2635. számú ügyiratához csatolták. MNL ZML IV.1.b. 1838. november 5. No. 2635.

15 MNL OL P 1322 27. sorozat, 101. tétel, fol. 39.

16 A városi tanács kérvénye Zala vármegye közgyűléséhez (fogalmazvány), Kanizsa, 1810. No. 432. Thúry György Múzeum Történeti Dokumentációs Tár (a továbbiakban TGYM TDT) 72.171.1.; Barbarits Lajos: A városi közigazgatás története. In: Ladányi, 1929. 73–74.

17 Lásd ehhez Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve, 1798. február 26. No. 93. 33. p. TGYM TDT 72.4.1.; Barbarits Lajos: A hűbériség kora. In: Ladányi, 1929. 37, 41–42, 73–74.; TGYM TDT 72.171.1.

18 Pápához lásd Jakab, 2014. 80–87. Veszprémhez pedig lásd Jakab Réka – Kákonyi Anna: *Táguló és szűkülő terek. A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete*. Veszprém: Veszprémi Zsidó Hitközség, 2020. 42–46.

A választójog kérvényezése

Az 1839 márciusában beadott, a városi előjáróválasztási jogra vonatkozó kérvény előzménye a január 2-án tartott városbíró-választás volt. A városházán tartott gyűlést ugyanis a külső tanácsból (*századosság*) többen rendbontással zavarták meg, ezért berekesztették és másnapra halasztották. A külső tanács 100 tagja rendelkezett 1828-tól a városi előjáróság megválasztásának jogával.¹⁹ A város belső tanácsa értesítette a vármegyei közgyűlést arról, hogy a rendbontások elkerülése érdekében a szabad királyi városok mintájára – iskolázottsági szempontok alapján – csökkenteni fogja a *századosság* létszámát 30 vagy 40 főre, a rendbontás miatt pedig a közgyűlés küldjön ki egy bizottságot.²⁰ A városi tanács tehát az előjárók megválasztására vonatkozó, ún. aktív (szavazati jog) és passzív választójog (választhatósági jog) szűkítését igyekezett elérni, a zsidó házbirtokosok pedig ezeknek a jogoknak rájuk való kiterjesztését, amelyben megpróbálták elérni a vármegyei közgyűlésen részt vevő nemesek támogatását.

A nyolc zsidó házbirtokos kérvényében az 1767-ben kiadott úrbéri rendelet 9. pontjára,²¹ az 1811-ben a földesúr és a mezőváros között, határozatlan időre megkötött úrbéri szerződés 12. pontjára,²² illetve

19 A vármegyei közgyűlése által kiküldött bizottság jelentése (2. pont), Kanizsa, 1839. április 4. MNL ZML IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710. A bizottság tagjai Koppány Ferenc főadószedő és táblabíró, Skublics József táblabíró, Molnár János főügyész és Rummy Károly főszolgabíró voltak. Lásd ehhez még MNL ZML IV.1.a. 1828. január 21. No. 168.

20 Topler Ferenc városbíró és a tanács kérvénye Zala vármegyei közgyűléséhez, [Kanizsa], [1839. január 2-a után] (1. melléklet). MNL ZML IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710. A kérvényt az 1839. január 14-én tartott vármegyei kis- vagy részgyűlésen mutatták be 290. számmal. Lásd MNL ZML IV.1.a. 1839. január 14. No. 290. A polgárjoggal rendelkező városi lakosok társadalomtörténeti elemzéséhez lásd Kerecsényi Edit: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez A „polgárok lajstroma” (1745–1826) alapján. In: *Közlemények Zala megye közgyűjtésének kutatásaiból*. Zalaegerszeg: Zala megyei Levéltár, 1978. 115–134.

21 „A Birói hivatalyra az Uraság hármot nevezzen, kik közül az Község egyet az Uraság Tisztyének jelenlétében szabadon válasszon; az Uraság mindazonáltal az válosztottat rossz viselésére nézve letehesse, 's megis büntethesse, a' letett Biró helyett pedig más rendeltessék megírt mód szerint. Ellenben az Notáriust, és Eskütteket az Község maga földes Ura nélkül választ, és el is bocsajthattya.” Az 1767. január 23-án kiadott úrbéri rendelet 9. pontjának 1. §-a (a kérvény 2. /·/ jelölésű melléklete). MNL ZML IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710.

22 „A Városi Biró, ugy a' többi Magistratusbéliek, és Notarius eránt az Urbarium 9-ik Punctumának 1-ő §-ban foglalt rendelése ezután is observáltatni fog oly hozzá tétellel mind azonáltal, hogy az Urodalom az előbbeni Birót mindenkor Candidalni tartozzon, 's az Biróval, ugy a' többi Városi Magistratusbeli személyekkel az Urodalom illendőkép-pen fog bánni.” Az 1811-es úrbéri szerződés 12. pontjának 1. §-a (a kérvény /·/ jelölésű

az 1836:IX. törvénycikkre²³ hivatkozott. Az úrbéri rendelet vonatkozó pontja szerint a földesúr három jelöltet nevezett meg a városbírói tisztségre, akik közül a városi közösség választott, a tanácsstagokat (esküdt) és a jegyzőt azonban már a közösség saját jelöltjei közül önállóan választotta. Az úrbéri szerződés lényegében ezt a jogszabályt vette át. A zsidó kérvényezők arra hivatkoztak, hogy a városi közösség és annak részeként ők is aláírták a földesúrral kötött szerződést, ezért az úrbéres telkeken álló házakat birtoklók egész közösségének szerződéses joga van az előjáróválasztásra. Az 1811 februárjában megkötött úrbéri szerződést a zsidó közösség részéről négyen, feltehetően közösségi előjárók – név szerint az eredeti sorrendben és írásmódban *Gottlieb Majer, Moises Blau, Moyses Schertz* és *Baruch judeus kirurgus* – írták alá sajátkezűleg és hitelesítették a közösség pecsétnyomójával.²⁴ Az érvelés azzal folytatódott, hogy a városbíró jelölésének joga a földbirtokosé, de a bíró és a belső tanácsosok választásának joga 1828-tól a *századossághoz* került, a jegyzőt pedig továbbra is a belső tanács nevezte ki. Ez volt érvényben 1839 márciusában is. Mindazonáltal az 1836:IX. törvénycikk azokon a településeken, ahol a helyi összlakosság különbségtétel nélkül bírt választójoggal, ott továbbra is helyben hagyta ezt az előjáróválasztási gyakorlatot, ahol azonban ettől eltérő gyakorlat működött, azokat hatályon kívül helyezte, és azokat a lakosokat ruházta fel választójoggal, akik az adott településen belül vagy annak határában ingatlanvagyonnal

melléklete). MNL ZML IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710. A földesúr és a mezőváros között megkötött úrbéri szerződés, Kanizsa, 1811. február 27. MNL ZML V.1501.b. 9.a. Fol. 1–14.

23 „A' Község Birája, a' földes Ur által kijelelt legalább 3 alkalmas lakos közül, az Eskütt emberek pedig és Kisbirák minden földes Uri Kijelelés nélkül, 's ugyan mindezek, mind amaz, oly helyeken, hol az eddig divatozott gyakorlat szerint a' helybéli lakosok öszszesége minden Külömbőség nélkül folyt az Elöljárók választásában, továbbá is ezen mód megtartásával, egyebbütt pedig, hol eddig bármely Különböző választási módok divatoztak, minden a' helységben vagy annak határában házat, vagy egyéb fekvő javakat bíró, és a' váloztáson jelen lévő helybéli lakosnak egyenkint számittandó szavazatával esztendőnkint fognak választatni; a' Köz birtokosokra nézve a' Biró választása eránt az rendeltetvén Különösen, hogy ha azok magok Közt három nap alatt sem egyeznének meg a' kijelelendők iránt, illy esetben az illető Szolga Biró a' Községnek biróságra alkalmas 3. személyt választás végett terjeszen elő. Jegyzőt pedig, ki jó erkölcsérül, és Ügyességérül isméretes, a' földes Ur jóváhagyása mellett az illető Község szabadon fogad, mely jóváhagyás megtagadása esetében a' Megye Közönsége a' fenforgó nehézségeket elintézi, 's minden esetre arra fog figyelmezni, hogy a' Községek Jegyző nélkül ne maradjanak.” Az 1836:IX. tc. 1. §-a (a kérvény 3 ./- jelölésű melléklete). MNL ZML IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710. Kiemelés az eredetiben.

24 MNL ZML V.1501.b. 9.a. Fol. 11. A zsidó közösség köralakú pecsétnyomóján egy kitárt szárnyakkal álló egyfejű sas szerepelt, KANISCHANER JUDEN GEMEINDE körfelirattal. Lásd ehhez MNL ZML IV.1.b. 1838. november 5. No. 2635.; MNL ZML IV.1.a. 1839. november 4. No. 2821.

bírtak. A választáson pedig a személyesen részt vevő lakosok szavazatának egyenkénti számbavételét rendelte el. A választójog feltételét tehát az ingatlanbirtokláshoz és a személyes részvételhez kötötte a jogszabály. A törvénycikk szerint a bírót továbbra is a földesúr három jelöltje közül kellett választani a választójoggal rendelkező lakosoknak, a tanácsosokat és a jegyzőt pedig szabadon választhatták a választók, de az utóbbi tisztviselő kinevezését jóvá kellett hagynia a földesúrnak. A zsidó kérvényezők ezért azt emelték ki, hogy a törvényhez képest a korábbi jogforrások alárendelt viszonyban vannak. A beadványban végül azt kérvényezték a vármegye közgyűlésétől, hogy az úrbéri szerződés és a törvénycikk alapján olyan határozatot hozzon, amely értelmében az ingatlanvagyon birtokló helyi lakosok az előljárválasztásra vonatkozó joggal rendelkeznek. A zsidó házbirtokosok tehát a keresztényekhez hasonlóan az úrbéres telken álló házak birtoklásából eredő városi kötelezettségek mellé az azzal járó jogokat szándékoztak megszerezni. A jogkiterjesztés következményeként pedig nem csupán a városi előljárvók választására vonatkozó jogot szereznék meg, hanem a keresztény házbirtokosok által alkotott városi közösség részévé is válnának, ezért azonosították magukat a városi közösség részeként az érvelés során.

Ezzel a kérvénnyel megegyező napon kelt az a 16 helyi keresztény lakos által aláírt és a zsidó közösségnek („Israelita Vallás Közönségéhez”) küldött magyar nyelvű kérvény, ami a zsidó házbirtokosok előljárválasztói jogát és az ezzel kapcsolatos beadványát támogatta.²⁵ A kérvényben úgy fogalmaztak, hogy a zsidó lakosok is támogassák az 1836:IX. törvénycikk alkalmazását, ami a választójogot az ingatlanbirtokláshoz kötötte. Ez ugyanis a választójoggal rendelkezők körének bővülését fogja eredményezni, amely közös érdekük. A kérvény argumentációja és szimbolikája (kézfogás és egy testté válás) is nagymértékű azonosságot mutat a zsidó házbirtokosokéval. A zsidók által bonyolított kereskedelmi forgalom volumenével, a kereskedők közügyekre való rálátásával, és a zsidó házbirtokosok kötelezettségeivel indokolták nemcsak a választójog, hanem a városgazdálkodás feletti felügyeleti jog kiterjesztését, amelynek következtében a város költségvetésére, a haszonbérletek bérbeadására

25 Öreg Hegedűs Ferenc, Ifj. Hegedűs Ferenc, Faics Ferenc, Michael Ignaz, Baj Ferenc, Kiss Mihály, Ifj. Puchman József, Hány István, Ifj. Plander János, Kiss József, Gödörházi Antal, Buvári János, Gudlin Ferenc, Karlovics István, Andri József, Ács József kérvénye a zsidó közösséghez (másolat), Kanizsa, 1839. március 3. (NB jelölésű melléklet.) MNL ZML IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710.

és a pénztárak ellenőrzésére is befolyással lettek volna. Ezt a felügyeleti jogkört ugyanis a külső tanács gyakorolta.²⁶

A vármegyei bizottság javaslata és a városi tanács döntése

A vármegye közgyűlése által kiküldött bizottság április 3-án ült össze Nagykanizsán, ahol az uradalom képviselőjében Chernel Ignác táblabíró és ügyész, a város belső és külső tanácsa, illetve a zsidó közösség előjárói is megjelentek.²⁷ A bizottság jelentése szerint a március 3-án kelt kérvényt a zsidó közösség adta be, és arra vonatkozott, hogy a városi előjárók választására vonatkozó szavazati jogot a keresztény házbirtokosokhoz hasonlóan a zsidók számára is adják meg. A bizottság az ülésen részt vevőknek előadta, hogy egyrészt az 1811-es úrbéri szerződést a keresztényekhez hasonlóan a zsidó házbirtokosok is aláírták, ezért a szerződés minden különbségtétel nélkül az úrbéres telkeken álló házakat birtokló keresztény és zsidó lakosokra egyaránt vonatkozik; másrészt pedig az 1836:IX. törvénycikk a városban ingatlanvagyont birtokló lakosnak minden megkülönböztetés nélkül jogot adott az előjáróválasztásban való részvételre. Ezek alapján a bizottság a választójogra vonatkozó kérvényt jogosnak ítélte meg, a zsidó házbirtokosokat a keresztényekkel együtt a városi közösség részeként azonosította. A bizottság továbbá kiemelte, hogy 1838-tól a zsidó házbirtokosok is megkapták az adókvetési nyilvántartások készítésekor a részvételi jogot és a városi számadásokba való betekintési jogot.²⁸ A bizottság szerint a *századosság*ot nem törvény, hanem helyi szokásjog alapján hozta létre a városi közösség, és a testület amúgy is nagyrészt a városgazdálkodás felügyeletével foglalkozik. Ezek alapján a bizottság azt javasolta, hogy a zsidó házbirtokosok válasszanak maguk közül két személyt a külső tanács testületébe, akik szavazati joggal fognak rendelkezni. A bizottság javaslata azonban kikötötte, hogy a zsidó testületi tagok száma nem nőhet, és amíg nem rendelkezik másként a törvény, más városi tisztséget nem tölthetnek be. A javaslatot az uradalom részéről az ügyész jóváhagyta, és a kiskanizsai külső tanácstagok

26 Halász, 2006. 410.

27 A vármegye közgyűlése által kiküldött bizottság jelentése, Kanizsa, 1839. április 4. MNL ZML IV.1.b. 1839. május 6. No. 1710. A jelentés vonatkozó részét kiadva lásd Németh, 2002. 138–139.

28 Lásd ehhez MNL ZML IV.1.a. 1838. január No. 349.

is támogatták, a többséget kitevő nagykanizsaiak azonban ellenezték, és még azt sem fogadták el, hogy a zsidó házbirtokosok a keresztény külső tanácsstagok megválasztásakor szavazhassanak. A keresztény többség felfogása szerint ugyanis a zsidó házbirtokosok nem tartoztak a keresztény házbirtokosokból álló városi közösségbe. A bizottsági ülésen részt vevő zsidó közösségi elöljárók ezért azt kérvényezték, hogy ha a városi közösség nem akarja elfogadni a zsidó házbirtokosok városi elöljáróválasztásra és a városgazdálkodás felügyeletére vonatkozó jog megadását, tehát nem tekintik őket a városi közösség tagjainak, akkor a zsidó közösség egészét mentse fel a városi kötelezettségek teljesítése alól. A zsidó közösség elöljárói tehát a városi közösséghez tartozást az azzal járó jogok és kötelezettségek kiegyenlített viszonyrendszereként értelmezték, és azon az állásponton voltak, hogy ha ez nem teljesülhet, és a zsidó házbirtokosok nem tartozhatnak a városi közösséghez, akkor csupán a zsidó közösséghez tartozásból következő kötelezettségeket kelljen teljesíteniük. A vármegye által kirendelt bizottság javaslatát tehát hiába támogatta a földbirtokost képviselő uradalmi ügyész, a város külső tanácsstagjainak többsége, mivel a zsidó házbirtokosokat nem tekintette a városi közösség részének, nem fogadta el a javaslatot.

Ez az eset egyáltalán nem számított egyedinek. A zsidó és városi közösség a földbirtokossal kötött külön szerződéseiből eredő eltérő jogi helyzete kapcsán számos hasonló konfliktus alakult ki. Ezek a 18. század végétől felerősödtek, ugyanis egyre több zsidó lakos vásárolt úrbéres telkeken álló házakat a mezővárosban, ebből következően pedig a korábban egymástól elkülönülő, jogokra és kötelezettségekre vonatkozó normák egyre inkább egymásba fonódtak és átfedésbe kerültek egymással. A városi közösség elöljárósága a telek jogállása alapján igyekezett behajtani a zsidó házbirtokosoktól az úrbéres telkekre vonatkozó városi kötelezettségeket, a zsidó házbirtokosok pedig a telek jogállásától függetlenül a zsidó közösség kollektív jogai alapján próbálták meg jogukat érvényesíteni. 1839-re a városi közösség elöljáróságának sikerült érdekeiket érvényesíteni, a zsidó házbirtokosokra ezáltal már a keresztény házbirtokosokkal azonos városi kötelezettségek vonatkoztak. Miközben a városi tanács megpróbálta az elöljáróválasztásra jogosultak számát csökkenteni, a zsidó házbirtokosok a vármegyei közgyűléstől igyekeztek elérni a szavazati jog rájuk való kiterjesztésének támogatását úgy, hogy annak nem volt erre vonatkozó döntési joga. A közgyűlésnek küldött

kérvényük szerint a jogkiterjesztéssel a zsidó és keresztény házbirtokosok jogilag egy közösséget alkotnának, amelyek az azonos jogokon és kötelezettségeken alapulnának. A közgyűlés által kirendelt bizottság javaslatát nyilvánvalóan befolyásolta az, hogy a vármegyei közgyűlésben ekkorra már többségbe került az a felfogás, amely alapján a nem-nemes népesség által bírt jogokat a zsidó lakosokra ki kell terjeszteni. A bizottsági javaslatot, amely ha korlátozó feltételekkel is, de támogatta a zsidó lakosok választó jogának ügyét, hiába hagyta jóvá az uradalom, a városi előljáróság többsége nem fogadta el. A jogkiterjesztés ennek következtében nem lépett érvénybe.

Az eset alapján láthatóvá vált, hogy a zsidó házbirtokosok megpróbálták kihasználni a jogi normarendszer kategóriáinak növekvő mértékű átfedését, a keresztény házbirtokosokkal azonos kötelezettségek alapján magukat a városi közösség részeként azonosították, és kérvényezték a keresztény házbirtokosokkal megegyező jogokat. A városi előljáróság többsége azonban szétválasztotta a különböző normákat, saját érdekeinek érvényesítése érdekében az erre vonatkozó törvény helyett továbbra is a helyi szokásjogot alkalmazta, a zsidó házbirtokosok jogkiterjesztési igényét nem fogadta el, a zsidók városi közösség részeként történt azonosítását elutasította, a zsidókat pedig ebben az értelemben kizárta a városi közösségből. A zsidó házbirtokosok ezért a városi kötelezettségeik alól való felmentésüket kérvényezték, ha ugyanis nem ismerik el az ezzel járó jogokat és nem tartoznak a városi közösséghez, akkor a továbbiakban ne kelljen a kötelezettségeket sem teljesíteniük. Az identifikációt az érvelés alapján alakították az egyének és alapvetően szituatív módon működött. A városi közösség a közös kötelezettségek alapján a csoport részeként azonosította a zsidó házbirtokosokat, de a jogkiterjesztés lehetőségével az azonosítás módosult, a zsidó házbirtokosokat ebben az értelemben pedig kizárta onnan. Ezek alapján változott a zsidó házbirtokosok identifikációs eljárása is. A földbirtokossal külön szerződéses viszonyban levő csoportok, mint a városi vagy zsidó közösségek, a jogi normarendszer komplexitását kihasználva igyekeztek érdekeiket érvényesíteni vagy előnyösebb helyzetbe kerülni. Az ilyen módon kialakult stratégiai játéknak egyik alapvető része volt az identifikáció, amely az exklúzió és az inklúzió eszközeként egyaránt működhetett.

Rác Katalin

„Új korszóban az ó bor szeretetét gondozni”¹ *Modern zsidó tudósok Magyarországon*

A zsidó tudományok és a keletkutatás meghatározó alakjának, Goldziher Ignácnak (1850–1921) az életével és munkájával foglalkozó tanulmányok röviden említik a hebraista Freudenberg Mózes Wolf (?-1878) nevét, aki a gyermek Goldziher házitanítója volt. Ezek a munkák főleg Goldziher 1978-ban németül és 1984-ben magyarul megjelent naplójára, azaz annak első részét képező, az 1890-ben keletkezett önéletrajz-jellegű összefoglalóra támaszkodnak. Innen tudható, hogy Freudenberg eredetileg Bécsben, Anton Schmid könyvkiadójánál szeretett volna héber lektorként dolgozni. Miután a kiadó nem ajánlott neki munkát,² házitanítóként vállalt állást, többek közt a Goldziher családnál. A gyermek Ignácot bevezette a Héber Biblia és a Talmud irodalmába, valamint középkori zsidó filozófiába és héber nyelvészetbe.³ A napló szerint a Freudenberg neveltjeként töltött évek alapozták meg Goldziher hagyományos zsidó tudományban való jártasságát.

Kevesebb szó esik azonban arról – a naplóban szinte semmi –, hogy Freudenberg és Goldziher kapcsolata 1865-ben, amikor Goldziher családjával Pestre költözött, nem szakadt meg. Főleg a hatvanas évek alatt leveleztek. Freudenberg tíz Goldzihernek címzett levelét a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) a Goldziher hagyatékban őrzi. Freudenberg halálának 1878-as dátumát is onnan tudhatjuk, hogy a levél, amiben Freudenberg fia a gyászról értesítette Goldzihert, szintén a hagyaték részét képezi. A levelek kiegészítik és igazolják Goldziher naplóbejegyzéseit, amelyekben tanítója iránt érzett nagyrabecsüléséről írt.

□ Rác Katalin történész, könyvtáros, Emory University, e-mail: katalin.rac@emory.edu

1 Dr. Mezey Ferenc: Az országos rabbiképző-intézet (sic!). *Magyar-Zsidó Szemle* 1917/34. 81–87, itt: 83.

2 Goldziher Ignác: *Napló*. (Fordította: Scheiber Sándorné Dr. Bernáth Livia.) Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984. 25.

3 Goldziher, 1984. 25.

Freudenberg utolsó, 1873 tavaszán Veszprémben keletkezett levele különösen szemlélteti, hogy Goldziher tanulóévei után is számíthatott Freudenberg feltétlen tanítói pártfogására. Ez a levél feltehetően Goldziher egy korábbi levelére írt válaszként született, amiben volt tanítványa értesítette Freudenberget, hogy Trefort Ágoston (1817–1888) vallás- és közoktatási miniszter megbízásából, az év végétől tanulmányutat tervez a Közel-Keleten.⁴ Freudenberg levele tanúskodik arról, hogy Goldziher iránti támogatását mit sem befolyásolta, hogy az egykori diák ambíciói – ahogy a miniszteri megbízás elfogadása is jelzi – a hagyományos zsidó tudományok elsajátításán jóval túlmutattak.

Míg a levél hangneme Freudenberg tanítványa iránti odaadásáról, addig nyelvezete és tartalma Freudenberg modern héber műveltségéről, a héber felvilágosodásként ismert 18. századi szellemi mozgalom, a haszkala hatásáról tanúskodik. A Héber Biblia, a rabbinikus irodalom, és maga a haszkala modern héber irodalmának számos fordulatát és kifejezését felvonultatja, és Goldziher tanulmányútjának jelentőségét taglalja. Ebből és a többi leveléből kiszűrhető műveltsége és tudományos öntudata alapján jellemzi ez a tanulmány Freudenberget mint maszkilt. Itt megjegyzendő, hogy ebben ez a tanulmány eltér Goldziher naplójától, ami Freudenberget az ortodox jelzővel illeti a kor vallási vitáiban elfoglalt álláspontjára utalva.

Levele nyitó soraiban volt tanítványát a „bölcességben jártas, tudományt értő”⁵ címmel illette Freudenberg. A hosszan tisztelgő formális megszólítás már nem a hajdani gyermeknek, hanem az immár fiatal tudósnek szólt, aki doktori címét nem sokkal azelőtt, 1870-ben védte meg, majd két évvel később a pesti egyetemen megkapta magántanári kinevezését. Goldziher ekkor már zsidó tudományos és közéleti lapokban Magyarországon és Németországban egyaránt publikált, mindemelett Talmud tanulmányait is folytatta. A levél érdemi részét, ami a tanulmányutat, a zsidó és nem zsidó tudományok közti kapcsolatot, illetve Goldziher egyetemi állását (a rendes tanári cím hiányát) taglalta az előbbi távolságot tartó címzéssel szemben a „lelkem drágasága”⁶ meghitt megszólítással vezette be.

4 Freudenberg levele Goldzihernek, Veszprém 1873. április 25. MTA Kézirattára, GIL/11/02/01.

5 Az eredeti héber kifejezés: המשכיל בהכמה ומבין במדע (hamaszkil behochma umevin bemada).

6 Az eredeti héber kifejezés: יקר נפשי (jakir nafsi).

Goldziher közelgő utazását egy vándor barangolása és egy antropológiai kutatóút keveredéseként értelmezte Freudenberg. Kiemelte, hogy az Aramot (a szíriai és libanoni szakasz), Kánaánt (a mostani Izrael területe), és Micrájimot (Egyiptomot) érintő tanulmányút számos veszélyt és megpróbáltatást tartogathat magában, egyúttal fontos tapasztalatszerzési lehetőség is. Az utazó csakis „városról városra és országról országra járva” ismerheti meg más népek „jellemét, viselkedését, hitét, vallását” stb. Mindezen új ismereteket könyvbe foglalva, Goldziher az új generációnak mutat majd irányt. Bátorította Goldzihert, hogy ne féljen „új” tudást szerezni, hiszen, az vallásos meggyőződését nem kell, hogy befolyásolja.

A tanácstalanság, hogy mi állhat Trefort fellépése, vagyis a volt tanítványa iránt mutatott miniszteri pártfogás háttérében, nyugtalanította Freudenberget. Trefort nevének hallatán, írta, „borzadály fogja el testemet” (Jób 21:6). Levele mégis azt sejteti, hogy Trefort tervei inkább Goldzihert foglalkoztatták, aki naplójában, majd két évtized elteltével részletesen leírta, hogy hiába bízott benne, a miniszter nem tartotta meg elődje, Eötvös József (1813–1871) ígéretét, miszerint rendes tanári álláshoz segíti. De míg Goldziher naplója csak a közel-keleti út utáni évek leírásában jellemzi Trefortot hazug és cinikus politikusként (előtte csak szellemiségéről ír becsmérlően),⁷ addig Freudenberg levele világosan láttatja, hogy Goldziher már az utat megelőzően is ellenszenvvel viseltetett Trefort vélt hazug volta iránt és Freudenberg osztotta véleményét.

A remélt kinevezés elmaradtával, a levél keltezését követő több mint három évtized alatt Goldziher úgy jelentette meg a modern zsidó tudományos ismereteket gazdagító és a keletkutatás terén alapvetőnek számító műveit, hogy az egyetemi ranglétrán nem emelkedhetett. Ennek ellenére, tudományos jártasságát és úttörő tevékenységét, valamint akadémiai tagként, egyetemi magántanárként, és a Rabbiképző Intézetben (a továbbiakban Rabbiképző) Kaufmann Dávid (1852–1899) halálát követően oktatóként végzett munkájáért elismerték. Részt vett a magyar tudományos élet, az orientalisztika körébe tartozó tudományok, és a modern valláskutatás megszervezésében. Emellett társadalmi kérdésekben is állást foglalt, és közéleti szerepet vállalt. Míg korai, zsidó lapokban megjelent német nyelvű cikkei már foglalkoztak az állam és a zsidó kisebbség kapcsolatával, illetve a magyarországi zsidóság egységét

7 Goldziher, 1984. 70; 101–103.

fenyegető belső feszültségekkel, addig tudósként mint magyar értelmiségi lépett fel egyetemi ügyekben, a magyar államot, a Magyar Tudományos Akadémiát, és az egyetemet is képviselte külföldön. A pesti zsidó közösség életében, illetve a hitközség szellemi és tudományos intézményeinek létrehozásában is tevékenyen részt vett. (1876 és 1905 között, mint titkár Goldziher a Pesti Izraelita Hitközség második legmagasabb rangú és egyik legjobban megfizetett tisztviselője volt.) 1905-ben elfogadta az egyetemi katedrát, lemondott a hitközségben betöltött titkári szerepéről, de tagságát a választmányban megtartotta, és az egyetemi és az akadémiai adminisztráció vezetésében is szerepet vállalt. Az első világháborút követően az ország különböző intézményeiben és az utcákon egyaránt végigsöprő antiszemita hullámra reagálva hivatalos megbízásait felmondta. Egészsége megromlott, naplóját majd egy évvel 1921. november 13-án bekövetkezett halála előtt már nem vezette.

Goldziher Ignác, 1872 körül
Wikimedia Commons

Goldziher életútjának rövid áttekintése szemlélteti, hogy a pályája kezdetén kitűzött célt, amelyet már az 1873-ban írt levelében megfogalmazott, miszerint a magyarországi állami tudományos intézményrendszerben teljes jogú tagként vehessen részt, csak évtizedekkel később érte el. Az 1873-as levélből nemcsak az intézményi részvétel fontosságának megítélése sejlik fel, hanem az a hagyományos zsidó tudást pallérozó szellemi közeg is kirajzolódik, amiből kilépve Goldziher a modern magyar akadémiai világba, illetve európai tudományos életbe érkezett. Freudenberg és Goldziher kapcsolatán keresztül nyomon követhető az a 19. század második felében végbement változás, ami során Magyarországon a modern zsidó tudományos pályamodellek kialakultak, illetve azok a változtatások, amiket a modern zsidó tudomány művelői, köztük Goldziher, a zsidó tudomány és a modern (nem zsidó) akadémiai tudományosság közti kapcsolat, annak intézményi keretei, és művelői társadalmi szerepének meghatározásában szorgalmaztak. Ennek a folyamatnak felvázolására vállalkozik ez a tanulmány. A továbbiakban azt hangsúlyozza, hogy ezt a folyamatot két törekvés egyidejűsége határozta meg: egyrészt a hagyományos zsidó tudomány eszményének ápolása, másrészt a hagyományos tanulmányok modernizálása a modern akadémiai módszerek átvételén keresztül. Vagyis a dolgozat rámutat arra, hogy a haszkala megkésett megjelenése,⁸ a magyarországi társadalmi és gazdasági változások, melyek a zsidó kisebbség és a keresztény többség kapcsolatát is nagy mértékben befolyásolták, illetve a német akadémiai modell, és helyi átültetése összekapcsolódott, és együttesen formálta ezt a változást. A folyamat eredményeként számos tudós-eszmény, illetve modern zsidó tudományos életforma alakult ki. A különbségek ellenére, a modern zsidó tudományok művelői szemében a tudományosság képvisellete nemzetközi zsidó és nem zsidó akadémiai fórumokon, állami, és hitközségi intézményekben meghatározó szempont maradt a vizsgált korszak során.

8 Lásd bővebben Turán, Tamás – Wilke, Carsten (ed.): *Modern Jewish Scholarship in Hungary: The 'Science of Judaism' between East and West*. Berlin – Boston: De Gruyter, 2016. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110330731>

A hagyományos tudás művelői

Freudenberg és Goldziher is természetesnek tartotta, hogy a hagyományos zsidó tudomány körén kívül eső tudást és annak megszerzését a hagyományos tanulás keretei közé lehet illeszteni, illetve, hogy a hagyományos zsidó tudományosság olyan értéket képvisel, ami a modern zsidó tudós számára is iránymutató. Ez a zsidó tudományosság modern fejlődésének szempontjából kulcskérdés, hiszen a zsidó szellemi élet alapvető társadalmi és pszichológiai funkcióját érinti. Alan Kadish, Michael A. Shmidman, és Simcha Fishbane nemrég megjelent zsidó szellemi hagyományt vizsgáló könyve kitér a tanuláshoz a zsidó közösség és az egyén életében betöltött szerepére. Annak ellenére, hogy a könyv 21. századi nézeteket tükröz, hasznos tanulságokkal szolgál a 19. és 20. század eleji Magyarország zsidó tudományos közegének feltárásához is. A szerzők szerint az új tudás megteremtéséhez elengedhetetlen az elődök tekintélyének tisztelete, a kritikai érzék, az alkotó újítás, az igazság kutatása, más kultúrák szellemi törekvése iránti nyitottság, a tudósok és a tudományok tisztelete, és az oktatás mindenek feletti elsőbbsége.⁹ Bár a kritikai hozzáállás, az új tudás közkinccsá tétele, vagy az előzetes tudásra építés a 19. századtól fogva a tudományos kutatás alapvető elvének számít, a hagyományos tanulás és a modern tudomány között tátongó szakadék máig sem tűnik el. Nem feltétlenül azért, mert a felsorolás a tudományos érdeklődés tárgyának mibenlétét nem részletezi. A hagyományosként leírt tanulást, mind a modern zsidó tudományosság megjelenésekor, mind két évszázaddal később, a zsidó közösség, illetve a judaizmus iránt érzett elkötelezettség motiválja, a tanulás az egyéni – értendő egyéni vallásos – életnek hivatott tartalmat adni. „Egy zsidó számára, a szellemi teljesítmény nem egy jövőbeli cél elérésének érdekében hozott választás, hanem az élet alapvető küldetésének a része, az út Isten a világhoz és az emberiséghez fűzött szándékának megértéséhez,” állítják.¹⁰

Ezt a fajta felfogást – naplója szerint – a gyermek Goldziher Freudenbergnek köszönhetően sajátította el. Goldziher magáévá tette Freudenberg azon elveit is, amik mentén a tanulást mindennapos teendőivel,

9 Kadish, Alan – Shmidman, Michael A. – Fishbane, Simcha: *The Jewish Intellectual Tradition: A History of Learning and Achievement*. Boston – MA: Academic Studies Press, 2021. 268. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781644695357>

10 Kadish et al., 2021. 269.

például, a magántanulóként végzett elemi iskolai és gimnáziumi vizsgáira való felkészüléssel összeegyeztette. Valószínűleg fiaira gondolva írta naplója bevezetésében, hogy ezek az elvek egész pályafutását meghatározták. „Vessétek pillantástokat az én életemre, és megértitek az öreg Freudenberg rendszerét”.¹¹ Goldziher ezt a gondolatot fűzte tovább, amikor a hagyományos zsidó szövegek tanulmányozását zsidó identitásának, vagyis vallásosságának alapjaként állította be: „Irodalmi tanulmányaim erősítették zsidó mivoltomat, amely életem értelme volt”.¹² Jóllehet akarata ellenére, harminc éven keresztül azt a hagyományos zsidó tudós-eszményt testesítette meg, ami szerint a tudományos tevékenység nem vált pénzkereset forrásává vagy nem anyagi jutalom céljával folytatták. A zsidó tudományosság terén kifejtett működése, főleg mikor már „főállású” tudós volt, azonban inkább azt példázza, hogy a kritikai tudományos kutatást önmagáért és a felfedezésből és megismerésből származó tudás megteremtésébe vetett hittől vezérelve művelte.¹³

Maszkilok

Az izraeli történész, Shmuel Feiner a haszkalát az Amszterdam és Vilna¹⁴ közti európai régióban megjelenő intellektuális és társadalmi forradalomként írja le, és a 18. század első évtizedeitől az 1780-as évekig tartó berlini és königsbergi fénykorra, és az azt követő kelet-európai másodvirágzásra szakaszolja.¹⁵ Ennek a „forradalomnak” eredményeként jött létre a rabbinikus mellett egy új zsidó szellemi elit, a maszkilok igen heterogén csoportja. Orvostanhallgatók, gazdag üzletemberek, talmudtudósok, de a zsidó intézményi rendszeren belül ténykedő rabbik, valamint attól független gondolkodók is egyaránt képviseltették közöttük magukat. Feiner felfogásában a maszkilok alapjaiban forgatták fel az askenázi zsidóság hagyományos tanulás- és tudás-értelmezését, illetve az azokon alapuló társadalmi berendezkedést. A maszkilok sürgette vál-

11 Goldziher, 1984. 25.

12 Goldziher, 1984. 42.

13 Turner, James: „No Tendency toward Dilettantism”: The Civilized Past after 1850. In: Turner, James: *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities*. Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2014. 274–327. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400850150>

14 Feiner, Shmuel: *The Jewish Enlightenment*. (Fordította: Chaza Naor.) Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004. 3. DOI: <https://doi.org/10.9783/9780812200942>

15 Feiner, 2004. 16.

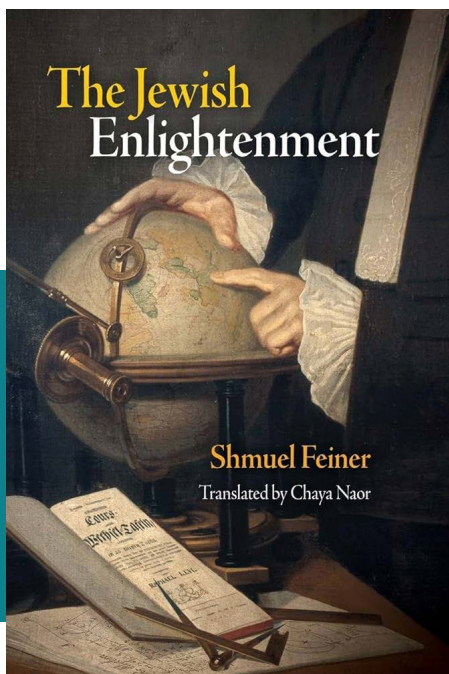
tozást szorgalmazta a filozófus Moses Mendelssohn (1729–1786) német bibliafordításában közreműködő, Európa-szerte ismert maszkil, Naftali Herz Wessely (1725–1805) a hagyományos gondolkodók ellenérzését kiváltó dolgozata *דברי שלום ואמת* (Divré salom veemet: Béke és igazság szavai). 1782-es megjelenése egy időre esett II. Józsefnek az 1780-as évek elején kibocsájtott, a Habsburg birodalom különböző részeire vonatkozó türelmi rendeleteivel. Ezek közt a Magyarországra és Erdélyre vonatkozó rendelet, az ország zsidósága előtt addig elérhetetlen foglalkozásokat és pénzkereseti lehetőségeket nyitott meg. Wessely élte II. József zsidó oktatási reformját, és az általa sürgetett változást ennek megfeleltetésékként írja le, kiemelve azt, hogy mind a kor szellemével, mind a zsidó vallásos eszménnyel messzemenőleg egyezik. A héber felvilágosodás irodalmának neves kutatója, Moshe Pelli azt hangsúlyozta, hogy Wessely dolgozata egy korábbi, *יין לבנון* (Jén Levanon: Libanon bora) című munkájában tárgyalt, az oktatás témájával kapcsolatos gondolatainak lényegi változását jelzi.¹⁶ Korábban a rabbinikus szemléletnek megfelelően megkülönböztette a világi és a zsidó ismeretek rendszerét, és a Tóra tanításának felsőbbrendűségét megkérdőjelezhetetlen axiómaként kezelte.¹⁷ Megváltozott maszkil gondolatmenetét, és a hagyományos irodalomban gyökerező szellemiségét is jellemzi, hogy későbbi, felhördülést okozó írását a Példabeszédek egyik szakasza „Tanítsd a gyermeket az ő útjának módja szerint; még mikor megvénhedik is, el nem távozik attól” (Példabeszédek 22:6), vagyis a rabbinikus műveltség egyik alapszövege nyitotta meg. Ahogy Feiner is rámutat, a hagyományos tanítás talajáról elrugaszkodva és annak logikáját megfordítva érvelt a „Torat ha-Adam”, vagyis „emberi tanítás” elsőbbsége mellett.¹⁸ Azt sürgette, hogy ennek a tudásnak a megszerzése előzze meg az isteni törvény elsajátítását. Maszkil „lázdása” a rabbinikus tudás, mint a zsidó önazonosság és moralitás (társadalmi szerepvállalás a közjó érdekében) kizárólagos letéteményezettjének kritikáját fogalmazta meg. Megkérdőjelezte a Talmud-tudósok vezető státuszát a zsidó társadalmon belül és egyben követelte a zsidó kisebbség többségi társadalom

16 Ezúton köszönöm az ismeretlen lektor idevonatkozó megjegyzéseit. A *Divré salom veemettel* ellentétben, Wessely korábbi munkája egy hagyományos műfajú Pirké Avot, vagyis Talmud kommentárként íródott, aminek címe Hóseás 14,8 versében szereplő „Libanon bora” kifejezésre utal.

17 Pelli, Moshe: Naphtali Herz Wessely. Moderation in Translation. *Hebrew Studies* 1978/19. 43–55. 47.

18 Részletes ismertetést lásd Bányai, 2005. 35.

felé fordulását, amiben a világi tudományoknak és kultúrának fontos közvetítő szerepet tulajdonított.¹⁹ Feiner olvasatában Wessely példája arra is rámutat, hogy a maskilok forradalma „befelé” irányult és így szorgalmazta a zsidó közösségek modernizációját. Nyitánya volt annak a kulturkampfként értelmezett mozgalomnak, ami Feiner szerint máig érezteti hatását, illetve folytatódik.²⁰ Feiner meglátásai fényében Freudenberg bemutatása, mint maskil, megerősítést nyer, hiszen elfogadta, hogy az ismeretszerzést a hagyományos irodalmon kívül eső forrásokra és modern, vagyis nem zsidó alapokra helyezze a következő generáció. Annak ellenére, hogy műveltsége a kisebbségi csoport szellemi életére korlátozódott, Freudenberg a tudományos munka tág kereteiben és céljaiban gondolkodott.

Shmuel Feiner:
The Jewish Enlightenment.
Philadelphia: University
of Pennsylvania Press,
2004. 3. DOI: [https://doi.
org/10.9783/9780812200942](https://doi.org/10.9783/9780812200942)

Feiner meglátásával szemben, Jozsef Ben David a zsidó modernitás nyitányát a zsidó gazdasági elit azon törekvésében látta, mellyel a többségi társadalomba kívánt beilleszkedni. Ennek következtében a gazdasági és szellemi elit hagyományos egysége megbomlott. A hagyományos askenázi társadalomban a tudós ember, akár rabbiként közösségi vezető, akár nem, függetlenül attól, hogy rendelkezett-e saját vagyonnal, a módos

¹⁹ Feiner, 2004. 90.

²⁰ Feiner, 2004. 13.

közösségi tagokkal együtt a helyi zsidó elithez tartozott. Tekintélye ritkán lépte túl a helyi kereteket. A hagyományos közösség azon tagjai, akik megengedhették maguknak, hogy gyerekeik mellé magántanárt fogadjanak, fiaiknak azt a lehetőséget is biztosították, hogy neves jesivában folytassák tanulmányaikat, és később esetleg rabbiként működjenek, vagy társadalmi kapcsolataikat kihasználva, a gazdag elitbe házasodjanak be. A szellemi elit tudományos lehetőségei a gazdasági elit anyagi javai, illetve bőkezűsége függvényében alakultak. A 18. század végétől a gazdasági elit fokozottan a zsidó tudományokon kívül eső tudást igyekezett elérhetővé tenni gyerekei számára és saját gazdasági erejének a helyi szinten túlmutató érvényességet és befolyást kívánt szerezni. Ez a zsidó iskolarendszert, illetve a zsidó tudományok tekintélyét gyengítette, ami rákényszerítette a szellemi elitet arra, hogy a nem zsidó tudományosság felé forduljon.²¹ Ez a fordulat elvben megegyezett a maszkilok célkitűzéseivel is.

1850-es években a zsidó tudományokban való jártasságot egyre nehezebben lehetett megélhetésre váltani, például házitanítói állást vállalva, ahogy azt Freudenberg tette. Hiszen Freudenberget tanítóként Goldziher apja azért alkalmazta, hogy a hagyományosnak tekintett zsidó tudást adja át fiának. A világi tudást Goldziher a gimnáziumban szerezte meg. Nem Freudenberg példájára utalva érvelhetett Ben David mellett, hogy szembesülve azzal, hogy a gazdasági elittel való lépéstartás nem tartóztathatta fel a hagyományos zsidó tudományok társadalmi tekintélyvesztését, a maszkilok radikalizálódtak, ami az 1849-ig a Pesti Zsidó Hitközséggel szoros kapcsolatot fenntartó Magyarító Egylet működéséből is láthatóvá válik.²² Tagjai vallási reformot és egyenjogúsítást követeltek és részt kívántak venni az országos politikában is. Ben David aláhúzta, hogy az az értelmiségi, aki a tudományos pályát politikaira cserélte, a szellemi munkában már nem látta annak a lehetőségét, hogy a társadalmi viszonyokat a maga érdekei szerint alakítsa, vagyis, hogy elit státuszát megőrizze.²³ A továbbiakban ez a dolgozat sem az ő pályafutásukat, sem a Mózes (Hatam) Szofer (1762–1839), a pozsonyi ortodox

21 Ben David, Jozsef: A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon. In: Michael K. Silber (szerk.): *Magyar zsidó történelem — másképp* (második, átdolgozott kiadás). Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2008. 83–134, különösen: 108.

22 Ben David, 2008. 112. Az együttműködésre a Pesti Izraelita Hitközség számadókönyvéből derül fény. Lásd, például, 1848 február, *Cassa Buch 1845-1850* 101. oldal. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, HU HJMA I-4-1.

23 Ben David, 2008. 119.

központ létrehozójának működésével jellemezhető modernitás választ nem tárgyalja. A 19. század első évtizedeinek generációja, illetve az őket követő generációk tudományos hivatást választó, főleg a neológ irányzathoz tartozó értelmiségiek munkásságának vizsgálata a következő oldalak témája. Megcáfolva Ben David determinisztikus álláspontját, a tanulmány hátralevő része rámutat, hogyan alakította a hagyományos tudás tisztelete a modern tudományosság kultúráját.

Folytonosság és új utak

A modern zsidó tudományosság megszületését a szakirodalom 1819-re, a berlini *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden* (Társaság a Zsidó Kultúráért és Tudományért) megalapításának évére datálja. A társaság tagjai szóhasználatát átvéve nevezi mozgalmukat a mai szakirodalom is *Wissenschaft des Judentums*-nak, és vonatkoztatja tágabb értelemben a közép-európai német nyelvterületen fellépő modern szellemi és tudományos mozgalomra. Emellett, a kelet-európai szellemi hagyományok előtt tisztelgő héber kifejezések: „Hochmat Israel” (חכמת ישראל), és mai szóhasználatban „Madae hajahadut” (מדעי היהדות), illetve az angol „Jewish Studies”, és a ma már némiképp archaikusan hangzó „Science of Judaism” is használatban van történeti kontextustól függetlenül.

Modern zsidó tudósok Németországban

A berlini zsidó egyetemi hallgatók, egyetemet végzett értelmiségiek, és írók, akik a *Wissenschaft des Judentums* mozgalmat megalapították, túlléptek a haszkala társadalmi és kulturális céljain. A haszkala a modern héber irodalom megalapozójaként lépett fel és (ahogy Wessely példája is jelzi) éltette II. József azon rendelkezéseit, amivel a birodalom zsidóságát a német nyelv elsajátítására kötelezte. A *Wissenschaft des Judentums* azzal is, hogy a német tudományos nyelvet tette meg a modern zsidó tudományosság szaknyelvének hangsúlyozta, hogy az évezredek zsidó irodalmi és tudományos örökség tanulmányozását modern tudományos módszertan segítségével, európai akadémiai keretek között kívánta folytatni. Tagjai, maszkil elődeiktől eltérően, nemcsak a tudás tárgyát, hanem az annak megszerzéséhez, illetve „megtermeléséhez” vezető utat, vagyis a kutatási és elemzési módszertant is igyekeztek a zsidó tudományos tevékenységbe beemelni. Bibliográfiák összeállítását,

könyvtári gyűjtemények létrehozását, fordítások és kritikai kiadások, illetve történeti feldolgozások megjelentetését tervezték. Míg munkásságuk jelentőségének egyik legfontosabb tolmácsolója, Michael Meyer, „képrombolóként” jellemzi őket, a szakterület másik nagyja, Ismar Schorsch, mozgalmukat a messianisztikus jelzővel illeti. A 19. századi zsidó tudósokat a szakirodalom nem nevezi forradalmároknak – Feiner maszkil-megközelítésével szemben.²⁴

A *Wissenschaft des Judentums* mozgalomhoz köthető modern zsidó tudósok fellépése a tudományos működés társadalmi hatásába vetett hitüket példázza, ami természetesen a régi hagyomány továbbviteleként is értelmezhető. De az ő esetükben ez mást is jelentett. A zsidó tudományosságra, mint a zsidó emancipációért vívott harc egyik fontos eszközére tekintettek²⁵ és azt követelték (sikertelenül), hogy a zsidó tudósok a többségi társadalom akadémiai életének egyenrangú szereplőivé váljanak. Erre vonatkozóan Leopold Zunz (1794–1886), a Verein egyik alapítója, és kollégái különböző terveket dolgoztak ki. A német egyetemi rendszerben, a zsidók múltjával és kultúráival foglalkozó tudományokat (sémi filológiát, bibliakutatást, és zsidó történelmet) keresztény tudósok művelték és tanították, főleg teológiai fakultásokon. Az egyetemi professzori státusz, illetve a zsidó tudományok számára kialakított önálló tanszékek felállítása egyaránt megadhatta volna a zsidó tudósoknak azt a lehetőséget, hogy az e területek által tárgyalt kérdésekről folytatott tudományos diskurzusba intézményi szinten, illetve az intézményi tagság legitimitását élvezve bekapcsolódhassanak. Ráadásul a zsidó tudósok a német történeti iskola, illetve a német filológia eredményeit nemcsak a zsidó történelem és a judaizmus kutatása kapcsán alkalmazták. A kereszténység és az iszlám történeti alakulásáról szóló tudományos eszmecserékben is hangot kívántak adni, illetve adtak is meglátásaiknak. Abraham Geiger (1810–1874) és Moritz Steinschneider (1816–1907) munkái kifejezetten erre irányultak. A három monoteista vallás történeti vizsgálatával kapcsolatos kérdések összefüggtek, hiszen azok a kutatók, akik a tannák (tannaiták, a Misna szerzői) illetve az amórák (a Talmud tudósai), majd az őket követő generációk munkáit tanulmányozták, a kereszténység és az iszlám megjelenését követő évszázadokban a

24 Meyer, Michael: A. Two Persistent Tensions within Wissenschaft Des Judentums. *Modern Judaism* 24 (2), 2004. 105–119. Schorsch, Ismar: *Leopold Zunz: Creativity in Adversity*. Philadelphia: University of Pennsylvania, 2016. 19. DOI: <https://doi.org/10.1093/mj/kjh009>
25 Schorsch, 2016. 39.

judaizmusban nem egy történeti szerepét vesztett, halott vallást láttak, hanem egy, a zsidó szétszórásban belül és világtörténeti szinten is jelen lévő, aktív szellemi tényezőt, aminek ők késői letéteményesei voltak. Tevékenységük egyszerre igyekezett az akadémiai intézményeket uraló „keresztény szubjektivitást” és a modern akadémia vívmányait figyelmen kívül hagyó hagyományos zsidó tudományosság „egyoldalúságát” ellensúlyozni. Így mozgalmuk a többségi társadalom felé a modernizáció és befogadás követelésével lépett fel, a zsidó kisebbségen belül pedig a hagyományos tanulmányok társadalmi és erkölcsi funkcióit magáénak vitatta el és legitimitást követelt a szellemi akkulturációnak.

Moritz Steinschneider az íróasztalánál

Wikimedia Commons

Sőt, ahogy arra a fent idézett Michael Meyer is felhívja a figyelmet, emellett Zunz és kollégái, a vallásos élmény magasabb szellemi szintre emelésében látták tudományos küldetésük egy további, fontos célját. A *Wissenschaft des Judentums* világi akadémiai eszközei és vallásos céljai, illetve a zsidó vallásos élet felé való befordulás és a többségi társadalom irányába való nyitás célja között Meyer feloldhatatlan ellentmondást lát. Felteszi a kérdést, hogy vajon az, hogy a *Wissenschaft des Judentums* aktivistái mind tanult zsidó férfiak (többnyire rabbik) voltak,

mennyiben gátolta azt, hogy kritikus hozzáállással, tudományos alapon tanulmányozzák témáikat, és mennyire segítette elő a kifelé nyitást. Azok a szerzők közül, akik a modern zsidó tudomány kialakulásával foglalkoztak, egymástól függetlenül Paul Mendes-Flohr és Alexander Altmann (1906–1987)²⁶ a kritikai tudomány művelésének fontosságát kidomborítva állapította meg, hogy a modern zsidó tudós vallásos elkötelezettsége ellenére, nem volt érdekelt abban, hogy munkája a zsidó közösség vallási életére korlátozva, a hagyományos tanulás céljait szolgálja.²⁷ Ezzel együtt, közössége iránti erkölcsi és vallásos elkötelezettsége a modern zsidó tudóst továbbra is a hagyományos értelmiségi eszmény fenntartására sarkallta. Munkáját mind a kritikai tudományos kutatás, mind a zsidó közösség mint szellemi és erkölcsi közeg fenntartása iránti odaadásból végezte, ami a fent említett feszültségek forrásává vált.

A mozgalomhoz tartozó tudósok munkájának ezen aspektusával Goldziher életét és munkásságát tárgyaló munkák, ha csak érintőlegesen is, de foglalkoznak. Halálát követően, már az első emlékbeszédek aláhúzták Goldziher vallásosságának meghatározó szerepét mind a judaizmus, mind az iszlám területén folytatott kutatásaiban. Heller Bernát (1871–1943), Goldziher tanítványa – akinek életrajzára ez a tanulmány később kitér – kihangsúlyozta, hogy a zsidó írott és szóbeli tan (törvény) kettősségének mély ismeretére támaszkodva írta Goldziher korszakos, a muszlim hagyománnyal és joggal foglalkozó munkáit.²⁸ Goldziher életrajzának első monografikus feldolgozásában Simon Róbert ezt a nézetet cáfolta. Rámutatott, hogy a tudást, ami megállapításaihoz vezette, Goldziher nem hitének, hanem intellektuális képességeinek és kutatásainak köszönhette.²⁹ Húsz évvel később Peter Haber,³⁰ és legutoljára 2023-ban Turán Tamás fenntartotta, hogy Goldziher vallásossága meghatározó mozzanata volt tudományos munkájának. Turán rámutat, hogy a neológ tudósok többsé-

26 Altmann Kassán született, Angliában és a bostoni Brandeis egyetemen tanított.

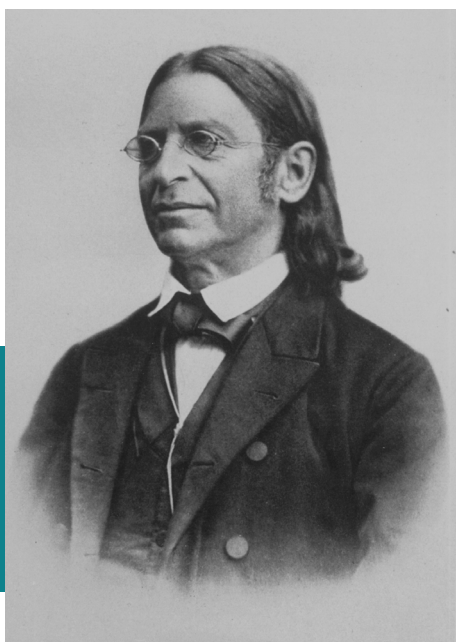
27 Altmann, Alexander: *Jewish Studies: Their Scope and Meaning Today*. In: Jospe, Raphael – Fishman, Samuel Z. (ed.): *Go and Study: Essays and Studies in Honor of Alfred Jospe*. Washington D. C.: B'nai B'rith Hillel Foundations, 1980–5741. 83–98; Mendes-Flohr, Paul: *Jewish Scholarship as a Vocation*. In: Alfred Ivry et al. (ed.): *Perspectives on Jewish Thought and Mysticism*. London: Harwood Academic Publishers, 1997. 13–28.

28 Heller Bernát: Goldziher Ignác. In: Goldziher Ignác: *A zsidóság lényege és fejlődése*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 7–21.

29 Simon, Róbert: *Ignác Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence*. Leiden – Budapest: E. J. Brill – Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1986. 19–20. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004659810>

30 Haber, Peter: *Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft: der ungarische Orientalist Ignac Goldziher (1850–1921)*. Köln: Böhlau, 2006.

gével ellentétben, de hasonlóan a protestáns Ballagi Mórhoz (1815–1891) és Zunzhoz, Goldziher a közösség és az egyén számára is olyan vallási élet kialakítását tartotta kívánatosnak, amit a hagyományos tanulás eszmé-nye és a modern tudományos kutatás vívmányai egyszerre alakítanak, és az utóbbiba a protestáns teológusok által kifejlesztett bibliakritikát is beleszámította.³¹ Turán szerint Goldziher a tudomány elsőbrendűségén alapuló, a tudás és a hit tökéletes összhangjára törekedett.³² Továbbá azt írja, hogy hasonlóan más modern zsidó tudóséhoz, akadémiai karrierjét mind a kisebbség, mind a többség részéről gyanakvás fogadta, megalapozva Goldziher és kollégái teljesítménykényszerét.³³

Abraham Geiger, 1870-es évek
Wikimedia Commons

Csakúgy, mint a németországi zsidó tudósok történetével foglalkozó szerzők, Turán sem tekinti Goldziher a közéleti szerepet vállaló értelmiség részének. Fontos megemlíteni, hogy Mendes-Flohr „The Study of the Jewish Intellectual: A Methodological Prolegomenon” (A zsidó értelmiség tanulmányozása: egy módszertani bevezető) című tanulmánya kiemeli az értelmiség misszió-tudatát, de nem a *Wissenschaft des Juden-*

31 Turán Tamás: *Ignaz Goldziher as a Jewish orientalist: traditional learning, critical scholarship, and personal piety*. Oldenbourg: De Gruyter, 2023. 106, 197. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110741285>

32 Turán, 2023. 231.

33 Turán, 2023. 8.

tums mozgalmába tartozó tudósok életével foglalkozik, hanem olyanokéval, akik zsidó családba születve „egyetemes” igazságok feltárására áldozták karrierjüket.³⁴ A fent tárgyalt tanulmányok megközelítésétől eltérve, és a magyarországi értelmiség társadalmi helyzetének a modernizáció során lezajló változását vizsgáló irodalom megállapításaira támaszkodva, jelen tanulmány a *Wissenschaft des Judentums* magyar tudós képviselőit az értelmiség tágabb csoportjába sorolja. Ennek megfelelően a tudományos munkájuk és a vallásosságuk közti kapcsolatot nem tudományos tevékenységüket, hanem társadalmi szerepüket befolyásoló tényezőként értékeli.

Modern zsidó tudósok Magyarországon

A 18. századi rendi társadalomban a honoráciorok (tanítók, papok, lelkészek, uradalmi vagy városi tisztviselők), és őket követve, a 19. században a modern értelmiség a lassan kialakuló tőkés polgári rendszer leggyengébb rétegének, a középosztálynak egyik legdinamikusabban fejlődő, a magyarországi társadalmi mobilitás lehetőségeivel leginkább élő csoportját képezte. Ez a mobilitás jelentős társadalmi presztízzsel is járt. A reformkorban már felmerült, hogy nem-nemes létük ellenére szavazójogot kaphassanak.³⁵ Mind a honoráciorok, mind a modern értelmiség – ahogy a 18. században a szlovák Bél Mátyás, valamint a 19. században a szepességi német Hunfalvy testvérek példája rámutat – az ország lakosságának vegyes etnikai összetételét tükrözte.³⁶ A pesti egyetem és az MTA között kialakuló politikai színezetű ellentétek, illetve az MTA vallási és etnikai kisebbségek iránt tanúsított liberális befogadó magatartása is vonzóvá tette a tudományos pályát a kisebbségi közösségekbe született értelmiségiek szemében. Így humán és társadalomtudományos működésük során a nemzeti identitás diskurzusban is aktívan

34 Mendes-Flohr, Paul: *The Study of the Jewish Intellectual: A Methodological Prolegomenon*. In: Mendes-Flohr, Paul: *Divided Passions: Jewish Intellectuals and the Experience of Modernity*. Detroit: Wayne University Press, 1991.

35 Karády Viktor – Nagy Péter Tibor: *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. 22; Mazsu János, *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. Boulder, Colorado: *Social Science Monographs*. Highland Lakes, N.J.: Atlantic Research and Publications, 1997. 37

36 Vörös Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. In: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1997. 21–47.

részt vehettek. Sokuk politikai vagy közéleti szerepet is vállalt anélkül, hogy tudományos pályájukat elhagyták volna.

A zsidóság viszonylag későn kapcsolódott be ebbe a folyamatba. Mint ennek a változásnak a tanúi, a magyarországi zsidó tudósok meggyőződhetettek arról, hogy társadalmi céljaikat úgy is elérhetik, hogy a Ben David által vázolt politikai karrier helyett modern tudományos pályát választanak. Ahogy Jacov Katz rámutatott, a liberális elit politikája a zsidó értelmiség számára azt jelezte, hogy a modern többségi polgári társadalom kialakításában ők is szerepet vállalhattak, annak ellenére – ahogy Katz megjegyzi –, hogy a vallási különbség miatt a zsidó kisebbség jogi helyzete és társadalmi megítélése összehasonlíthatatlanul hátrányosabb maradt a többi, etnikai és nemzeti kisebbséggel szemben.³⁷ 1840-ben az egykori jesiva növendék Bloch Móric – aki mérnöknek készült és autodidaktaként filológiai tanulmányokat folytatott – volt az első modern magyar zsidó értelmiségi, akit az MTA levelező taggá választott. 1838 és 1843 között, mint a zsidó egyenjogúsítás és a magyar zsidó nevelésügy szorgalmazója, továbbá a magyar nyelv tudós művelője ismert közéleti szereplővé vált. Bloch 1843-ban felvette a protestáns hitet és öt évvel később Ballagi Mórra magyarosította a nevét. Akadémikusként fiatal zsidó tudósokat, például Goldziheret pártfogolta, tovább erősítendő a magyarországi zsidó integráció folyamatát.

A német-zsidó rabbi-tudósok tudományos felkészültségével közelebbi rokonságot mutató magyar zsidó tudósok karrierje is ezeknek a változásoknak közepette indult meg. A haszkala és az egyetemi tanulmányok formálta tudományos szemlélet, illetve a többségi társadalom felé irányuló nyitottság a magyarországi politikai változásokra való érzékenységgel összekapcsolódva segítette megrajzolni a modern magyar zsidó tudós alakját. A nagykanizsai és később szegedi község rabbijaként működő Löw Lipót (1811–1875) jól ismert munkássága példázza ezt az új zsidó közéleti-tudományos szereplő 19. századi megjelenését. (Löw annak ellenére testesítette meg a modern tudós-rabbi, a *Doktorrabbiner* ideálját, hogy nem szerzett doktorátust.) Egyrészt olyan történeti és jogi munkákat adott közzé, amik a magyar zsidóság helyzetét a múltban és a jelenben egyaránt dokumentálták, másrészt, miután megtanult magyarul, aktív politikai és közéleti szerepet vállalt. Az 1848–49-es sza-

37 Katz, Jacov: A magyar zsidóság egyedisége. In: *Múlt és Jövő* 2001/3. 30–35. (A fordítás alapját képező angol szöveg, Katz, Jacob: The Uniqueness of the Hungarian Jewry. In: *Forum* 1977/2. 45–53 a héber eredeti fordítása: *Moled* 1974/6. 193–98.

badságharcban, mint táborigabbi vett részt, a forradalom előtt és után a zsidóság jogi és kulturális helyzetét érintő fontos közügyi vitákban szólalt fel.

Az általa alapított 1844-ben, illetve 1857 és 1867 között megjelenő *Ben Chananja* című folyóirat szerzői névsora különösen példázza, hogy a 19. század folyamán a haszkala által biztosított hagyományos és modern tudományosság közti folytonosság, valamint tudományos közéleti szerep vállalása a magyar zsidó modernizáció két központi eleme maradt. A *Ben Chananja* cikkei a magyarországi és a Habsburg Monarchia más tartományaiiban, sőt a birodalom határán túl élő európai rabbik, hitközségi képviselők, tanítók, jesiva növendékek, illetve elismert zsidó tudósok tollából származtak. Foglalkozásukat nézve sokszínű csoportot alkottak, hiszen a „független” szerzők mellett, egy részük fizetett alkalmazottként, mások pedig díjazással nem járó tisztségviselőkként képviselték vallási közösségüket. A Feiner által vizsgált maszkilok csoportjára hasonlítottak, bár azt is fontos megjegyezni, hogy a folyóirat szerzői listáján sokuk neve mellett csak lakóhelyük került megjelölésre. Ez természetesen jelzi, hogy a maszkilok nem „profi” tudósok voltak a szó mai értelmében, hanem kedvtelésből, illetve vallási elhivatottságból tanultak. A földrajzi adatsor azonban arra is rámutat, hogy Löw folyóirata a legtágabb értelemben vett közép-európai zsidó ismeretterjesztő folyóirat volt, és nem egy helyi intellektuális közösség lapja, ami gót betűkkel nyomtatva, a *Wissenschaft des Judentums* nyelvén németül szólította meg olvasóit. A nyelvválasztás is rámutat, hogy a *Ben Chananja* úgy lett a magyar zsidó tudományos élet előkészítője, hogy a *Wissenschaft des Judentums* alapítóinak eszményével szemben, a tudományos emancipációt, vagyis a bekapcsolódást a magyar nyelvű tudományos életbe nem segítette. Jóllehet ezt kielégítően megmagyarázhatják gyakorlati szempontok is, például a folyóirat megjelentetésének körülményei, az olvasóközönség nyelvtudása, illetve az a célkitűzés, hogy a folyóirat az egész közép-európai régiót megszólíthassa.

Visszatérve a haszkala és a modern tudományosság közti átmenet Goldziher pályafutásában és közéleti szereplőként való fellépésében betöltött központi szerepére, Freudenberghez fűződő kapcsolatán túl az az életrajzi részlet is hangsúlyossá teszi, hogy az ifjú Goldziher egyik első, heves kritikától nem mentes könyvrecenziója a *Ben Chananja*

utolsó számában jelent meg.³⁸ Talán ezért is jellemzi Turán Goldziher (többek közt) mint „késő maszkil”.³⁹ Goldziher naplója tanúskodik róla, hogy azon túl, hogy az érett tudós tudatosan vállalta a hagyományos tudományossággal a folytonosságot, azt is fontosnak tartotta, hogy Freudenberg tanítását a modern zsidó tudományok terén kamatoztassa. „Már Freudenberg is arra nevelt, most pedig a Geiger írásaiból merített eszmék formálták ilyenné gondolkodásomat. Engem Freudenberg Geigerra készített fel”, írta.⁴⁰ Ezzel az általa ortodoxként leírt tanítóját a németországi Reform Judaizmus vezető alakjával kötötte össze nagy ívet rajzolva a hagyományos zsidó műveltség és a judaizmus történetének kritikai kutatása között. 1886-ban a *Magyar-Zsidó Szemlében* Ungár Izsák álnéven Zempléni Jakab a jesivákat kritikusan ábrázoló, szintén a *Szemlében* megjelent írására reagálva „A Jesibák” (sic!) című cikkében hasonlóan vélekedett. Kiállt a jesiva, mint olyan intézmény mellett, „melynek zsidó tudásunkat mind e mai napig köszönjük,” és ami kinevelte a magyar zsidó tudósok több generációját, akik őszinte lelkesedésből és minden anyagi haszon nélkül a zsidó tudományosságnak szentelték életüket. „Chorinok, Löwök, Zipserek, Hochmuthok, stb., kiknek a mi felekezetünk itt ez országban egész haladását köszöni, egytől egyig azokból a kigunyolt jesibákból (sic!) kikerült emberek”, jegyezte meg.⁴¹ Goldziher számára a régi tudás átmentése a modern tudomány korába az egyén és a közösség szempontjából is fontos és megővendő értéknek számított. Ez biztosította az organikus kapcsolatot a múlt hagyománya és a jövő vallási gyakorlata között. Ez a gondolat a zsidó modernitásról alkotott elképzelésének sarokköve volt. Ahogy azt az 1887-ben megtartott, később több kiadást is megért előadásorozata, *A zsidóság lényege és fejlődése* bevezetőjében kifejtette, számára a hagyomány a közösség és az egyén alkotó, szükségszerűen változásokat kiváltó élményének, valamint szellemiségének megfelelően folyamatosan változik. Ez a változás a vallási gyakorlat óhatatlan és kívánatos velejárója, elfogadása központi mozzanata a zsidó hagyomány ápolásának.⁴²

38 Goldziher, Ignaz: Ein neuer Kommentator des Schulchan Aruch. *Ben Chananja* 1867/12. 413.

39 Turán, 2023. 229.

40 Goldziher, 1984. 42.

41 Ungár Izsák: A Jesibák. *Magyar-Zsidó Szemle*, 3 (VIII), 1886. 567–568. 568.

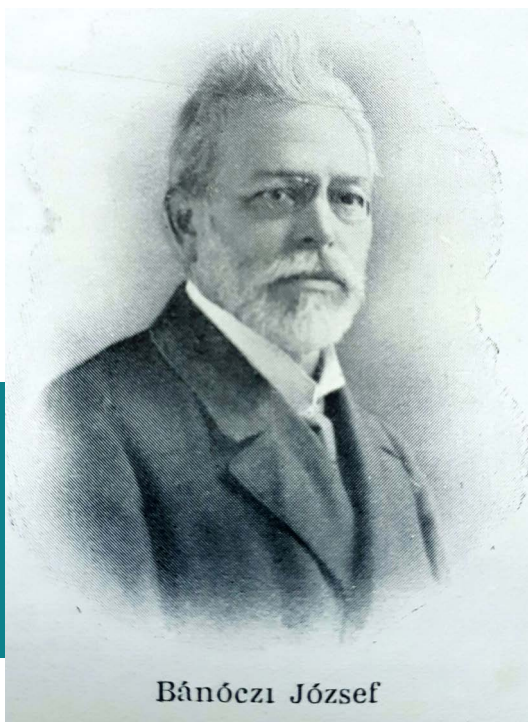
42 Goldziher Ignác: *A zsidóság lényege és fejlődése*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 31–32.

Ezzel a véleményével Goldziher a magyar neológ zsidó közösségben, ami a Geiger által képviselt németországihoz képest sokkal visszafogottabb bécsi reformot követte, többségi álláspontot képviselt. Ezt jelzi ennek a dolgozatnak a címében a Mezey Ferencről, a Pesti Hitközség egyik vezetőjétől származó, a magyarországi modern zsidó tudományokban jártas rabbik képzésére hivatott egyetlen intézmény, a Rabbiképző negyvenedik évfordulójára írt köszöntőjében idézett „új korszakban ó bor”-fordulat. Ez a gondolat Goldziher fent említett írásai előtt is tetten érhető a neológ közösségen belül, például a Rabbiképző Intézet 1877. októberi megnyitó ünnepélyén tartott beszédekben. A Németországban képzett és doktori címmel is rendelkező Kohn Sámuel (1841–1920), Goldziher szomszédja és támogatója, de ennél fontosabb, hogy a Dohány utcai zsinagóga, illetve Pest főrabbija a hagyományos és modern tudomány eszménye közötti átfedésekre hívta fel a figyelmet, mikor ünnepi beszédében az intézmény jelentőségét ecsetelte. Az „országos rabbi-iskola a zsidóság s a tudomány közti évezredes, de az idők által meglazult szent frigyét újonnan erősebbre fogja fűzni”, vetítette előre. Gondolatmenete szerint, ez a cél szorosán összefüggött a magyar zsidó tudós a magyar tudományos életben betöltött feladataival. A Rabbiképző „a zsidó s a magyar tudomány közti közvetítő, az előbbinek számára a magyar irodalomban végtére tért fog nyitni, hogy belőle szűkkeblű vakbuzgóságtól és sötét hitrajongástól ment, tiszta vallásosság s ezzel együtt magyar szó s magyar szellem ki fog hatni széles e hon minden községébe.”⁴³ Kohn szavaiban a német tudósok társadalmi beilleszkedést célzó törekvése köszön vissza annak ellenére, hogy magáról a tudományos működés mivoltáról nem ejtett szót. Szavait nyomatékosítja, hogy azok abban a Rabbiképző első évtizedét ünneplő kiadványban jelentek meg, amit a szintén doktori címet elnyert Bánóczi József (1849–1926) szerkesztett. (A Goldziher napló tanúsága szerint, Bánóczi a fiatal Goldzihernél magánúton vett talmudórákat.⁴⁴) Kohnnal ellentétben, aki magyar témájú munkáiban is elsősorban a zsidó történetírás gazdagítására vállalkozott, Bánóczi magyar irodalomtörténeti kutatásai révén, a zsidó tudományosság talajáról elrugaszkodva, a nemzeti tudományos identitás diskurzusban is részt vett. Ezzel párhuzamosan a magyar zsidó tanítóképzőt vezette, és a Rabbiképzőben is adott órákat. A *Magyar-Zsidó*

43 Bánóczi József: Az Országos Rabbiképző-Intézet első évtizedének története. *Országos Rabbiképző-Intézet X. értesítője az 1886-87-iki tanévről*. 1888. 3–52. 10.

44 Goldziher, 1984. 40.

Szemle (1884–1896) majd az *Izraelita Magyar Irodalmi Társaság* (IMIT) *Évkönyv* (1895–1948) szerkesztőjeként is a magyar és magyar zsidó tudományos és irodalmi munkák közti párbeszéd elmélyülését szorgalmazta. Tudományos és tudományszervező munkája egyszerre kötötte a kisebbségi és a többségi társadalom szellemi köreihez. Szerkesztésében a Rabbiképző ünnepi évkönyvének melléklete magában foglalja a tanárok publikációs listáját, mely jelzi, hogy a Rabbiképző tudósai számos magyar tudományos kiadvány munkájához hozzájárultak. Ez igazolta, hogy Kohn által leírt feladatát az intézmény maradéktalanul teljesítette. Az utókor számára a *Ben Chananja* megszűnte óta a magyar zsidó tudományosság társadalmi háttérében bekövetkezett változást is jól mutatja.

Bánóczy József
Wikimedia Commons

Ugyanebben a kötetben, Goldziher hajdani barátja,⁴⁵ a Rabbiképző első tanári karának tagja, Bacher Vilmos (1850–1913) ünnepi köszöntője is olvasható, rögtön Kohn beszéde után. Bacher szavaival, a „vallásos lelket és szellemi haladást ébreszteni, fönntartani (sic!) és terjeszteni Magyarország zsidó hitközségein” volt a Rabbiképző hármas célkitűzése,

⁴⁵ Goldziher, 1984. 41–43.

melyben kirajzolódik a vallásosság és a tudományosság összefonódásának hagyományos eszménye.⁴⁶ Bacher szerint a végzősök vallásos-tudományos pályája ennek az eszménynek és a tudomány modern koncepciójának megfelelően bontakozik majd ki. Ők majd „örizni és ápolni fogják a zsidó tudományt és bíráló észszel (sic!), de jámbor kegyellettal is tanulmányozva és fürkészve a nagy szellemi örökséget, melyet az ősök bölcsessége az évezredek irodalmában lerakott, fentartandják (sic!) a mult (sic!) és a jelen közötti összefüggést és előkészítendik a jövő haladásait. ... a hit s tudomány közötti összhangzást, mely a helyesen felfogott zsidó vallásnak sarkkövét képezi, ők fogják képviselni és mintegy önmagukban, gondolkozásukban, működésükben megtestesíteni.”⁴⁷ Ahogy Kohn a Rabbiképző a zsidó tudomány megújításában játszott szerepére helyezte a nagyobb hangsúlyt, Bacher a tudomány és a hit generációkon átívelő elválaszthatatlanságát és az ismeretszerzés kritikai modernizációját emelte ki.

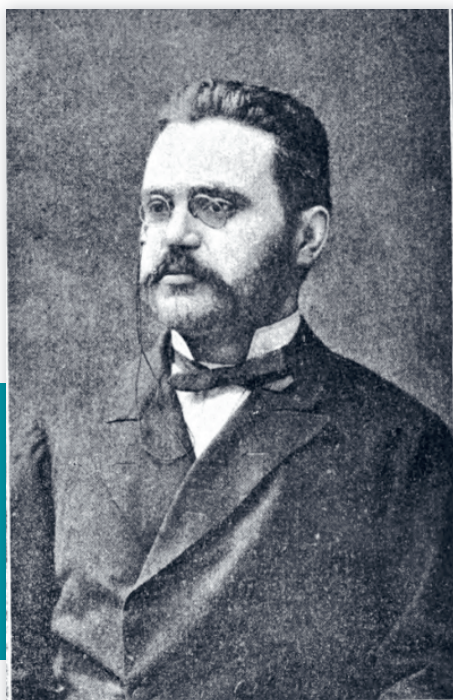
Bacher személyes háttérének ismerete szavainak nagyobb súlyt kölcsönöz, hiszen apja, Bacher Simon (1823–1891), aki sokáig, mint kereskedő tartotta el családját, illetve hitközségi alkalmazott is volt,⁴⁸ Freudenberghez hasonlóan neves hebraistaként is ismert. Vilmos fia, mint Goldziher (akivel egy évben születtek) egyetemi doktorátust szerzett és az orientalisztika avatott szakértőjeként a perzsa és jemeni zsidóság irodalmát is kutatta. Emellett rabbivá avatták, miután a mai Wrocławban, akkor német néven ismert Breslauban vagy (a továbbiakban) Boroszlón, az ottani rabbiszemináriumot elvégezte. Vezette a pesti Talmud Tóra iskolát és rabbiként a szegedi hitközséget, mielőtt a Rabbiképző tanára lett. Talmud tanulmányai, illetve aggáda kutatásai a modern zsidó tudomány kiemelkedő teljesítményének számítanak. Ezen túl aktívan részt vett a magyarországi zsidó szellemi közélet megteremtésében, például mint a *Magyar-Zsidó Szemle* és az *IMIT Évkönyvének* társszerkesztője. Személyében a fent említett generációváltás során, a felvilágosodott héber műveltséget a modern filológiával társult rabbinikus felkészültség váltotta, melyet zsidó intézményi kereteken belül kamatoztatott. A fenti idézetből jól látható, hogy a modern tudományos felfogást és a vallásos

46 Bánóczi, 1888. 12.

47 Bánóczi, 1888. 13.

48 Köszönöm az ismeretlen lektor kiegészítését Bacher Simon életútjára vonatkozóan. Ennek a tanulmánynak a szövege, illetve írója sokat köszön útmutatásának, ami egyes tárgyi megjegyzéseim messze túlmutat.

meggyőződést egyaránt fontosnak tartva, a Rabbiképzőt zsidó teológiai intézetként láttatta, ahol a „helyes vallásosság” példáját oktatták és követték. Érdekes megjegyezni, hogy 1910-ben, mikor a *Magyar-Zsidó Szemle* Bacher hatvanadik születésnapját ünnepelte, Neumann Ede (1859–1919) Bacher Simon életútját is felidézte, így nyomatékosította a két generáció műveltségének különbözőségét és az apa tudósi tevékenységének fontosságát a fiú későbbi tudományos pályájának kialakulásában.⁴⁹

Bacher Vilmos
[Wikimedia Commons](#)

רצחתי את פי"ב
Prof. W. Bacher

Bacher, Goldziher, illetve Kohn pályafutása azokat a személyes és intézményi kötelékeket is szemlélteti, amin keresztül a modern magyar zsidó tudományos világ nemcsak felmenőikkel és tanítóikkal, hanem

⁴⁹ Dr. Neumann Ede: Bacher Vilmos pályája. *Magyar-Zsidó Szemle* 1910/1. 10–36: 12.

a német zsidó tudományos körökkel is szoros kapcsolatot tartott fenn a 20. század első évtizedei után is. Itt nemcsak arról van szó, hogy a 18. század végétől a német nyelvű tudományos kutatás módszerei és elvárásai (ha csak a történelemtudományra és a filológiára gondolunk) mélyen áthatották a magyarországi zsidó (és nem zsidó) tudományos és irodalmi közeget. A három tudós és generációjukból sok más zsidó értelmiségi is németországi egyetemeken és zsidó felsőoktatási intézményekben képezte magát és munkáikat sorra németül (is) kiadták. Kutatói tevékenységükön keresztül tovább erősítették a német hatást Magyarországon és kapcsot képeztek a nemzetközi tudományos körökkel. Pályájuk egyúttal azt is szemlélteti, hogy csak a németországi zsidó tudományos közegetől való intézményi függetlenségének megteremtésével, a nyelvi akkulturációt követően alakulhatott ki modern magyar zsidó tudomány.

Ez a németországi zsidó és nem zsidó tudományos közeggel összehasonlítva szerény és központosított intézményrendszer tette teljessé a magyar zsidó tudósok társadalmi és tudományos szerepvállalását és egyben ki is jelölte annak kereteit. (Fontos megjegyezni, hogy a Pesti Hitközség is támogatta zsidó tudósok kutatását és nemcsak a zsidó tudományok területén.) Az intézményrendszer központjában helyezkedett el a Rabbiképző, ami gimnáziumi részleggel is rendelkezett. Mellette a sorra induló zsidó folyóiratok, a zsidó tanítóképző, és az első világháborút követően, a Hitközség által létrehozott zsidó gimnázium, valamint a Zsidó Múzeum jelölte ki a tudományos életet támogató modern zsidó műveltség intézményi kereteit, illetve a tudományos területen dolgozók szerepét.

A Rabbiképző a 1854-ben alapított boroszlói szeminárium szellemiségének, a pozitív historikus judaizmus magyarországi folytatója és újragondolója volt. Képviselői az ortodox tudományos törekvéseket sokszor elítélték. Hasonlóan, a német zsidó reformtörekvéseket képviselő tudósok, és nem mellékesen Goldziher számára is fontos területnek számító bibliakritikát a Rabbiképző sem a tanulmányi, sem a kutatási programjába nem emelte be.⁵⁰ Ezzel együtt a megnyitóra több szellemi és vallási irányzat képviselőjét is meghívták, a tanítványok és taná-

50 Biró Tamás: Szeminárium és bibliakritika: Elzász Bernát és a Rabbiképző Teológiai Egylete az Egyenlőség hasábjain. In: Babits Antal (szerk.): *Papírhíd az egyetemes kultúra szolgálatában. Scheiber Sándor születése századik évfordulójára*. Budapest: Logos, 2013. 211–258.

raik is többfajta vallásos identitást képviseltek. Tudományterületüket, módszertani felkészültségüket, és kutatásuk összetettségét tekintve a nemzetközi szinten is egyre bővülő zsidó tudományokat széles skálán művelték.

A Rabbiképző fontosságát tovább erősítette, hogy létrehozásában a magyar állam aktívan részt vett és a tanárok és növendékek felé magas elvárásokat fogalmazott meg. (A magyar nyelv tudása főleg az első generációnak jelentett nehézséget. A doktorátus megszerzése, amit az állam a rabbivá avatás feltételeként szabott meg, az egymást követő generációk számára jelentett kihívást.) Az állam jelenlétének elfogadása találkozott az intézmény vezetői részéről a modern magyar kultúrába való beágyazódás igényével, ami tovább segítette az eltávolodást a német nyelvű modern zsidó tudományos világtól. A magyarországi kötődés megszilárdulását is jelzi Heller Bernát tanárának, Goldzihernek, 1914-ben írt egyik levele. Ebben Heller kitartott magyar publikációs tervei mellett annak ellenére, hogy tisztában volt azzal, hogy német nyelvű tanulmányai nagyobb számú közönségre számíthattak.⁵¹ Budapesten a Rabbiképzőt és egyetemet végzett Heller az arab Antar-regény szakértője volt, néprajzi és irodalmi kutatásai az aggáda és a magyar irodalom találkozáspontjaira is kiterjedt. Emellett gimnáziumi tanárként is dolgozott, az Izraelita Hitközség gimnáziumát vezette éveken keresztül, és az 1930-as években a Rabbiképző tanárává is kinevezték. A zsidó tudományos és intézményi élet, illetve az arabisztika és magyar néprajz keretezte szellemi munkáját. Hasonlóan tanáraihoz, a Magyar Néprajzi Társaság tagja volt, ami a többségi társadalmon belüli szerepvállalását is példázza.

Az állami felügyelet alatt álló Rabbiképzővel, valamint a többi zsidó intézménnyel fenntartott formális vagy kevésbé formális összeköttetés a társadalmi szerepvállalás igényére azonban csak részleges választ adott. Az akadémiai tagság vagy egyetemi katedra (még ha csak magántanári is) jelenthette, hogy a zsidó tudós a modern zsidó tudomány integrációs küldetésében vállalt szerepe széles körben elismerésre kerüljön, illetve, hogy fellépése igazolja, hogy a tudományos karrier az integrációs folyamatot előmozdította. Ezt példázza az *Izraelita Közlöny* egy 1869-es tudósítása. Nem másodlagos, hogy naplója tanúsága szerint Goldziher

51 Heller Bernát levele Goldzihernek, Budapest, 1914. július 1. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, GIL/16/21/28.

három hónapon keresztül, 1868-as németországi tanulmányai megkezdése előtt a *Közlöny* szerkesztőjeként dolgozott.⁵² A rákövetkező évben megjelent cikk szerint Ballagi Mór 1869. május végén Goldziher „Az álom a sémieknél, nyelvészetileg fejtegetve” című tanulmányát ismertette az MTA első osztályának tagjaival.⁵³ Az *Izraelita Közlöny* tudósításának jelentősége nem csak abból fakad, hogy egy ma már közgyűjteményben elérhetetlen tanulmányról számol be. A tudósítás Goldziher pályaválasztására adott pozitív visszaigazolás, hiszen a világi tudományok nem zsidó keretek közt folytatott művelését ünneplelte. Az *Izraelita Közlöny* a legnagyobb napi és hetilapok gyakorlatát átvéve ismertette az MTA ülésének napirendjét, ami szintén rámutat, hogy a magyar tudósvilág a nem zsidó és zsidó közvélemény figyelmére is számíthatott. A század végén meginduló *Egyenlőség* tovább vitte a magyar sajtó akadémiai ügyek iránt tanúsított érdeklődését és ahogy arra Biró Tamás fent idézett munkája is rámutat, egyúttal a Rabbiképzőre is kiterjesztette.

Visszatérve a dolgozat elején idézett Freudenberg levélre, Goldziher pályafutását ebben a fényben vizsgálva kiviláglik, miért tartotta az 1867-es emancipációs törvény után egyetemi alkalmazását kulcskérdésnek. Tisztán látta egyetemi, akadémiai, és rabbiképzőbeli szerepvállalásának és külföldi fórumokon való képviselő szerepének stratégiai fontosságát saját előmenetele, a zsidó tudományos munka, a zsidó közösség, és a magyarországi polgáriasodás szempontjából. Pályájában egyszerre látta a zsidó emancipáció vívmányát és a befogadás kiterjesztésének eszközét, melyben a többségi és kisebbségi társadalomban való részvétele találkozott. A közösségi zsidó vallásos élet és a személyes vallásos élmény alakítását a modern tudomány kisebbségi csoportban betöltött szerepére kívánta építeni.

52 Goldziher, 1984. 56.

53 Lehetséges, hogy a *Közlöny* a *Pesti Naplótól* emelte át a hírt, amiről az MTA Értesítője is csak röviden tudósított. Goldziher Ignác értekezése: Az álom a sémieknél, nyelvészetileg fejtegetve. *Izraelita Közlöny*, 1869/6. 206; Magyar tud. Akadémia. *Pesti Napló, esti kiadás* 20/121, 1869. június 1. 2; Goldziher Ignác: Az álmok jelentősége a régi hébereknél. Adalék a sémi gyöknyomozáshoz s a keleti népek mivelődése történetéhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*. Tizenkilencedik (nyelv- és széptudományi osztály-egyzersmind összes) ülés 1869. május 31-kén.

Összefoglalás

A tanulmány röviden, fontos részletek elhagyása mellett, és a sokfajta tudósi alkatot elválasztó különbségek leegyszerűsítésével vázol fel egy legalább három generáció életét felölelő változást. Ennek során a zsidó tudós a rendiből a tőkés polgári rendszerbe átlépett társadalmi viszonyok közt kívánta a hagyományos kisebbségi társadalomban élvezett kitüntetett pozícióját megtartani, illetve elit státuszát a többségi társadalomban is érvényesíteni, míg (hagyományos irodalmi forrásaira továbbra is támaszkodva) magának a zsidó tudományos működésnek a tárgyát és mikéntjét alapvetően újrafogalmazta. Ezzel párhuzamosan a nyilvánosság felé forduló tudományosság és a személyes és közösségi hitélet közti kapcsolatot újragondolta.

Főleg 1895 előtt, amikor zsidóságuk a többségi intézményekben akadályozta tudományos pályafutásukat, a modern zsidó tudományosság építői hasonló társadalmi kihívásokkal néztek szembe, mint azok a zsidó tudósok és értelmiségiek, akik nem a *Wissenschaft des Judentums* magyarországi képviselőiként léptek fel.⁵⁴ Az utóbbi csoportba tartozók között többen is megszólaltak olyan közéleti kérdésekben, amik a zsidó kisebbség jogi helyzetét közelről érintette. Marczali Henrik (1856–1940) például, aki hasonlóan Bánóczihoz, a magyar tudományosság egyik fontos képviselőjeként, részt vett a zsidó tudományos diskurzusban is. Bánóczival összehasonlítva, kisebb mértékben szerepelt például a *Magyar-Zsidó Szemlében* és zsidó intézményi szerepet sem vállalt. Annál inkább érdeklődött a magyar közügyek iránt. Az 1895-ös, a judaizmust egyenjogúsító és a vegyesházasságokról szóló törvények előkészítésében a Pesti Izraelita Hitközség és a Rabbiképző képviselői mellett vett részt.⁵⁵ Mondhatni, apja, a progresszív rabbi, Marczali Mór (1824–1889) nyomába lépett, aki az 1867–1868-as Országos Izraelita Kongresszuson képviselte körzetét.

A két zsidó értelmiségi csoport tudományos és közéleti működése közti párhuzam és különbség rávilágít arra a változásra, amin a zsidó tudós alakja és tudományos programja a 19. század folyamán átment. A modern zsidó tudományosság időszakát megelőzően az értelmiségi szakmát

54 Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina Kiadó, 2010.

55 Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2000. 220.

választók közül például a zsidó orvos személye képezhetett kapcsot a többségi és kisebbségi szellemi közeg között. Főleg, ha héber irodalmi vénával is rendelkezett, az orvos a kisebbségi közösség büszkesége volt, és a többségi társadalom fontos tagjának számított. A 19. század végére, a filológus, történész, irodalomtörténész, nyelvész, néprajzkutató zsidó tudós, akár rabbi is, immáron a két szellemi közeg között nem személyén, hanem a modern akadémiai keretek meghatározta módszertanon és kutatási programon keresztül teremthette meg (újra) ezt a kapcsolatot. Kettős, a hagyományos zsidó és modern akadémikusi tudományos kompetenciára kívánta építeni társadalmi pozícióját, tudva, hogy zsidó kisebbségi mivolta olyan, a többségi társadalom által fenntartott gátakba ütköztette, melyek eltörléséért is harcolt, és ebben a küzdelemben a modern (zsidó és nem zsidó) tudományba vetett hite fontos szerepet játszott.

Az ezzel a kérdéskörrel és jelenséggel foglalkozó megannyi történeti és szociológiai munka mellett — ezekből ez a dolgozat csak szemezgetett — álljon itt Szomory Dezső *Horeb tanár úr* című töredékes regényéből egy rövid idézet. Jelentőségét nem csak az adja, hogy a regény főhősének figuráját Goldziher ihlette, míg az ő katedrájára áhítózó diákjának, Varjassy Kálmán alakja mögött Goldziher első professzora, a turkológus Vámbéry Ármin (1832–1913) személye sejlik fel. Ennek a dolgozatnak a szerzője olvasatában az idézet ironikus és egyúttal empatikus kritikája annak az idealizmusnak, ami a modern zsidó tudós küldetését és tudományba vetett hitét formázta.

„Régi Arábia története s a szasszanidák korszaka Ázsiában megengedi a sok föltevést, verzátusságot, jártasságot, költészetet és fantáziát is és még sok másfajta csalafintaságot. Az élet jóval kevesebbet enged. Az élet majdnem semmit sem enged. Itt végül minden azokban a kiszabott lehetőségekben omlik össze, amelyek nagyobbyszerű regényesség nélkül, költészet és fantázia nélkül, talán éppen a maguk egyszerűségében nyújtják az emberi létnek azt a drámaiságát, amelynél nincs a világon siralmasabb.”⁵⁶

56 Szomory Dezső: *Horeb tanár úr*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2007. 12.

Mislovics Erzsébet

Szántó (Seligman) Eleázár életútja, önképe, szerepvállalása

1893 februárjának közepén a hazai sajtó Szántó (Seligman) Eleázár, az Országos Magyar Izraelita Tanítóegyesület egykori elnökének haláláról számolt be.¹ Bánóczi József² Szántó Eleázárra a következő sorokkal emlékezett: „[...] jó zsidó és lelkes hazafi [...]”.³ Ehrentheil Mór⁴ héber sírverssel búcsúzott tőle, amelynek egyik versszakában a megbecsültségét méltatta: „A sírja mellett állt a sokaság / Az angyalok betakarják őt a szárnyaikkal / Földjének lakói könnyes szemmel gyászolják / és az ajkuk hálaadással megtelik.”⁵

Szántó Eleázár – eddigi tudomásunk szerint – nem írt visszaemlékezést. Életpályájának, szerepvállalásának bemutatásakor e tanulmány az identitás élettörténeti megközelítésében, egyfelől az „ént” állítja a vizsgálat középpontjába, másfelől az identitáspolitikai nézőpontot.⁶ Az „én” hangsúlyú biográfiai megközelítés maga is két forrástípusra támaszkodik. Szántó Eleázár egyetlen esetben, a névváltoztatásának indoklásaként

□ Mislovics Erzsébet, történész, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Történeti Segédtudományi Tanszék, e-mail: mislovicse@yahoo.com

A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, az OTKA K 143231 számú kutatási program keretében készült.

- 1 Szántó Eleázár. *Pesti Hirlap*, 1893. február 16. 5; Halálozások. *Pesti Napló*, 1893. február 16. 5; Halálozások. Egy érdemes ember halála. *Szegedi Híradó*, 1893. február 16. 6; Szántó Eleázár. *Egyenlőség*, 1893. február 17. 5–6; Gyászrovat. *Fővárosi Lapok*, 1893.02.17. 405; Szántó Eleázár halála. *Magyar Hirlap*, 1893.02.17. 7; Halálozás. *Népnevelők Lapja*, 1893.02.18. 116.
- 2 Születési nevén Weisz József 1849–1926 között élt. Filozófiai és irodalomtörténeti író, pedagógus. Szilágyi Géza: Bánóczi József. In: Ujváry Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Makkabi, 2000. 84–85.
- 3 Bánóczi József: Szántó Eleázár 1829–1893. *Izr. Tanügyi Értesítő*. 1893/3. 46.
- 4 1825–1894 között élt. Pedagógus, író. Seltman Rezső: Ehrentheil Móricz. In: Ujváry, 2000. 216.
- 5 Ehrentheil Mór: Nod Dmaot [Könnyek özöne]. *Izr. Tanügyi Értesítő*. 1893/4. 69.
- 6 Pataki Ferenc: Történelem és élettörténet. In: Pataki Ferenc: *A varázsát vesztett jövő*. Budapest: Noran Libro, 2011. 32–43.

írt döntésének háttéréről,⁷ ezért életútjának fennmaradt részletei csak szubjektív „szűrőkön” keresztül elemezhetők, ugyanis kortársai, kollégái, tanítványai a tőle hallott elbeszélések alapján közöltek adatokat, és ezek többnyire más forrásokkal nem támaszthatók alá. A másik forrástípus esetében a szerző írásai teremtenek lehetőséget identitásának, és az azt befolyásoló helyzeti tényezőknek az elemzésére. Összevethetjük hogyan kapcsolódik a szerző élettörténete a történelmi eseményekhez.⁸ A különböző folyóiratokban, napilapokban megjelenő cikkei, tanulmányai, illetve ismerősei által lejegyzett története alapján e tanulmány arra keresi a választ, Szántó Eleázár hogyan látta és értékelte a saját helyzetét és szerepét a magyar társadalomban és zsidó közösségben, illetve hogyan fejezte ki a zsidó felekezethez való kötődését, és mennyire állt ez összhangban a kortársai által róla alkotott véleménnyel.

Szántó Eleázár életútja – Pályaválasztás

Szántó Eleázár Seligman Eleázár néven született 1829. május 28-án Kajászószentpéteren.⁹ Születésének napjaként a források 29-ét említik, azonban a fennmaradt anyakönyvi kivonat igazolja, hogy ez csupán elírásból ered.¹⁰ Apja, Seligman M(arcus, Márk) a kajászószentpéteri rabbiszéket töltötte be egész életében. Kortársai felvilágosodott, művelt rabbiként tartották számon.¹¹ Szántó Eleázár otthon hagyományos zsidó oktatásban részesült, majd a további tanulmányairól az egyes források különbözőképpen emlékeznek meg. Bárd Rezső¹² 1893-ban említi, hogy fiatalon a Hampel-féle kereskedelmi iskolába írárták be a szülei. Ez az

7 Szántó Eleázár: Bucsú nevemtől. *Az országos magyar izr. tanító-egyesület Értesítője*, 1882/7. 105–106. (Továbbiakban Szántó, 1882a.)

8 Tajfel, Henri – Turner, John: An integrative theory of inter-group conflict. In: Austin, William G. – Worchel, Stephen (eds.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey: Brooks/Cole, 1979. 33–47; Erikson, Erik H.: *A teljes életciklus*. Budapest: Anima, 2019.

9 Kajászó izr. születési anyakönyv, 1813–1895. 1829/183..

10 Néhány példa: Munkácsi Bernát: Szántó (Seligmann) Eleázár. In: Ujváry, 2000. 825–826; [Név nélkül]: Szántó Eleázár. In: Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. mek.oszk.hu, 1909, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (letöltés ideje: 2024. március 10.); Schichtancz Ármin: Szántó Eleázár 1829–1893. *Egyenlőség*, 1893. február 17. 5.

11 Schichtancz Ármin: Szántó Eleázár. *Izr. Tanügyi Értesítő*, 1893/3. 43. (A továbbiakban Schichtancz, 1893a.)

12 1868–1935 között élt. A Pesti Izraelita Hitközség tanítója, oktatásügyi előadója, valamint az Izraelita Tanügyi Értesítő szerkesztője. Bárd Rezső. In: Ujváry, 2000. 88; Bárd Dezső [!] temetése. *Egyetértés*, 1935. június 21. 12.

iskola többek között helyesírást, fogalmazást, kereskedelmi számtant, könyvvitelt, szépírást, földrajzot, történelmet és áruismeretet is oktatótt.¹³ A megélhetéshez szükséges praktikus ismeretek mellett Szántó már idejekorán megismerkedett a világi tudományokkal is. Ezek körébe tartozott a német, a francia, az olasz, az angol és a magyar nyelv. Schichtancz Ármin megemlékezése szerint már 14 évesen, tanulmányait hátrahagyva a „szükségtől kényszerítve nevelőnek” állt.¹⁴ Látszólag ez egybecseng Szántó Eleázár egy később megfogalmazott állításával, amit 1884-ben Berndorfer Kálmán székesfehérvári tanító halálakor vetett papírra: „A haza más tudósai a társadalom bármely osztályában érvényesíthették tudományukat, a zsidó előtt csak két út állt nyitva, az orvosi vagy a tanítói pálya. De az orvosok is rendszeren a tanítói pályával kezdték.”¹⁵ Ezzel utalhatott arra, hogy ha valaki nem akar felhagyni a tanulással, de biztos keresetet is szeretne, a tanítói pálya nyújtott erre megoldást. A fenti adatok alapján szülei döntése a pályaválasztás tekintetében hagyományörzést és új szemléletet is tükrözött. A kereskedelmi iskola olyan szakmát adó képzést biztosított, amely a zsidó közösségben „hagyományosnak” tekinthető, emellett államilag is elismert bizonyítványt adott, s a tanulmányok abszolválása után akár kis tőkével is boldogulhatott volna kereskedőként Szántó Eleázár, ő azonban nem követte ezt az utat. A tanítói pálya választása vélhetően belső késztetésből fakadt, hiszen a munka mellett esti vagy vasárnapi iskolában is elsajátíthatta volna a kereskedelmi ismereteket. A tágabb értelemben vett családjához tartozó kortársa, Munk Adolf a visszaemlékezésében említi, hogy a jesiva-tanulmányai után a tanítói pályát választva a nagyszombati községi iskolában tanított, majd magántanárnak szegődött. Ezt követően családja fenntartása érdekében a kereskedői pályára lépett.¹⁶ Két hasonlóságot felmutató, de teljesen eltérő életpályamodell bontakozik ki. Munk Adolf fia, Munkácsi Bernát¹⁷ az 1929-ben megjelenő Magyar Zsidó Lexikon szócikkében további adalékkal szolgált Szántó Eleázár tanulmányairól: „[...] kezdetben teológiai tanulmányokat folytatott,

13 Schack Béla dr. – Vincze Frigyes dr.: *A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon*. Budapest: Franklin társulat, 1930. 204–206.

14 Schichtancz Ármin: Szántó Eleázár 1829–1843. *Magyar Tanítóképző*. 1893/4–5. 298. (Továbbiakban: Schichtancz, 1893b.)

15 Szántó Eleázár: Berndorfer Kálmán. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*. 1884/12. 170.

16 Méir Ávrahám Munk: *Életem története*i. Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő, 2002. 251.

17 Munkácsi Bernát születési nevén Munk Bernát 1860–1937 között élt. Nyelvész, etnológus, az MTA tagja. Szilágyi Géza: Munkácsi Bernát. In: Ujváry, 2000. 620–621.

majd hajlamát követve a tanítói pályára lépett.”¹⁸ Mindez párhuzamba állítható Munk Adolf élettörténetével, aki maga is korábbi környezetéből kiszakadva, tanulmányai során az idegen tudományok felé fordult.¹⁹

Seligman Eleázár 14 éves korától községről községre járva tanítószkodott (a pontos helyszíneket nem említi). 1850 áprilisában Székesfehérvárra, a hitközségi iskolába hívták meg tanítónak. Ezt követően 1854-ben a szegedi iskolába került, ahol már okleveles tanítóként alkalmazták, mivel az ottani képezdében tanítói vizsgát tett.²⁰ Szegedi tartózkodása alatt ismerkedett meg Ba(c)k Johannával, akivel 1858-ban házasságot kötött.²¹ Ez a frigy tovább erősítette a tanítói pálya iránti elköteleződését, hiszen felesége maga is tanítónő volt. 1859-ben a megalapuló pécsi királyi mintafőtanodába nevezték ki tanítónak. Majd 1869-ben a pesti izraelita hitközség fiúiskolájának az igazgatói posztját töltötte be.²² Karrierjének fontos állomása, amikor 1870-ben a Magyar Izraelita Országos Tanítóegyesület alelnökévé, majd 1874-ben az elnökévé választották. 1875-ben a tanítók lapjaként szolgáló *Izraelita Tanügyi Értesítő* megalapítója és szerkesztője lett. A tanítói munkásságának elismerésül az uralkodó 1887-ben arany érdemkereszttel tüntette ki.²³

18 Munkácsi, 2000. 826.

19 Munk, 2002. 174.

20 Schichtancz, 1893a. 44.

21 *A nyitrai, nagyváradi és budapesti Munk-család valamint a nyitrai, nagyapolcsányi, balassagyarmati, nagykanizsai, szentesi és budapesti Felsenburg-család genealógiája: ősök és ivadékok.* (Összeállította: Munkácsi Bernát; kiegészítette, átdolgozta és sajtó alá rendezte: Munkácsi Ernő.) Budapest: [Országos Zsidó Múzeum], 1939. 28.

22 Schichtancz, 1893a. 44.

23 *Értesítés Szántó Eleázár, a budapesti izraelita elemi nőiskola igazgatója részére érdemrend adományozásáról.* HU_BFL_IV_1402_b_1887_0152.; MNL online adatbázis, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944. 1886. december 27. 35. ülés 11. napirendi pont: Szántó Eleázár az izraelita präparandia igazgatójának kitüntetése. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=preservica:c53916bb-dbd4-480f-8d5f-b65e110bc18e> (letöltés ideje: 2024. március 12.)

A magyar nemzethez való lojalitás kifejezése és az identitás külső jelei – öltözet, nyelvhasználat, névválasztás

Bárd Rezső szavai szerint „mint magyar vidék szülöttje, tőzsgyökeres magyar érzésével tiszta hazafiságával mintaképe volt a hazáját hön szerető és híven szolgáló magyar zsidónak”.²⁴ Szántó Eleázár élettörténetét tekintve e sorok hűen tükrözték a magyar állam és nemzet felé kinyilvánított lojalitását, és a zsidóság iránti egyidejű, mély elköteleződését. Tanítói pályáját csaknem derékba törte a szabadságharc ügyéért való lelkesedése. Szántó nem vett részt a hadi eseményekben, ennek okáról nem tett említést a cikkeiben. Munk Adolf emlékiratában lejegyezte, hogy őt saját rokonai óvták attól, hogy ifjonti lelkesedéssel meggondolatlanul cselekedjen, ezért hazahívták.²⁵ A szabadságharcról igen negatívan emlékezett meg: „A forradalom erőszakoskodással, rablással és gonosz-tettekkel kezdődött”.²⁶ Ellenérzésének oka részben visszavezethető a forradalom idején a zsidók ellen zajló pogromokra és atrocitásokra,²⁷ másfelől az uralkodó iránti lojalitás is meghatározó a hagyományörző zsidóság körében.²⁸ Szántó Eleázár Munkkal ellentétben szavakkal és tettekkel is a szabadságharc eszméjének szolgálatába állt a Bach korszak idején. Schichtancz Ármin 1892-ben a *Magyar Paedagógiai Szemlében*, illetve 1893-ban a *Magyar Tanítóképzőben* Szántó Eleázárról készített életrajzokban írta le a következő, többféle változatban fennmaradt történetet. Az 1892. évi cikke szerint az események a pesti színházban 1853-ban játszódtak le, míg 1893-ban ugyanazt a történetet 1851 végére teszi, és a színhelyet a székesfehérvári színházba.²⁹ Az *Egyenlőség* lapjain hasonlóképpen az utóbbi változat szerepel, ám itt a cikk szerzőjének a neve nem került közlésre.³⁰ A történet szerint egy részeg tiszt a színházban a magyarokat „*rebellis magyar kutyáknak*” nevezte, akiket vassal

24 Bárd Rezső: Emlékbeszéd Szántó Eleázár felett. *Izr. Tanügyi Értesítő*, 1893/4. 62.

25 Munk, 2002. 154.

26 Munk, 2002. 152.

27 Hermann Róbert: Antiszemita zavargások, atrocitások, pogromok 1848-1849. <http://konfliktuskutato.hu/> http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=134:antiszemita-zavargasok-atrocitasok-pogromok-1848-1849-&catid=16:esetek (letöltés ideje: 2024. március 21.)

28 Munk, 2002. 154.

29 Schichtancz Ármin: Szántó Eleázár. *Magyar Paedagógiai Szemle*, 1892/7. 208; Schichtancz, 1893b. 298.

30 „Miért került Szántó Eleázár a Neugebäudeba.” *Egyenlőség*, 1893. február 17. 10.

és korbáccsal kell a helyes útra terelni. Ekkor odalépett hozzá Szántó Eleázár a következő szavakkal: „Ilyesmit hallok a legörömebb”. A tiszt meglepődve kérdezte miért, amire a következő felelet érkezett: „Mert az ilyen magaviselet csak erősíti a magyar nemzeti érzést és csak fokozza az elnyomók iránt a jogos gyűlöletet”.³¹ Még azon a napon Pestre hurcolták. A történet első változata szerint három, míg a második szerint hat hónapnyi fogság után engedték haza apja közbenjárásának köszönhetően.³² 1854-ben már Szegeden élt, ahol korábban elvégezte a tanítóképzőt. Szegedi megtelepedése vélhetően annak is köszönhető, hogy ebben az időszakban az a Löw Lipót rabbi teljesített itt szolgálatot, akit a szabadságharcban való tevékenységéért üldöztek, sőt fogságba vetettek.³³ Löw Lipót korábban Nagykanizsán és Pápán működött rabbiként, és igen korán magyarul tartott prédikációkat. Szántó Eleázár Löw Lipót iránti tiszteletének többször is hangot adott írásaiban. 1885-ben az *Értesítőben* a következő sorokkal emlékezett meg róla: „Löw Lipót, a tudós főrabbi, a haladás fáradhatatlan előharcosa, a kitűnő hazafi és buzgó zsidó, ki a szabadságharcban cselekvőleg is részt vett”.³⁴ Emellett „kiváló magyar zsidó papként” állította példaképül az utódok számára. E sorok Szántó Eleázár társadalmi csoportválasztására is utalnak, meghatározva mely kategóriába tartozónak tekinti magát: magyar zsidó. E sorokban az akkulturáció hatásainak eredménye, a magyar társadalomba való integrálódás igénye mutatkozik meg.³⁵ Bárd Rezső a visszaemlékezésében Szántó Eleázárra, mint a magyar föld szülöttére hivatkozott, azaz Szántó a születésétől kezdődően a magyar társadalom része. A kortársak leírásai alapján Szántó Eleázár identitásának részévé válik a szabadságharc eszméjéhez hú hazafiak csoportjához tartozás, amelynek legitimációját a Bach korszakban az 1848/49-es forradalom és szabadságharc ügye melletti kiállása biztosítja számára.

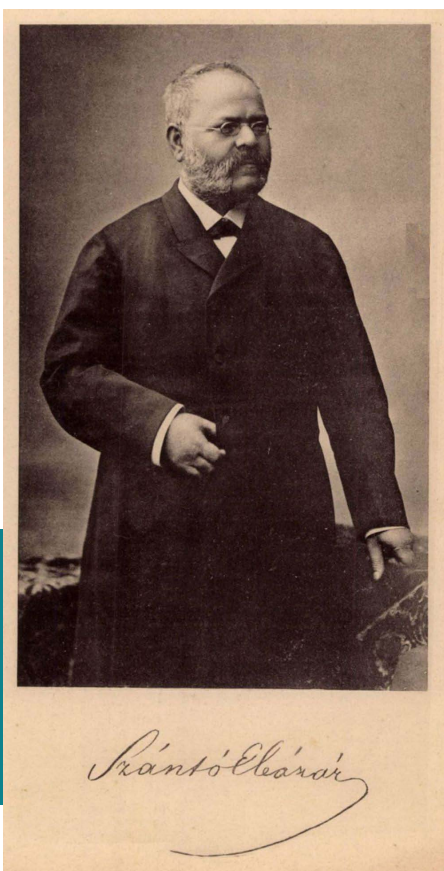
31 Schichtancz, 1893b. 298–299.

32 A három hónapnyi fogság időpontját a szerző, Schichtancz Ármin napra pontosan közölte: 1853. január 28. és 1853. április 11. között tartott a fogság ideje. További források nem erősítik meg sem a három, sem a hathónapos büntetés tényét. Schichtancz, 1893a. 44.

33 Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 200.

34 Szántó Eleázár: Boldogult Löw Lipót szegedi főrabbi emlékezete lapunk tíz évi fennállásának évfordulója alkalmából. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*. 1885/10. 145.

35 A zsidóság körében az asszimiláció fokozatait vizsgálja: Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina, 2010.

Szántó Eleázár, 1892.

[Wikimedia Commons](#)

A modernizáció a 19. század elején a zsidó közösségeket számtalan kihívás elé állította, és erre a különböző formálódó vallási irányzatok tagjai nem azonos módon reagáltak, illetve még az egyes irányzatokon belül is megosztottá vált a tagság.³⁶ A korszak egyik ilyen kihívása az egyén és a közösség viszonyrendszerének megváltozása volt, amely szorosan összefüggött a zsidóság jogi helyzetének rendezésével. Chorin Áron aradi rabbi és Hatam Szófér pozsonyi rabbi más-más megoldást ajánlott erre a kérdéskörre.³⁷

36 Silber, Michael K.: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia*. Budapest: Múlt és Jövő, 2008.

37 A modernizációra adott válaszok: Chorin Áron: A vallási reformok ügye Magyarországon. In: Komoróczy Géza (szerk.): „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (965–2012)*. Pozsony: Kalligram, 2013. 477–482; Moses Schreiber / Mose Szófér / Hatam Szófér: „Izrael fiainak népét elválasztani a többi néptől”. In: Komoróczy, 2013. 525–529.

A zsidók bizonyos csoportjai a magyar állam felé önként lépéseket tettek, és magyarnak vallották magukat.³⁸ Ennek külső kifejező eszközei: az öltözet, a névhasználat és a nyelvhasználat volt. Munk Adolf művében megemlíti, hogy apja, az ultraortodox nézeteket valló Munk Bernát megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy gyermekét Munk úrnak szólítják.³⁹ Fiának kifejezte, hogy „[...] a név megváltoztatása az első bűn az istenfélő bóchur számára, mert áldott emlékű bölcseink mondták, három dolog érdemében váltottak meg őseink Egyiptomból. És ezek egyike volt, hogy nem változtatták meg a nevüket.”⁴⁰ Ezeknek a külső jegyeknek a jelentősége abban rejlik, hogy megváltoztatásuk egyéni döntés eredménye, azonban a döntés következményeként kialakuló jelenségek közüggé válnak.

Szántó Eleázár esetében az öltözetéről két forrás ad számot. Az osztrák tiszttel való viszályakor 1851-ben (avagy 1853-ban) Schichtancz leírása szerint magyaros ruhát hordott: „E szavak a magyarba öltözött fiatal ember szájából a káromkodó tisztet annyira meglepték”.⁴¹ Ez vélhetően a magyar nemzeti viseletet takarhatta. A színházban az ünnepélyes ruha a nemzethez való tartozás kifejezéséről árulkodik. 1892-ből fennmaradt Szántó Eleázár fényképe, amely valójában derékig ábrázolja. A képen az akkor 63 éves férfit polgári öltözetben (felöltő, fehér ing és nyakkendő) láthatjuk, arcán formára nyírt szakállt viselt.⁴² A hétköznapi viselete a többségi polgári társadalom tagjainak korabeli öltözkését idézte.

A magyarországi zsidóság körében a német családnevek aránya egészen az első világháborúig meghatározó maradt.⁴³ Mindez az 1787. évi II. József által kiadott névrendelet hatására vezethető vissza, amelyben az uralkodó szabályozta a személy- és családnevek felvételét a zsidó alattvalói számára.⁴⁴ Valójában az ezt követő időszakban a névhasználat nem következetes: vagy a kettős névhasználat módszere válik meghatá-

38 Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosítás történelmi alakváltozásai Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum, 2001.

39 Munk, 2002. 189.

40 Munk, 2002. 190.

41 Schichtancz, 1893b. 299.

42 Schichtancz, 1892. 2.

43 Karády Viktor – Kozma István: *Név és nemzet. Családnév-változtatás névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországn a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002. 22–25.

44 II. József király: Rendelet a zsidók nevééről. In: Komoróczy, 2013: 399–405; Scheiberné Bernát Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. Budapest: MIOK, 1981.

rozóvá a zsidóság körében, vagy már az új neveiket használják. Az első esetben otthonaikban és családjukban a megszokott hagyományos néven szólították egymást, ami többnyire a személyneveük. A külvilág felé a felvett család- és személyneveiket használták. Munk Adolf magára Meir Ábrahámként hivatkozik, a lányait Jitl, Mirjám és Dina néven említi, akiknek a „hivatalos” magyar nevei Juliska, Mariska, Krisztina.⁴⁵ A zsidóság körében a családnevek névmagyarosítása, amely állami engedélyhez kötött, valójában csak szűk réteget érintett, és ők is főként a városi lakosság köréből kerültek ki. Ennek oka részben a névváltoztatás során felmerülő anyagi kiadásokban, részben pedig abban a tényben rejlett, hogy a zsidók állami hivatalokban nem helyezkedhettek el, ahol elvárásaként fogalmazódhatott volna meg a névmagyarosítás. Ugyanakkor a zsidó társadalom körében jóval szélesebb körben létezett a magyarosodási integrációs stratégia alkalmazása a személynévhasználatban. Erre utalnak az uralkodók (Terézia, Mária, Imre, Lajos), szentek (Margit, Imre), vagy a környezetükben divatos nevek (Rozália, Júlia) választása.

Seligman Eleázár 1882-ben, 53 évesen változtatta meg a nevét Szántóra.⁴⁶ A névmagyarosítás ennyi idősen kérdéseket vet fel. A választ erre a kérdésre ő maga adja meg „*Bucsú a nevementől*” cikkében.⁴⁷ Vajon miért nem változtatta meg korábban a nevét? Saját szavai szerint „mindig iparkodtam az ősoktól öröklött nevet tiszteletben tartani.”⁴⁸ Mi ösztönözhette a családnévvaltoztatásra? A kérdésre a választ közvetlenül *A Hon* lap bejegyzése adhatja meg, amely szerint a zsidó tanítók körében kezdetét vette a névmagyarosítás.⁴⁹ A névváltoztatásának jelentőségét mutatja, hogy az ország jelentősebb, illetve vidéki lapjai egyaránt leközltek.⁵⁰ Arra a kérdésre vajon mennyiben tekinthető a névmagyarosítása a pozíciójából fakadó elvárás teljesítésének, illetve valódi belső késztetésnek, nem adható egyértelmű válasz. A kérelmében és a hozzácsatolt engedélyekben semmilyen magyarázat nem szerepel a változtatás okára. Az engedélyeztetést saját, valamint fiai, Frigyes, Aladár és Sándor nevében nyújtotta be, így biztosítva, hogy utódai ugyanazon családnevet

45 Munk, 2002. 279–284.

46 MNL, OL K 150. 1882-1-1. 31999.

47 Szántó, 1882a. 105.

48 Szántó, 1882a. 105.

49 *A Hon*, 1882. június 15.; a tanítók körében a névmagyarosítás ösztönzése az 1881-ben Telkes (Rubin) Simon elnökletével megalapított Központi Névmagyarosító Társaság tevékenységéhez kapcsolódhatott.

50 *Székesfehérvár és Vidéke*, 1882. június 15.; *A Hon*, 1882. június 15. 1; *Fővárosi Lapok*, 1882. június 15. 862; *Budapesti Közlöny*, 1882. június 15. 3.

vigyék tovább. Fiainak a névmagyarosítás a jövőbeli karrierépítésében nem játszott döntő szerepet, Frigyes és Sándor ekkor már segédekként dolgoztak, Aladár az egyetlen, aki iskolai tanulmányokat folytatott.⁵¹ Rosália lánya nem került megemlítésre a névváltoztatók között. Ennek oka, hogy ő 1880. október 24-én férjhez ment Gruber Dávidhoz.⁵² Mivel több lánya nem született, nem egyértelműsíthető, vajon lányai nevének magyarosítását is kezdeményezte volna-e. A fentebb említett cikke névváltoztatásának engedélyezése után mintegy fél hónappal jelent meg, július 1-én. Feltételezhető, hogy a környezetének visszajelzései ösztönözték, hogy indokolja tettét. Új családnevét részben azzal magyarázza, hogy a nevét ugyan az őseitől örökölte, de ez a 18. század végén felvett német eredetű név, bár a polgárosodás első jele volt, mégis kényszerűségnek számított. Mivel az uralkodói rendelet német családnevet írt elő, neki kötelessége szót emelni a névmagyarosítás mellett, hiszen „az országos érdekek megkívánják, hogy a haza külsőleg is magyar jellemet öltjön, a haza ellenei nem egyszer utaltak arra, hogy a magyar a saját hazájában minoritásban van.”⁵³ Hangsúlyozza, hogy a magyar név nem az ősi hit takargatását célozza, ellenkezőleg nyomatékosítja, hogy „a magyar zsidó mindenben, még a nevében is magyar.”⁵⁴ E sorok összhangban állnak tetteivel. Mégis a névváltoztatás tekintetében érezhető némi kettőség a szavai (írásai) és tettei között. Vélhetően döntése nem egyértelműen belső, önkéntes készletéből fakadt.

A 20. század folyamán a különböző visszaemlékezések, említések Szántó (Seligman) Eleázárként említik.⁵⁵ Ő maga írásai során soha nem használta ilyen formában a nevét, következetesen csak a Szántó vezetéknév tüntette fel. 1892-ben készült fényképe alatt a kézírása olvasható, amellyel a Szántó nevet írta, s tiszta, gyakorlott vonásokat mutat. A két családnév együttes említése az 1909-ben Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* művében közölt téves Schäfer családnév pontosítását

51 Schosberger Henriknél segédként dolgozott Frigyes (nem egyértelmű kereskedő- vagy iparossegédként). Lettner aranyművesnél dolgozott Sándor. Aladár pedig 1882-ben VIII. b osztályos tanuló volt. MNL, OL K 150. 1882-1-1. 31999.

52 Munkácsi, 1939. 28.

53 Szántó, 1882a. 106.; 1842-ben a *Világ* hasábjain jelentek meg „[...] magunkat pedig egy nemzet-haláltól megmentendők az ellenünk irányzott idegen propagandát győzzük le, szilárd magyar nemzetiséggel[...]”. *Világ*, 1842. december 3. 787.

54 Szántó, 1882a. 106.

55 *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 1925/1-3. 3.; Seligmann-Szántó néven, *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 1935/11. 194.; *Pécsi Napló*, 1928. október 7. 4.

is szolgálhatta.⁵⁶ Szántó Eleázár a személynevét nem magyarosította. Születési anyakönyvében a Lázár név szerepelt.⁵⁷ A névváltoztatási kérelmi irataiban is váltakozva olvasható az Eleázár és a Lázár név. Ő maga azonban a kérelmét Eleázárként írta alá. Jóllehet soha nem fejtette ki miért nem változtatta meg a személynevét, mégis talán ez utalhat arra a tényre, hogy a zsidó felekezethez való kötődését nevében is meg akarta őrizni, és azt a társadalom tagjai számára is egyértelműsíteni.

Magyarországon 1844-ben vált hivatalos államnyelvvé a magyar.⁵⁸ A zsidóság körében a magyar nyelv használata ekkoriban még nem tekinthető széles körben elterjedt jelenségnek. Löw Lipót rabbi, aki magyarul prédikált, és magyar nyelvű folyóirat kiadására vállalkozott, maga is több nyelvet használt.⁵⁹ Goldziher Ignác a naplóját németül vezette.⁶⁰ Munk Adolf művében pedig a 19. századi zsidóság anyanyelvének a jiddist tekinti: „Anyanyelvünk a német-zsidó, amelyet ma is beszélnek a zsidók” (itt az 1890-es évekre utal).⁶¹ Ő maga magyarul igen nehézkesen beszélt, fia, Munkácsi Bernát azonban a magyar nyelvrokonság egyik legkiemelkedőbb kutatójává vált.⁶² Szántó Eleázár az osztrák tiszttel folytatott vitájában németül szólalt meg.⁶³ Adódik a kérdés, vajon németül vagy jiddisül beszélt-e? Szinte valamennyi alkalommal, amikor a nyelv kérdése felmerül, a németre hivatkozik, mint tanult és otthon használt nyelvre. „Érezünk, beszélünk, értünk, tudunk magyarul, de a német nyelv konokul tartja magát a családi életben mindenütt, hol magunk közt vagyunk”.⁶⁴ A tiszta német nyelv használatának elterjedtségét ő maga is cáfolja, hiszen az iskolában oktatott héber nyelvű szöveg németre fordítása kapcsán megjegyzi, hogy azt a tanulók úgysem értik.⁶⁵ Szántó Eleázár esetében mégis feltételezhetjük, hogy tudott

56 Szinnyei, 1909.

57 Israelitische Kirche, Geburtsregiszter (Kajászó izr. születési anyakönyv), 1813–1895. 1843/183. 55.

58 1844. évi. II. törvénycikk.

59 *Magyar Zsinagóga magyar nyelvű kiadványa, Ben Chananja* német nyelvű.

60 Goldziher, Ignaz: *Tagebuch*. (Hrsg. Alexander Scheiber.) Leiden: E. J. Brill, 1978.

61 Munk, 2002. 182.

62 Munk, Meir Ávrahám: *Munkácsi Bernát a nagy tudós, a budapesti Magyar Tudományos Akadémia tagja, a nagy pesti izr. hitközségiskolái tanfelügyelőjének származása*. In: Munk, 2002. 293–316.

63 Schichtancz, 1893b. 298.

64 Szántó Eleázár: A biblia eredeti szövege magyarra fordításának fontossága. I. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1877/6. 54. (Továbbiakban Szántó, 1877a.)

65 Szántó Eleázár: A biblia eredeti szövege magyarra fordításának fontossága. II. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1877/7. 62. (Továbbiakban Szántó, 1877b.)

németül. Apja, a kajaszószentpéteri rabbi művelt, felvilágosult ember hírében állt a kortársak körében. Tőle elsajátíthatta a német nyelv alapjait. A Hampel-féle iskolában német és magyar nyelven is tanultak. Szántó Eleázár írásában kifejezi, hogy a héber nyelv után a magyar a zsidóság második szent nyelve.⁶⁶ A zsidóság körében a magyar nyelv terjesztésének érdekében célkitűzéseket fogalmazott meg, és abban az iskolai oktatásnak, és a Tanítóegyesületnek is kulcsszerepet szánt. A magyarítóegyletek alapításának fontossága mellett 1877-ben br. Eötvös József szavaira hivatkozott: „A zsidók csak úgy magyarosodhatnak tökéletesen, ha a Bibliát magyar nyelven fogják előadni az iskolában”.⁶⁷ Szántó Eleázár véleménye szerint az iskolákban kell a magyar nyelv terjesztését elérni. Ebben Szántó úttörő szerepet játszott, hiszen a pécsi iskola magyarosításában is részt vállalt. Majd 1869-ben, amikor a pesti izraelita hitközség iskolájának vezetését átvette, az addig a magyar nyelvet nem tanító iskolában a magyarosodást elindította.⁶⁸ A Biblia fordításában úgy véli, nem elegendő csak részeket lefordítani, hanem az egész szöveg szükséges. Mendelssohn bibliafordítását tekinti a követendő példának.⁶⁹ Emellett történelmi párhuzamot von a spanyolországi zsidósággal. Vélekedése szerint, mivel a spanyol zsidók a Bibliát spanyolul tanulják, még négyszáz évvel az elűzésük után is spanyolul beszélnek egymás között a szétszórattatásban.⁷⁰ Ez a példa azonban nem igazán pontos, hiszen a szefárd zsidóság körében a ladinó, a spanyol és portugál nyelv használata egyaránt elterjedt. Sőt Magyarországon azok a családok, akik a gyökereiket Spanyolországba vezették vissza, már nem ezt a nyelvet beszélték. A Goldziher család a származását ugyan Spanyolországba vezette vissza, azonban a vándorlás során a német nyelv vált használatossá körükben.⁷¹ Szántó Eleázár ebbéli törekvése Löw Lipót példáját követi, hiszen a rabbi a magyar nyelvű szakfolyóiratában, a *Magyar Zsinagógában* kezdeményezi a héber szentírás magyar nyelvre történő átültetését már 1847-ben.⁷² Szántó Eleázár a célkitűzéseként maga is a Biblia egészének fordítását említi, azonban nem utal arra, hogy keresztény szerzők tollából származó bibliafordítások már

66 Szántó, 1877a. 53.

67 Szántó, 1877a. 55.

68 Schichtancz, 1893a. 44.

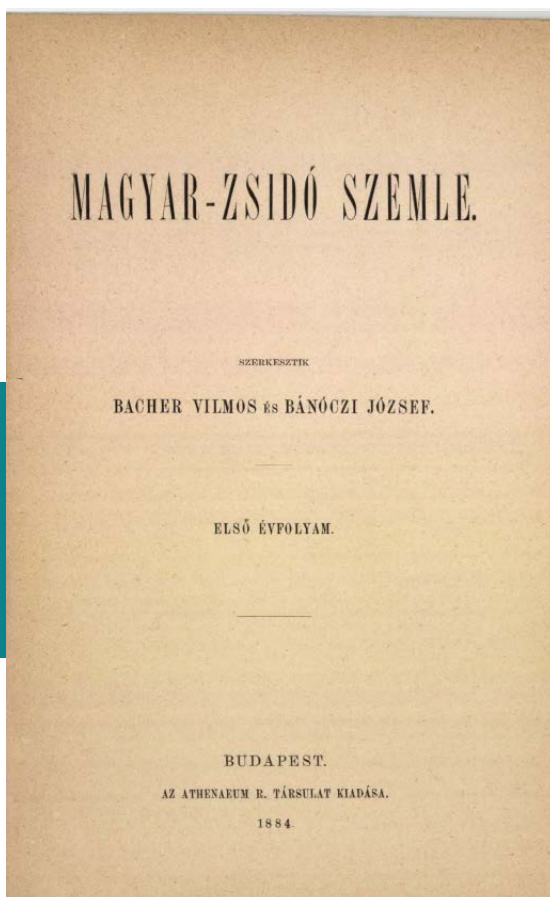
69 Szántó, 1877a. 54.

70 Szántó, 1877a. 54.

71 Goldziher maga is németül vezette a naplóját.

72 Eisler Máttyás, Löw Lipót. In: Ujváry, 2000. 543–544.

léteztek.⁷³ Szántó Eleázár a zsidó bibliafordítás megvalósulásának legfőbb akadályaként az ortodox tábor ellenállását tekinti, amely a magyar nyelv terjesztésének ügyét gátolja: „Ha tény tehát, hogy az ortodox iskolákban a biblia még sehol sem fordítatik magyar nyelvre.”⁷⁴ Bárd Rezső Szántó Eleázárnak a bibliafordítás ügyében végzett ösztönző munkájának sikerességét méltatta, azonban konkrét példát nem említett.⁷⁵ A teljes bibliafordítás már Szántó halála után, 1898–1907 között az IMIT gondozásában készült el.⁷⁶

*Magyar-Zsidó Szemle,
első évfolyam, 1884.
[Wikimedia Commons](#)*

73 A keresztény szerzőktől származó fordításokra nem utal. Az első teljes magyar bibliafordítás Károli Gáspár Vizsolyi Bibliája 1590-ben került kiadásra. A magyar nyelvű bibliafordításokról: Balogh Katalin: A magyar bibliafordítások: az IMIT Bibliához vezető út. In: Dobos Károly Dániel – Fodor György (szerk.): *Vízió és valóság: A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2010. október 28–29-én „A dialógus sodrában...”* címmel tartott zsidó–keresztény konferencia előadásai. Budapest: Új Ember Kiadó, 2011. 219–229.

74 Szántó, 1877b. 62.

75 Bárd, 1893. 64.

76 *Héber-Magyar Biblia*. IMIT, Budapest, 1908.

Szántó Eleázár az iskolák magyarosításának egyik eszközének tekintette a tankönyvkiadást, amelyet a Tanítóegyesület fennhatósága alá vont volna. Olyan kiadórendszer megszervezésére törekedett, amelyben az egyesület ad ki általuk jóváhagyott könyveket, és ezeket ajánlja az iskolákba.⁷⁷ Tervei szerint az egyesület a tankönyvkiadás révén jelentős bevételhez juthatott volna, amely jóvoltából olcsó, avagy ingyenes tankönyvek kiadását segíthette volna elő. Ezzel széles körben alkalmazható lett volna az oktatásban a magyar nyelvű tankönyv. Ennek gyakorlati megvalósulásaként a saját igazgatása alá tartozó iskolát említi,⁷⁸ valamint fontos megemlíteni, hogy a szerkesztésében megjelenő *Izraelita Tanügyi Értesítő* lapjain a magyar nyelvű olvasókönyvek ajánlása minden tanév kezdete előtt olvasható.⁷⁹ A tankönyvkiadásban a Tanítóegyesület soha nem szerzett kizárólagos jogot. Azonban jelentős sikereket ért el, hiszen bevételei valóban növekedtek, amelynek eredményeként segélyezőegyletet, ösztöndíjat hozhattak létre, továbbá a tanítók megélhetését is segítette.⁸⁰

Szántó Eleázárnak a magyar nyelv terjesztése ügyében kifejtett erőfeszítéseit a kortársai is nagyra tartották.⁸¹ Feladatának tekintette a Tanítóegyesületben a magyar nyelv bevezetését. Az ülések jegyzőkönyveit még 1870-ben is németül vezették, Szántó érkezése után már magyar nyelven kerültek bejegyzésre a napirendi pontok.⁸² Másfelől fontosnak vélte olyan lap indítását, amely a tanítókat szólítja meg. 1875. november 18-án indult útjára az *Orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője (1886-tól Izraelita Tanügyi Értesítő)*, ami már a kezdetektől magyar nyelven került kiadásra. A szerkesztői előszó szerint az egylet egy olyan közeg kiadását tervezte, amely az ország valamennyi vidéke között alkalmas a kapcsolattartásra, és közös cselekvésre buzdít.⁸³ A havilap nem titkoltan a magyar nyelv terjesztését célozta a tanítók körében. A folyóirat sikerességét igazolja, hogy egészen 1944-ig megjelent. Emellett ugyanakkor némileg féltékenyen tekintettek a tanügy rendezését központi kérdéssé

77 Szántó, 1877b. 61–62.

78 Szántó 1877a. 54.

79 Példaként említhető: Az elnökség, Kartársaink becses figyelmébe. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 1886/6.1; *Az országos izraelita tanítóegyesület kiadványai*, 1887/8. 130.

80 Bárd, 1893. 63–64.

81 Schichtancz, 1893a. 45.; Bárd, 1893. 62.

82 Schichtancz, 1893a. 45.

83 Seligman Eleázár vezércikke, *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1875/1. 1.

emelő *Magyar-Zsidó Szemlére*, amely az ő „felségterületüknek” számító témákban értekezett:

Értesítőnk nagyobb, de fiatalabb testvére”, a „M. Zs. Szemle” és az „Izr. Tanügyi Értesítő” két testvérgyermek; amaz – többnyire papok, emez pedig tanítók számára van írva. „Hadd szóljanak amazok amabban az ő dolgaikról tudományosan a mint paphoz illik: mi pedig emebben saját dolgainkról csak úgy „minden-napiasan” mint taniótól [!] telik.⁸⁴

Spitzer Ignác az *Izraelita Tanügyi Értesítő*ben arról számol be, hogy az 1883/84. évi iskolai statisztikai kimutatások értelmében 979 zsidó tanító közül már 944 tud magyarul, azaz csak a tanítók 3,5%-a nem.⁸⁵ Ezt saját erőfeszítéseik sikereként értelmezték. Szántó Eleázár utolsó írása is a laphoz kapcsolódott, amelynek soraiban a magyar nemzethez való ragaszkodás és a zsidó identitásához kötődés kifejezése kerül nyílt megfogalmazásra:

Az a lap pedig, melynek a szolgálatában mi állunk, hiveinek azt hirdeti, hogy közös a célunk: a magyar nemzeti iskola és a hazai tanítóság egységének keretén belül, neveljünk a hit- és hithagyományhoz szeretettel ragaszkodó jó – magyar hazafiakat.⁸⁶

Szántó Eleázár az *Izraelita Tanügyi Értesítő* szerkesztői posztját is betöltötte (1875–1890 között, majd 1892 szeptemberétől haláláig), kortársai burkolt és kevésbé burkolt kritikával illeték a magyar nyelvi regiszter alkalmazásával kapcsolatban: Bánóczi József szerint „úgy tűnhetett jó stiliszta” (azaz valójában nem volt az), míg Schichtancz Ármin sokkal nyíltabban fogalmazza ezt meg: „nem volt jó stiliszta”.⁸⁷ A havilapot lapozgatva ez az állítás kissé túlzónak tűnik. Goldziher naplóját olvasva azonban az is nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar nyelvben legjárta-sabbakat sem kímélte a közvélekedés e téren: Goldziher Ignác Kann Emanuel pesti szatócstól érdemelte ki azt a megállapítást egy körlevél kapcsán, hogy „botrányos magyarsággal fogalmazta meg”, sőt „Elég szégyen, hogy a hitközség ilyen tudatlanokat alkalmaz.” Azonban a kor-

84 Seltman Lipót: Talmud-tóra intézetek. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 1886/16. 273.

85 Spitzer Ignác: A magyar zsidók népoktatásügye a lefolyt 1883/84-iki iskolai évben. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*. 1885/1. 1–4.

86 Szántó Eleázár megjegyzése a *Néptanítók Lapjának* jubileumára. *Néptanítók Lapja*, 1893/10–11. 103.

87 Bánóczi, 1893. 42.; Schichtancz 1893b. 300.

szak kiemelkedő magyar nyelv kutatója sem kerülhette el a „bírálatot”: Fleisch József templomelöljáró egy Munkácsi Bernát által hozzá intézett levélre annyit reagált: „Ez nem tud magyarul.”⁸⁸

Zsidó identitás megőrzése – oktatás, vallási elkötelezettség, héber nyelv

1867-ben az emancipációs törvény bevezetésével a zsidó egyének polgárjogot nyertek az államtól.⁸⁹ Jóllehet a zsidó vallás recipiálására még nem került sor, a zsidóság ezt a törvényt a magyar társadalomba történő befogadásként értelmezte. Az elkövetkező évtizedekben a magyarrá válás folyamata, amelynek keretei soha nem kerültek egyértelmű körülhatárolásra, a zsidóságon belül megosztottságot szült. Az ortodoxia számára az 1871-ben a kormányzat által elismert szervezeti szabályzat biztosította a különállást.⁹⁰ A magyar társadalomhoz való közeledés az egyes ortodox irányzatok körében eltérő módon alig vagy egyáltalán nem valósult meg. A neológia táborát erősítők számára a magyar társadalomhoz való tartozás, és a zsidó identitás megtartása vált központi kérdéssé. A neológ tábor soraiba tartozó Szántó Eleázár írásai alapján az oktatás, vallás és héber nyelv tanításának ügyét egységben vizsgálta, és azok rendezésében vezető szerepet kívánt betölteni.

Magyarországon az iskolaügy helyzetét az 1868. évi 38. törvénycikk népoktatási törvénye szabályozta.⁹¹ Ennek tartalma az előírt tankötelezettségre vonatkozóan az ortodoxok ellenkezését váltotta ki a hagyományos oktatás kereteibe való beavatkozásra hivatkozva. A törvény bevezetésének eredményeként a felsőbb népiskola oktatás helyét a polgári iskolák, illetve a klasszikus műveltséget biztosító gimnáziumok vették át. Szántó Eleázár a népiskolai oktatás mellett szállt síkra, és ehhez kö-

88 Goldziher Ignác: *Napló*. Budapest: Magvető Kiadó, 1984. 166.

89 1867 évi XVII. tc., <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86700017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1867%2520> (Letöltés időpontja: 2024. augusztus 31.); a törvény létrejöttéről: Mezei Mór: *Visszaemlékezés az emancipáció idejére*. In: Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv. 1918*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1918. 11–32.

90 Zeke Gyula: *Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949)*. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I. Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990. 152.

91 1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1868> (Letöltés időpontja: 2024. március 21.)

vetkezetesen ragaszkodott pályafutása során.⁹² Jóllehet a korszakban a *Magyar-Zsidó Szemle* folyamatosan napirenden tartja a zsidó ifjúság oktatási kereteinek megszervezésének a témáját,⁹³ Szántó Eleázár a célok megfogalmazása során nem utal az ott megjelent cikkekre. Ugyanakkor leközölte Seltman Lipót írását, amely a *Magyar-Zsidó Szemle* íróit az *Izraelita Tanügyi Értesítő* hatáskörébe való beavatkozással vádolta meg.⁹⁴

A zsidó hagyományos oktatás alapfokon a héderre, a talmud-tóra iskolákra, valamint a házitanítókra alapozódott, míg közép- és felsőfokon a jesivákra.⁹⁵ A héder egy minden korosztályt egy helyiségben oktató magániskolának számított. Az olyan településeken, ahol néhány család élt, a szülők magántanítókat fogadtak. A talmud-tóra iskolák a hitközségek által ellenőrzött oktatási intézmények voltak. Az állami tantervet azonban egyik oktatási forma sem követte.⁹⁶ Ezeket az intézményeket a köznyelv zugiskola néven emlegette. Jóllehet az 1877. évi rendelet értelmében a héber hitoktatást végző iskolák nem tartoztak a zugiskolák körébe.⁹⁷ Szántó Eleázár 1885-ben „Cheder és a zugiskola” címmel írt cikkében állást foglal az ügyben, és sajátos értelmezést ad az egyes iskolatípusoknak.⁹⁸ Ebben ő maga is elismeri, hogy léteznek olyan iskolák, amelyek nem követik az állami tantervet, és képesítés nélküli tanítókat alkalmaznak. Véleménye szerint ezeket kell „zugiskoláknak” tekinteni, azonban a 'cheder' más kategóriába tartozik. A galíciai határmenti településeken virágzik ez az intézményforma, amelyet a vallási fanatizmus tart életben, írja. Szegényes az oktatott tananyag, a rabbi nem tanítja a héber nyelvet, a tanulók zsoltárokat magolnak és Salamon bölcs mondásait. A rabbik nem ügyelnek az oktatás módszerére és színvonalára. Cikkében az ortodoxia ellen emeli fel a hangját, amely irányzat tagjai a hagyományos oktatásra hivatkozva a Tanítóegyesület támogatásával

92 Szántó Eleázár: Kell-e zsidó gymnasium? *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1885/3. 33–34. (Továbbiakban Szántó, 1885a.); Radó Vilmos: A zsidó népiskolák. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1885/9. 129–133.

93 Bányai Viktória: Az ifjúság megtartása. A hitoktatás kérdése a *Magyar-Zsidó Szemle* első évfolyamaiban. *Régió*, 2016/1. 148–160. DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i1.98>

94 Seltman, 1886. 273.

95 Bányai Viktória – Varga Bálint: Hagományos és modern oktatás. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel: *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf kiadó, 2013. 67.

96 A zsidó oktatásügyről: Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780-1850*. Budapest: Gondolat, 2005.

97 Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. II. Pozsony: Kalligram, 2012. 160.

98 Szántó Eleázár: Chéder és a zügiskola. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1885/1. 38–41. (Továbbiakban: Szántó, 1885b.)

kiadott „zsidó szellemű magyar és német könyveket” nem hajlandók elfogadni.⁹⁹ Az oktatási tananyag, illetve a modern pedagógiai módszertan alkalmazása körül kibontakozó ortodox és neológ nézetkülönbség szorosan kapcsolódott a felekezeti kérdésköréhez. Szántó Eleázár írásaiban kettősség mutatkozik meg a témában. Báró Eötvös József-re hivatkozva 1886-ban kijelenti, hogy a „paedagógia független a felekezetiégtől”, de azt is hozzáteszi, hogy létezik zsidó pedagógia, amely a mózesi tanításokon nyugszik.¹⁰⁰ Ugyanakkor a különböző oktatási szinteken egymásnak ellentmondó álláspontot képvisel. Az elemi oktatás szintjén a zsidó felekezeti iskola fenntartásának a fontosságát hangsúlyozza.¹⁰¹ Emiatt folyamatos támadások érik: 1882-ben egy ortodox szaktekintélyre hivatkozó cikke reagálva fejti ki, amennyiben a katolikusok és a protestánsok lemondanak a felekezeti iskoláikról, megteszi ezt a zsidóság is. Úgy véli ennek feladása a zsidóság hitének a védőgátjának a lebontását eredményezné.¹⁰² 1888-ban a *Magyar Paedagógiai Szemle* hasábjain idézik a *Néptanodában* megjelent „A zsidó gymnasium” cikket, amelyben Szántó Eleázárt a felekezeti ügyekben kettős állásfoglalással vádolják meg. Eszerint amíg elemi szinten a zsidó iskolák fenntartását pártolja, addig középiskolai szinten éppen ellenkezőleg, annak létrejötté ellen emel szót.¹⁰³ A népiskolai oktatás ügyét szíven viselő Szántó Eleázár a gimnáziumi oktatás kiszélesítésének kérdésében 1885 márciusában írt cikke felveti a kérdést: „Kell-e zsidó gimnázium?”¹⁰⁴ A zsidó gimnázium alapítása elleni érvelését két indokkal támasztja alá: az egyikben gyakorlati haszontalanságára utal, míg a második szerint a zsidóság egészére veszélyt rejt magában. Úgy véli az 1870-es évek törekvései irányozták elő a felekezeti iskolák, így a gimnáziumok alapítását, de saját korában ez már idejétmúlt, mivel az állam és az egyház különválásának folyamata zajlik. Vélekedése szerint az 1880-as években egy zsidó felekezeti gimnázium alapításáért történő küzdelem a magyar társadalom részéről újabb kérdések felvetését eredményezi. Mindez veszélyeket rejt, és az antiszemiták malmára hajtja

99 Szántó Eleázár: Egy orthodox nyilatkozat a Pesti Naplóban. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1882/9. 137–138. (Továbbiakban Szántó, 1882b)

100 Szántó Eleázár: Elnöki megnyitó. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1885-1886/7. 118. (Továbbiakban Szántó, 1885c)

101 Szántó, 1882b. 138.

102 Szántó, 1882b. 138.

103 Szócsó: Az időszaki sajtó „viszhang”-ja mint közvélemény. *Magyar Paedagógiai Szemle*, 1888/2. 42–44.

104 Szántó, 1885a. 33–34.

a vizet, akik az emancipációs törvények visszavonásának indokául a zsidóság különállóságát emlegetik fel.¹⁰⁵ 1884-ben már hangot is ad az antiszemitizmus hatásának: „Még az antiszemitizmust is kell, hogy fel-
említsem, ámbár bennünket csak mint zsidókat, mint hitünkhöz hiven
ragaszkodó pelgárokat érinti; mert mint tanítók nem igen éreztük.”¹⁰⁶
A gimnázium alapítását feleslegesnek ítéli, mivel maga az intézmény
nem nyújt olyan képezést, ami a zsidó ifjúságnak az elhelyezkedésben
segítséget jelentene. Szerinte a tanulókat a gimnáziumi oktatás felé
terelni azért is felelőtlenség, mivel az iskolából kilépve nem tudnak az
állami szférában elhelyezkedni. Az oktatás így nem állíthat jövőbeli
célokat a tanulók elé. Fiait sem íratta gimnáziumba.

A *Magyar-Zsidó Szemle*, a *Tanügyi értesítő*, és az *Egyenlőség* lapjain a zsidó tanügy helyzetének ismertetése fontos szerepet kapott. Az emancipációs jogok biztosítása után egyre gyakrabban hangzanak fel az aggodalom hangjai a neológ irányzatot követők körében a vallási elidegenedés, és az ifjúság körében tapasztalható tudáscsökkenés okán.¹⁰⁷

„A hazai zsidó ifjúságban tehát, a milyennek az most mutatkozik, nincsenek meg a zsidóság jövőbeli erősödésének vagy csak nyugodt fejlődésének föltételei; a vallási közömböségtől s történelmi járatlanságtól nem várhatunk sikeres védekezést kifelé s egészséges fejlődést befelé.”¹⁰⁸

Az ortodoxok gyermekeiket főként saját felekezeti iskoláikba írták,¹⁰⁹ a neológok azonban gyakran nem hitközségi iskolák látogatását tették lehetővé utódaik számára. A statisztikai adatok alapján a pesti izraelita hitközség alá tartozó területeken az 1883/84. évi felmérés szerint 947 fő tanult csak hitközségi iskolában, míg 5554 fő nem hitközségi iskolában.¹¹⁰

105 Pölöskefői és kürtösy Istóczy Győző (1842–1915) képviselő és borosjenői Tisza Kálmán (1830–1902) miniszterelnök vitája az országgyűlésben az emancipációs törvény eltörlését célzó folyamodványról, 1882. február 18. In: Komoróczy, 2013. 736–749; Sturm Albert: Kétezeregyszázhetvennégy választó. *Egyenlőség*, 1882. november 26. 1–2.

106 Szántó Eleázár: Visszapillantás. *Az orsz. izraelita tanító-egyesület Értesítője*, 1884/1. 1.

107 Konrád Miklós: Egy kudarc anatómiája. Neológ vallásoktatás a dualizmus korában. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószövei*. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. 331–352.

108 Enyedi Mátyás: Ifjúságunk s a zsidóság. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1887/3. 164.

109 Munk Adolf saját tépelődéséről ad számot, amikor fiát zsidó elemi után gimnáziumba íratta. Munk, 2002b. 296–297.

110 A pesti izraelita hitközség költségvetése. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1884/2. 148–149.

Ennek oka az elemi hitközségi iskolák alacsony számában is kereshető.¹¹¹ Jóllehet az 1868. évi népoktatási törvény (1868. évi XXXVIII. tc.) rendezte a hitoktatás kérdését, valójában nem segítette elő annak fejlődését. Az 1-2 órás engedélyezett időtartam nem adott elegendő teret sem a hatékony oktatásnak, sem a héber nyelv alaposabb elsajátításának. A vallási elidegenedés ellen, valamint a tudatlanság leküzdésére a korszakban a megoldást a héber nyelv oktatásában látták.¹¹² A szent nyelv tanulása a zsidó identitás megerősödésével egyidejűleg a hagyományok elsajátítását is lehetővé tette.

Szántó Eleázár cikkeiben maga is keresi a vallási elidegenedés okát. 1885-ben írta meg az „Angol hittérítők Budapesten” című cikkét, amelyet először a *Magyar-Zsidó Szemle*ben, majd 1886-ban az *Egyenlőség*ben közölt.¹¹³ A cikkben a Magyarországon az 1840-es évektől az evangélikus lelkészek pártfogását élvező „angol” misszionárius tevékenység kezdeteiről, és annak saját korában érezhető hatásairól ír. Valójában ez nem az angol misszió, hanem a skót misszió tevékenysége, jóllehet az angol misszió is jelen volt az országban.¹¹⁴ A skót misszió Hold utcában megalapított oktatási intézménye ingyenes oktatással csábította a tanulókat, és igen hamar nagy népszerűsége tett szert a zsidó szülők körében.¹¹⁵ Löw Lipót már 1844-ben foglalkozott e kérdéssel, és a skót misszió sikerességének egyik kulcsát az evangélikus lelkészek és a zsidó közösség jó viszonyára vezette vissza. Ő az áttérések mögött mögöttes szándékot, így gazdasági előnyöket és társadalmi felemelkedést is sejtett.¹¹⁶ Az 1880-as években a misszió iskolájában a szülők reverzálissal engedélyezték, hogy gyermekeik ne a saját, hanem a misszió hittanóráját látogassák. „A zsidó ház többé nem templom, zsidó nevelésről szó sincs.”

111 1888-ban a fővárosi zsidó népiskolák száma 31 volt. Lásd: Tanügy. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1888/8. 501.

112 Löwy Mór: A középiskolai hitoktatás kérdéséhez. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1886/3. 70–77.

113 Szántó Eleázár: Angol hittérítők Budapesten. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1885/6. 373–376. (Továbbiakban Szántó, 1885c.); Szántó Eleázár: Angol hittérítők Budapesten. *Egyenlőség*, 1886. december 5. 4–5.

114 A zsidók megtérítésére az angol missziót Joseph Samuel Christian Frederich Frey alapította 1809-ben, London Society for promoting Christianity among the Jews néven. Frey, Joseph Samuel C. F.: *Narrative of the Rev. Joseph Samuel C. F. Frey*. New York, 1934. A Skót misszió John Duncan vezetésével 1818-ban alapult meg. A skót misszió tevékenységéről: Kovács Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio*, 1997/3. 109–125.

115 Szántó, 1885c. 374.

116 Löw, Leopold: Gendschreiben an herrn Dr. Jos. Szekács, Prediger der evang. Gemeinde zu Pesth. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 1844. 681–690.

– fogalmazta meg véleményét Szántó Eleázár.¹¹⁷ Otthon a gyermekek a vallási elidegenedést tapasztalják, bekerülve a misszió iskolájába nem tanulják sem a magyar, sem a héber nyelvet, és vallási nevelésben sem részesülnek. A felelősséget a szülőkre hárítja, mégis viszonylag enyhébb hangvételi a cikke a kortársai véleményéhez viszonyítva. Hiszen az *Egyenlőség* hasábjain Szabolcsi Miksa „Nevelőnök”, avagy Strausz Adolf „Guvernántok” cikkében a családanyák és nők magatartását kritizálták, akik hagyják kihunyni a családon belül a vallási hagyományokat, és nem tesznek eleget a zsidó társadalom által elvárt nevelési feladatuknak.¹¹⁸ Szántó Eleázár azonban kihangsúlyozza, hogy a jövő nemzedékének a valláshoz való visszatalálása csak a hitközség, a szülők és az iskola közös erőfeszítésével történhet meg. A szülők feladata, hogy ellenálljanak a missziós iskola „csábításának”, és a gyermekeiket ne írassák oda. 1890-ben az *Izraelita Tanügyi Értesítő* lapjain a „Héber tanfolyamok” cikkében átfogóbban értelmezi a vallási elidegenedést, és már új álláspontra helyezkedik a kérdésben.¹¹⁹ Véleménye szerint saját korában a tudatlanság nem újkeletű, ahogyan 1869-ben sem volt az, míg a vallási elidegenedés az, amely folyamatosan teret hódít a zsidóság körében:

...a régiek tudatlansága vallásos dolgokban felérte a mai tudatlanságot”, illetve „A régi tudatlan nem ismerhette ugyan a valóságát, de szakadatlanul gyakorolta, mert ugyanezt tette az egész környezete. A mai nem gyakorolja és nem látja gyakorolni.”¹²⁰

Ezért szükséges a hitoktatás és a héber nyelv oktatásának ügyét rendezni. E két területet egységként kellene kezelni, azonban a múltban, ahogyan írta, külön héber nyelv- és külön vallástanárt alkalmaztak az iskolákban.¹²¹ Ugyanakkor nem említi, hogy a hitoktatás terén egységes tanterv kidolgozására több tervezet is benyújtásra került.¹²²

Szántó Eleázár szerint a nyelv- és hitoktatás kérdését rendezni kell az elemi hitközségi iskolákban. A korábbiakkal ellentétben úgy véli, sem a

117 Szántó, 1885c. 375.

118 Szabolcsi Miksa: Nevelőnök. *Egyenlőség*, 1898. február 6. 1–2.; Strausz Adolf: Guvernántok III. *Egyenlőség*, 1900. március 25. 3–4.

119 Szántó Eleázár, Héber tanfolyamok. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1890/1. 51–59. (Továbbiakban Szántó, 1890.)

120 Szántó, 1890. 54.

121 Szántó, 1890. 51.

122 Például: Hitoktatási tantervek. Közli: főtiszt. Löw Immánuel. III. Szeged. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1884. 410–411; Tantervről: Moskovits, Aron: *Jewish Education in Hungary (1848–1948)*. New York: Bloch Publishing Company, 1964. 129–131.

társadalom, sem a család nem segít ebben. Az iskolák feladata a vallásos nevelés. Ehhez pedig idő kell. 1884-ben a héber nyelvoktatás kereteit részben a népiskolán belül képzeli el, példaként említette a hitközség fiúiskoláját.¹²³ A lányiskolai oktatás terén Szántó Eleázár igen szűkszá-
vúan nyilatkozott. Jóllehet a téma az *Izraelita Tanügyi Értesítő* lapjain is megosztottságot szült. Klein Salamon szegedi tanító jelentése szerint a bácskai iskolában a lányoknak nem lehet a Bibliát olvasniuk, mert olyan fejezetek vannak benne, ami „a nőnem egyéni természetével meg nem egyezik”.¹²⁴ Szántó Eleázár a kérdést rövidre zárva kijelenti: Rosenfeld József orosházi főrabbi támogatná az elképzelést, hogy lányok is tanulják héber eredetiben a Bibliát, de a programját részletesebben kellene kifejteni. Ő maga a tanuló ifjúság esetében a héber nyelv oktatásának terjesztését támogatja, amely egy általánosító megjegyzés.¹²⁵ Írásaiban nem tesz említést a hitközségi és nem hitközségi iskolák tanterveinek különbözőségéről. Hiszen amíg egy nem hitközségi fenntartású iskolában csupán két óra áll rendelkezésre a vallási oktatásra, addig a hitközségi iskolákban ez hetente 8-10 óra is lehetett. Ezért ez utóbbi intézményekben nyílik lehetőség a nyelvoktatásra. Valójában Szántó Eleázár emiatt javasolja a héber nyelvoktatás területén nyelvtanfolyamok alapítását 1884-ben a nem hitközségi iskolák tanulói számára. Megemlítette, hogy a Síp utcában és a Lipótvárosban már található egy-egy ilyen tanfolyam. A szülők kötelessége anyagi és időbeli ráfordítással a gyermekeiket eljuttatni ezekre a tanfolyamokra, amelyek a nyelvtanulás mellett a vallási hagyományok megismerésében és elsajátításában is segítséget nyújtanak. 1890-ben azonban már látja, hogy ezek a nyelvtanfolyamok nincsenek megszervezve, és csak tengődnek.¹²⁶ Továbbra is ösztönzi ezen intézmények újraszervezését, mert ez lehet a kulcs a zsidó ifjúság valláshoz való kötődésének a megteremtésében, ellenkező esetben a hit nélküli élet, sőt a kitérés fog teret hódítani soraikban.¹²⁷ Programjának kidolgozása ugyanakkor nem igazán részletes. Bár a tanévkezdetkor ajánlott könyvek között a héber olvasókönyvek szerepelnek,¹²⁸ a héber

123 Szántó Eleázár: Népiskolai Olvasókönyvek. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1884/9. 570–575. (Továbbiakban Szántó, 1884.a.)

124 Klein Salamon: A héber tananyag az iskoláinkban. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 1888/9. 146.

125 Szántó Eleázár: A biblia a lányiskolában. *Izraelita Tanügyi Értesítő*, 1888/12. 206.

126 Szántó, 1890. 57.

127 Szántó, 1890. 57.

128 Erre szolgálhatnak példaként az 1887. évi ajánlások: Müller Adolf *Héber ABC* könyve, illetve Benkő Gyula *Héber ABC és olvasókönyv* műve.

nyelv tanulását a Biblia olvasása révén képzelel el.¹²⁹ Szántó Eleázár cikkeinek feltűnő jellegzetessége, hogy egyes programjainak a megfogalmazásakor nem említi a kortársai vonatkozó cikket.

Összegzés

Szántó Eleázár a modernizáció kihívásaira, a magyar társadalomban lezajló változásokra nem csupán reagált, hanem ezek mentén tervezett, célkitűzéseket fogalmazott meg. Cikkeiből és barátai visszaemlékezéseiből egy zsidó identitásához ragaszkodó magyar hazafi portréja bontakozik ki, aki a neológ táborhoz tartozott. A különböző témákban megjelent írásai az adott korszak aktualitásaira hívják fel a figyelmet. Nyílt, személyes konfrontációt kortársaival nem vállalt, de cikkeiben megfogalmazott programjaihoz, megoldási javaslataihoz következetesen ragaszkodott. Talán egyetlen esetben, a névváltoztatása kapcsán érhető tetten kételkedés saját tette okán. Kortársai vélekedése szerint a zsidó társadalom körében a magyarosítás ügyében végzett tevékenysége terén, a könyvkiadásban, illetve a tanítók segélyezésében valódi sikereket ért el. Ugyanakkor az emancipáció után a zsidó társadalmon belül elharapózó vallási közönyösség visszaszorítása és legyőzése, a Biblia magyarra való fordításának ügye, az iskolai oktatás és a héber nyelv kereteinek a kialakításának feladata az utódaira maradt. Ebben a tágabb értelemben családtagjának számító Munkácsi Bernát végez majd érdemi munkát.¹³⁰

129 Szántó 1890. 59.

130 *A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatásának egyetemes tanterve és ifjúsági tiszteletének szabályzata*, 1891; Munkácsi Bernát: *Pályám kezdete. Izr. Tanügyi értesítő*, 1925. 1–3, 15–19, 4–5, 59–65; Bányai Viktória: *Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége. Nyelvtudományi Közlemények*, 107, 2010. 284–292.

Németh Csaba

Egy zsidó hölgy a 20. század társadalmi közéletében Györgyey Illésné életútja

Bevezetés

A hagyományos közép-európai askenázi zsidó közösségekben a vallási tradíciók által kijelölt női szerepek nem sokban tértek el a nem zsidó társadalom nőtagjaira vonatkozó hagyományos elvárásoktól. A nők legfontosabb feladata az otthon biztonságának megteremtése, a gyermekszülés- és nevelés volt.¹ A 19. században azonban ezek a szerepek fokozatosan átalakultak. A nők számára is lehetővé vált a tanulás, illetve a zsidó és nem zsidó közéletben való részvétel, ami leginkább a jótékonyág területén kínált lehetőségeket, de a kultúra és művelődés ápolásában is megmutatkozott.² Jelen tanulmány egy olyan nagypolgári

-
- Németh Csaba doktorandusz, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola Történelmi Doktori Program, e-mail: nemethcsaba750716@gmail.com Németh Csaba doktorandusz, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola Történelmi Doktori Program, e-mail: nemethcsaba750716@gmail.com
- 1 A zsidó vallási előírások közül három vonatkozott a nőkre: a szombati gyertyák meggyújtása, a konyha rituális tisztaságának fenntartása, valamint a rituális fürdőben való havonkénti megtisztulás. Fenyves Katalin: Jákob háza Magyarországon. A zsidó női vallásosság alakulása a 19. században. In: Glässer Norbert – Zima András (szerk.): *Hagyományláncolat és modernitás*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 260; Hyman, Paula E.: *Gender and Assimilation in Modern Jewish History. The Roles and Representation of women*. Seattle – London: University of Washington Press, 1995; Baader, Benjamin Maria: *Inventing Bourgeois Judaism: Jewish Culture, Gender and Religion in Germany, 1800–1870*. Bloomington: Indiana University Press, 2004.
 - 2 Fenyves Katalin: A magyar zsidó nő. A felekezeti sajtó nőképe a 19–20. század fordulóján. In: Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás, modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. 105–118. A témáról bővebben lásd Karády Viktor: A nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában. In: Uő.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest: Replika, 1997. 57–74; Konrád Miklós: A pesti zsidó nő mint allegória. A zsidó nő ábrázolása a századforduló magyar irodalmában. In: Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *A zsidó nő*. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2002. 11–27; Lendvai Zsóka: „...Minden nők között a legjobb...” A nő szerepváltozása a zsidóság történetében. *Múlt és Jövő*, 18. 2007/2. 116–120.

zsidó nő életútjának bemutatására vállalkozik, aki élete végéig hű maradt az izraelita valláshoz, de a szélesebb társadalmi közeg elvárásainak is igyekezett megfelelni. Ez a kettősség azért kíván több figyelmet, mert a zsidó nagypolgárságot a 19. század végén a magyarosodással, az anyagi gyarapodással és társadalmi felemelkedéssel párhuzamosan egyre inkább a vallási hagyományoktól való jelentős eltávolodás és a hitközségi élet iránti fokozódó közöny jellemezte.³ Tanulmányomban arra keresem a választ, miként lehetett egy személyben a két elvárásnak megfelelni, továbbá milyen lelki tényezők nehezíthették egy hívő ember számára a vallási identitásának megtartását. Alanyválasztásom oka a lakóhelyem történetének kutatása iránt táplált elkötelezettségemből fakad: Györgyey Illésné született Deutsch Ida családjával a férje által felépített kastélyban, a Pest megyei Tápiógyörgyén élt.⁴

Deutsch Ida felmenői és családi háttere

Az izraelita felekezeti anyakönyvek szerint Deutsch Ida apai nagyapja, Deutsch József 1809-ben született a Veszprém megyei Szilasbalháson (ma Mezőszilas), 1893. április 13-án 84 éves korában halt meg Budapesten.⁵ Szegény falusi ember volt, aki vándorkereskedőként szerzett magának vagyont. Emlékei szerint fiatal gyermekként kis ládikával az oldalán faluról falura járt, miközben fűzöt, pántlikát, gombot és több efféle ap-

3 Konrád Miklós: Wahrmann Mór és gyermekei. Adalék a dualizmus kori zsidó nagypolgárság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 2012. 441–468. A zsidó asszimilációról és a hazai nagypolgárság történetéről bővebben lásd Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. *Századok*, 2009/3. 593–636; Hanák Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. In: Uő. (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat, 1984. 355–379; Karády Viktor: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. (Marjanucz László interjúja.) *Mozgó Világ*, 1988/8. 26–49; Kovács András: Az asszimilációs dilemma. *Világosság*, 1988. 605–612; Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság*, 1983. március 1. 75–88.

4 Györgyey Illésné emlékének felidézésére korábban a község helytörténésze, Bihari József (1933–2022) vállalkozott, aki műveiben rendszeresen foglalkozott a Györgyey család történetével, mély hatást gyakorolva a téma iránti érdeklődésem kialakulására. A jelen munka egy tágabb kutatás részét képezi, amely „Egy sikeres zsidó integrációs kísérlet: a Tafler-Györgyey család a polgári kor Magyarországon” című doktori disszertáció elkészítését szolgálja. Az életút feltárásához többféle forrástípust használtam fel: levéltári források, sajtóanyag, a Györgyey család megőrzésében lévő dokumentumok és fényképek. Szóbeli forrásközlőm volt Györgyey Illésné unokája, Györgyey János, aki személyes emlékeinek közreadásával segítette a tanulmány megírását.

5 Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, Sterberegister, 1892–1893, 53. Band, 203. lap.

róságot árulgatott. Egyik ilyen barangolása alkalmával talált ezüstpénz beváltásával alapozta meg későbbi vagyonát.⁶ Más forrás szerint lókereskedésből gazdagodott meg a Tolna megyei Zombán,⁷ ahol gőzmalmot is működtetett.⁸ Az 1880-as években a Szekszárd közeli Janya-pusztát bérelte.⁹ Felesége Justus Rozália 1884. május 13-án 72 évesen hunyt el Pusztatanyán.¹⁰ Házasságukból született gyermekek egyike Deutsch Ida édesapja, Deutsch Lajos volt, aki 1838-ban Zombán látta meg a napvilágot.¹¹ A vállalkozó szellemű férfiú sógorával, Haas Jakabbal társulva alapította meg a Haas és Deutsch céget. A szekszárdi országút építése volt az első nagyobb szabású üzletük, később hidakat, vasutakat és utakat építettek, majd részt vettek a Duna és a Tisza szabályozásában, a szegedi védőgát építésében.¹² Az 1890-es évek elejére a Haas és Deutsch cég Magyarország leghatalmasabb finanszírozó magánbankházává vált.¹³ A tulajdonosok tőkéjük egy részét földbirtokvásárlásba fektették,¹⁴ valamint Budapesten bérházépítésekbe kezdtek. Deutsch Lajos 1894-ben saját célra megvásárolta az Akadémia utca 3. szám alatti házat, amely valamikor Wodianer Rudolfé, később Batthyány Erzsébet grófnőé volt.¹⁵ A Haas és Deutsch cég az Egyesült Államokból meginduló pénzügyi vál-

6 Deutsch József emlékei szerint fiatal gyerkőc volt, amikor az út porában egy nagy ezüstpénzt talált. A nagy kincsnek látszó pénzdarabot a helyi plébánosnak adta el öt forintért, amiből a korábrinál nagyobb árukészletet tudott vásárolni magának. Ezután nagyobb ládában több mindent árulgatott a falvakban, amit növekvő haszonnal értékesített. Milliók forrása. *Tolna vármegye*, 1895. augusztus 25. 5.

7 A Haas és Deutsch-cég életéből. *Budapesti Hírlap*, 1895. augusztus 8. 6.

8 Gőzkazánok. *A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye*, 1868. 287.

9 Pusztai ünnepély. *Tolnamegyei Közlöny*, 1883. június 17. 4.

10 Halálozások. *Fővárosi Lapok*, 1884. május 16. 763.

11 Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, Sterberegister 1895, 55. Band, 115. lap. Deutsch Lajos testvéreit édesapja gyászjelentéséből ismerhetjük meg: özv. Hirsch S.-né született Deutsch Anna, Haas Jakabné született Deutsch Teréz, Kohn Lipótné született Deutsch Janka, Deutsch Sándor, dr. Wiesel Jakabné született Deutsch Sarolta, Deutsch J. Józsefné született Deutsch Mária, Leopold Rudolfné született Deutsch Fanny, Deutsch Zsigmond. Deutsch József úr. *Magyar Hírlap*, 1893. április 16. 10.

12 A meggyilkolt milliomos Deutsch Lajos. *Pesti Hírlap*, 1895. augusztus 9. 4.

13 Haas és Deutsch. Egy negyvenmilliós vagyon regényének utolsó fejezete. *Magyar Hírlap*, 1936. január 19. 4.

14 Torontál- és Bács megyében fekvő uradalmaik mellett Liptó- és Esztergom vármegyében voltak birtokaik, Tolnában haszonbér gazdálkodást folytattak. A Haas és Deutsch cég átalakulása részvénytársasággá. *Pesti Hírlap*, 1899. december 28. 12; ill. Németh József (szerk.): *Magyarország földbirtokosai*. Budapest: belussi Baross Károly, 1893. 399; ill. Rubinek Gyula (szerk.): *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája II*. Budapest: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1897. 8, 118.

15 A Wodianer-palota. *Magyarság*, 1934. november 11. 36.

ság miatt ment tönkre az 1890-es évek közepén.¹⁶ Ekkor Deutsch Lajos élete is tragikus véget ért, 1895. augusztus 7-én egyik elbocsátott alkalmazottja meggyilkolta.¹⁷

Deutsch Ida anyai nagyapja, Csillag Gábor 1815-ben született Kecskeméten, majd 1893. november 18-án 78 éves korában halt meg Budapesten.¹⁸ Az 1860-as években mezőgazdasági termékekkel,¹⁹ lábasjóságokkal üzletelt,²⁰ emellett haszonbér gazdálkodást folytatott a Fehér megyei Pázmándon.²¹ Az 1870-es évektől már többnyire építési vállalkozóként jelent meg a fővárosi lapokban.²² 1870-ben a családi otthont jelentő Király utca 55. szám alatti régi egyemeletes lakóház helyére²³ díszes háromemeletes épületet emeltetett.²⁴ A gyarapodó vállalkozó virilistaként a főváros közgyűlésében is helyet kapott.²⁵ 1890-ben a fia esküvőjéről hírt adó Egyenlőség című zsidó hetilap mint Szabolcs megyei földbirtokost említette meg.²⁶ Felesége, Schweiger Regina 1822-ben született Kecskeméten, majd 1893. november 3-án halt meg Budapesten.²⁷ Házasságukból származott gyermekek egyike volt Deutsch Ida édesanyja, Csillag Aranka.²⁸

Deutsch Lajos 1868. október 18-án Pesten feleségül vette Csillag Gábor 18 éves lányát, Arankát.²⁹ Párkapcsolatukból született e történet fősze-

16 Haas és Deutsch. Egy negyvenmillió vagyonszerzésének utolsó fejezete. *Magyar Hírlap*, 1936. január 19. 4. Az Amerikából meginduló pénzügyi válságról bővebben ld. Surányi-Unger Tivadar: *A gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig*. Budapest: Szent István Társulat, 1921. 68–69.

17 Gylkosság a fővárosban. *Pesti Napló*, 1895. augusztus 8. 5–6.

18 Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, Sterberegister, 1893, 53. Band, 298. lap. 1820-ban Kecskeméten 55 családban 243 zsidó személy élt. A családfejek közül 10 magyar nevet viselt, ami meggyökerezett régi magyarságukra vall. Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: 1929. 458. Csillag Gábor kecskeméti kereskedőről elsőként 1846-ból van tudomásunk, amikor Petőfi Sándor édesapjával, Petrovics Istvánnal kötött megáldást. Szappanos Balázs: Petőfi-járás: Dömsöd. *Könyvtáros*, 1984. május 1. 293.

19 Megsemmisítés. *Sürgöny*, 1864. július 7. 4.

20 Eladó juh-nyáj. *Pesti Napló*, 1865. október 8. 4.

21 Eladó lábas-jóság. *Pesti Napló*, 1866. április 14. 4.

22 Fővárosi ügyek. *Az Építési Ipar*, 1885. május 10. 195.

23 Építészeti terv. Budapest Főváros Levéltára, HU BFL XV.17.b.312 – 202/1862

24 Építészeti terv. HU BFL XV.17.b.312 – 313/1870; ill. Rövid hírek. *Fővárosi Lapok*, 1870. március 29. 262.

25 Fővárosi legtöbb adót fizetők. *Pesti Hírlap*, 1885. szeptember 24. 2; ill. Fővárosi ügyek. *Pesti Hírlap*, 1880. december 23. 3.

26 Eljegyzések és esküvők. *Egyenlőség*, 1890. április 18. 10.

27 Isoh-ehasuvoh. *Egyenlőség*, 1893. november 10. 10.

28 Csillag Gáborné gyászjelentésében megemlített többi gyermeke: Boschán Jakabné született Csillag Berta, Heidelberg Mórné született Csillag Kornélia, Béla, Kálmán, Antal, Popper Károlyné született Csillag Etelka. Halálozások. *Pesti Hírlap*, 1893. november 5. 14.

29 Israelitische Kirche, Pest, Neológ, Heiratsregister, 1868–1871, 42. Band, 17. lap.

replője, Ida 1869. augusztus 21-én,³⁰ majd testvérei, Adrienne 1871. november 20-án,³¹ és Tibor 1874-ben.³² Deutsch Ida születési dátuma valójában bizonytalan. Az anyakönyv bejegyzésétől eltérően ugyanis a személyi okmányjaiban augusztus 21. helyett 20-a szerepel születésnapként. A családi emlékezetben is úgy maradt meg, hogy Ida születésnapját augusztus 20-án tartották, amire nincs magyarázat.³³

Györgyey Illésné Deutsch Ida
Györgyey János magántulajdona

Csillag Gábor örökösei 1897-ben a Király utca 55. szám alatti lakóház helyére a „Lajos udvar”-ként elhíresült négyemeletes épületet emeltették, amely a Kertész utca 50. szám alatt továbbra is a család otthona maradt.³⁴ A testvérek közül Adrienne 1893-ban Schoenberg (Szécsi) Ferenc fővárosi ügyvédhez és íróhoz ment feleségül.³⁵ A családnevét

30 Israelitische Kirche, Pest, Neológ, Geburtsregister, 1868–1871. 8. Band, 163. lap.

31 Israelitische Kirche, Pest, Neológ, Geburtsregister, 1868–1871. 8. Band, 418. lap.

32 Dénes Tibor. *Pesti Hírlap*, 1930. október 4. 8.

33 Egy fennmaradt igazolványkép hátulján, az 1944-ben kiállított svéd menlevélen, a születésnap ünnepségeket megőrkítő fényképek hátsó feliratozásán és Deutsch Ida síremlékén egyaránt 1869. augusztus 20-a szerepel születési dátumként. A dokumentumokat Györgyey János őrizte meg.

34 Jóváhagyásra ajánltatnak. *Építő Ipar*, 1897. január 13. 17. Némely híradások tévesen Deutsch Lajos tulajdonaként emlékeznek meg az ingatlanról, valójában azt Csillag Gábor örökösei építették. Az utolsó Habsburg-ház. *Népszabadság*, 1996. április 23. 9.

35 Esküvő. *Egyenlőség*, 1893. március 10. 13.

Dénesre változtató Tibor előbb a Magyar Élet és Járadék Biztosító Intézet vezérigazgatója,³⁶ majd a Laboratórium Védőoltóanyagok Termelésére Részvénytársaság alelnöke lett.³⁷ A fővárosi lapokban olykor a nagy kártyacsaták résztvevőjeként is szerepelt.³⁸ A gyerekek 1925-ben veszítették el édesanyjukat.³⁹

Leánykor és családalapítás

Deutsch Ida középiskolai tanulmányait Budapesten, a Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnáziumban végezte.⁴⁰ A szélesebb nyilvánosság előtt az édesapja által szervezett bálon, ragyogó pompa és külsőségek közepette mutatkozott be, amiről később a Magyar Hírlap így emlékezett meg: „Egy időben az egyik házban nagy lakást tartott Deutsch Lajos és mikor az idősebb kisasszony lányát bemutatta az első házi bálon, ez a bál negyvenezer forintjába került. A selyemdrapériát, amivel a falakat bevonták, egyenesen a lyoni gyárból rendelték meg, a nagy estély virágszükségletét pedig Nizzából. Az urak táncrendje egy-egy nagyszerű arany cigarettatárcához volt fűzve, a nőké gyémánttal díszített elefántcsont legyező volt.”⁴¹ Deutsch Ida 1889. szeptember 17-én ment feleségül a jómódú földbirtokos nagyvállalkozóhoz, Györgyei Illéshez.⁴² Az előkelő vendégek sokasága előtt megrendezett esküvő részleteiről az Egyenlőség számolt be: „Fényes esküvő ment végbe kedden, a Dohány utcai izraelita templomban. Györgyei Illés, tápiógyörgyei nagybirtokos vezette oltárhoz Deutsch Ilka kisasszonyt. Az esketést dr. Kohn Sámuel és Friedmann főkántor végezték. A templomot zsúfolásig megtöltő közönség közt a kereskedelmi, mérnöki és birtokos körök voltak nagy számmal képviselve. Ott voltak az esküvőn többek közt: Sváb Károly főrendiházi tag, Berczik Árpád, Nedelkovics Döme, Lánczy Leó, stb. továbbá Gecse Endre tápiógyörgyei plébános s az uradalmi tisztikar

36 Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. *Központi Értesítő*, 1901. február 3. 188; ill. A Magyar Élet és Járadékbiztosító Intézet. *Élet*, 1913. december 21. 1665.

37 Laboratórium védőoltóanyagok termelésére rt. *Magyar Pénzügy Compass*, 1923–1924. 1061.

38 Nagy kártyacsaták. *Pesti Hírlap*, 1914. március 8. 14.

39 Minden különös értesítés helyett. *Pesti Hírlap*, 1925. április 19. 18.

40 *Iskolai Értesítő*k. Budapest – Magyar Kir. Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium. Budapest, 1881. 50.

41 Haas és Deutsch. Egy negyvenmillió vagyonszerzésének utolsó fejezete. *Magyar Hírlap*, 1936. január 19. 4.

42 Israelitsche Kirche Budapest, Neológ, Heiratsregister, 1888–1890, 37. Band, 151.

élén Beke Károly uradalmi főszámvevővel. Az esküvőt lakoma követte s annak végeztével a fiatal pár különvonaton tápiógyörgyei birtokára utazott.”⁴³

Deutsch Ida férje, Györgyei Illés 1859. október 16-án született Pesten.⁴⁴ Apai részről a dúsgazdag zsidó nagyvállalkozó és földbirtokos Tafler család tagja volt.⁴⁵ Édesapja, Tafler Adolf jórészt vasútépítési vállalkozóként szerezte vagyonát.⁴⁶ Az 1860-as években Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében Tápiógyörgyén, Tápiószelén és Farmoson, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében Jászkiséren vásárolt birtokokat,⁴⁷ amelyek területe meghaladta a 14 000 kat. holdat.⁴⁸ A központot Tápiógyörgyén építette ki, ez magyarázhatja, hogy 1881-ben „Györgyei”-re magyarosította nevét négy gyermekével együtt, akik 1906-ban az „y” végződés használatára is engedélyt kaptak.⁴⁹ Györgyey Illés édesanyja Schosberger Amália, tornyai Schosberger Simon Vilmos és Sachs Regina lánya volt.⁵⁰ A vagyonos kereskedő család férfitagjai az első nemesi, majd bárói címmel kitüntetett izraelita vallású személyek voltak Magyarországon.⁵¹ Györgyey Illés a birtok igazgatása mellett nagyvállalkozóként tevékenykedett. Tőkéje jelentős részét ipari részvénytársaságokba és pénzintézetekbe

43 Fényes esküvő. *Egyenlőség*, 1889. február 22. 11.

44 Israelitische Kirche, Pest, Neológ, Geburtsregister, 1858–1862. 5. Band, 111. lap.

45 A Tafler családról bővebben ld. Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest: Akadémiai, 1979. 126–128.

46 Társvállalkozóként többek között részt vett a Kassa-oderbergi vasút építésében. Kassa-oderbergi vasút. *Vasúti és Közlekedési Közlöny*, 1873. július 10. 221.

47 Issekutz László ügyvéd iratai. Györgyey Illés és örökösének birtokügyei (a továbbiakban: Issekutz). HU BFL XIV.4.

48 A Tápió-vidék falvaiban létrejött nagy terjedelmű birtokról Tafler Adolf halálát követően az 1897. évi gazdacímertárból nyerhetünk adatokat. Ebből kiderül, hogy Adolf fia, Illés Tápió-Györgyén 5672, édesanyja Tápiószelén 2306, ő maga pedig Farmoson további 1080 kat. holdat birtokolt, s így a két személy tulajdonában összesen 9058 kat. hold mennyiségű terület állt. Az Illés testvérére, Miklósról íratott jászkiséri birtok 5350 kat. holdat tett ki. Rubinek, 1897. 51, 220–221.

49 Névváltoztatások. *A Hon*, 1881. június 8. 2; ill. Névváltoztatások. *A Hon*, 1881. június 27. 2. A családtagok 1906-tól Y végződéssel írhatták a nevüket, amit a 113957/905 sz. belügyminiszteri leirat engedélyezett.

50 Necrolog. *Pesti Napló*, 1876. november 13. 2.

51 Az első izraelita vallású nemesi, illetve bárói cím birtokosai a Schosbergerek voltak. Az 1783-óta Pesten élő, Nyitra megyéből beköltözött Lázár 1801-ben kapott toleranciát. Az 1833-ban már itt született legkisebb fia, Simon Vilmos 1863-ban kapott nemesi címet tornyai predikátummal. 1890-ben Simon Vilmos legidősebb fia, Zsigmond kapott bárói címet, majd 1907-ben az akkor már elhalt öcs, Henrik fiai is (Lajos és Rezső) bárók lettek. A témáról bővebben ld. Kövér György: A Schosberger-klán. In. Uő: *A felhalmozás íve*. Budapest: Új Mandátum, 2002. 47–52.

fektette.⁵² A közéletben is szerepet vállalt, a Pest megyei törvényhatósági bizottmány virilistájaként,⁵³ valamint a Pest megyei Munkapárt tagjaként.⁵⁴ Györgyeyék jótékonykodó, lakóhelyük közéletében és hitéletében aktívan résztvevő család voltak. A katolikus *Historia Domus* bővelkedik a hálálkodó sorokban az uraságtól kapott támogatásokért, de a képviselőtestület jegyzőkönyveiben is hasonlóak olvashatók.⁵⁵

Az ifjú pár eleinte Tápiógyörgyén a birtok egykori tulajdonosának otthonaként szolgált Bencsik-kúriában lakott, amelyet később lebontottak.⁵⁶ A település központjában ma is megtalálható kastélyt Györgyey Illés építtette 1890–1892 között.⁵⁷ A francia barokk elemekkel gazdagon díszített eklektikus, kétszintes épület és az azt körülvevő 20 holdas angol típusú park a családi otthon megteremtése mellett az úri reprezentációt is biztosította. A család azonban kétlaki életet élt. A téli hónapokat Budapesten töltötte a férj által egészében megörökölt Andrassy út 46. szám alatti bérházban,⁵⁸ illetve az egyharmad részben Deutsch Ida tulajdonába került Kertész utca 50. szám alatti épületben.⁵⁹

52 A fővárosi ipartársulatok közül igazgatósági tagja volt többek közt a Kőszénbánya- és Téglagyár Társulatnak, a Magyar Gőztégla-, Cement- és Gipszgyárak Részvénytársaságnak, az Egyesült Építő- és Ipar Részvénytársaságnak, a Máramarosi Faipar Részvénytársaságnak. *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 1898. 368–371; 1901–1902. 399. A témáról bővebben ld. Németh Csaba: Táfler Adolf a sokoldalú üzletember. *Történeti Tanulmányok* 31, Debrecen, 2023. 73–86.

53 Megyék és városok. Törvényhatósági élet. *Pesti Hírlap*, 1909. november 30. 9.

54 A nemzeti munkapárt Pest megyében. *Pesti Napló*, 1910. március 20. 3.

55 Bihari József – Kucza Péter: *Tápiógyörgye Anno. Képes történelem*. Tápiógyörgye: Tápiógyörgye Község Önkormányzata, 2014. 52–55. Táfler Adolf 1870-ben 200 forinttal segítette a tápiógyörgyei Szent Anna templom orgonájának javíttatását. Tápiógyörgyei római katolikus plébánia: *Domus Historia*, 1870. Györgyei Illés 1884-ben 200 forinttal és 700 darab téglával járult hozzá a tápiógyörgyei Szentháromság szobor elkészítéséhez. Tápiógyörgyei római katolikus plébánia: *Domus Historia*, 1884. 1890-től évente facsemetéket ajánlott fel az utak fásítására. MNL PML V.1129. Ca.1. Tápiógyörgye Községi képviselőtestület jegyzőkönyve, 1890. március 22. 1895-ben felajánlotta az uradalom artézi kútjának tiszta ivóvizét a község lakosságának fogyasztására. MNL PML V.1129. Ca.1. Tápiógyörgye Községi képviselőtestület jegyzőkönyve, 1895. december 28.

56 *Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye*. 1. kötet. Budapest: Országos Monografia Társaság, 1910. 141.

57 Józsa István: A Györgyey kastély és kastélypark rövid története. In: Bihari József (szerk.): *Györgyey Kalendárium*, 1996. 275–277; ill. Németh István Gergely: *A Györgyey-kastély története*. Kézirat, 1996. Tápiógyörgye Községi Könyvtár gyűjteményében.

58 Tulajdoni lap. [HU BFL XV.37.c - 3518 - 28873](#); ill. Az Andrassy út 46. szám alatti házat Györgyey Illés az utódok nélkül maradt lánytestvérétől, Györgyey Irmától örökölte, aki végrendeletében hagyta rá. Sváb Gyuláné Györgyei Irma végrendelete. HU BFL VII.192 - 1911-0727.

59 Tulajdoni lap. [HU BFL XV.37.c - 13953 - 34083](#).

Györgyey Illés és Deutsch Ida házasságából hat gyermek született. Elsőként 1890. június 24-én Adolf,⁶⁰ majd 1892. május 10-én a hatévesen elhalálozott Miklós,⁶¹ 1893. július 20-án Klára,⁶² 1895. augusztus 10-én Flóra,⁶³ 1899. január 25-én Amália,⁶⁴ végül 1900. december 3-án Lajos.⁶⁵ A szülők nagy hangsúlyt fektettek gyermekeik iskoláztatására. A lányok Budapesten többek között az Országos Nőképző Egyesület Veres Pálné Leánygimnáziumában végezték középiskolai tanulmányaikat.⁶⁶ Ezután Amália és Klára a Steinitz Elza Zeneiskola növendéke lett.⁶⁷ Flóra és Klára a Budapesti Tudományegyetemen bölcsészetet is hallgatott.⁶⁸ A két fiú ugyancsak a fővárosban kezdte tanulmányait. Adolf a Trefort utcai gimnáziumba járt, majd 1915-ben jogi doktorátust szerzett. Lajos a bonni gazdasági főiskola hallgatója lett, ahol 1927-ben doktorált.⁶⁹ A szülők és gyermekeik mozgásigényének kielégítését részben a Budapesti Korcsolyázó Egylet szolgálta.⁷⁰ Az ifjak közül elsőként 1918-ban Klára ment férjhez Nagyecséri Kánitz Lászlóhoz, az Angol-Magyar Bank későbbi vezetőjéhez.⁷¹ Flóra 1919-ben Frankl Frigyes gyárigazgatóval kötött házasságot.⁷² Amália Gottlieb Herbert brünni gyároshoz ment feleségül.⁷³ Adolf 1926-ban Deutsch Klárát, a Deutsch-féle Kőbányai Malátagyár Részvénytársaság vezérigazgatójának lányát vette el feleségül.⁷⁴ Lajos 1933-ban Schlichter Annieval, a Schlichter és Fuchs budapesti zománcáru gyár tulajdonosának lányával házasodott össze.⁷⁵

60 Tápiószele izraelita születési anyakönyv, 1886–1929. 19. lap.

61 Tápiószele izraelita születési anyakönyv, 1886–1929. 25. lap.

62 Tápiószele izraelita születési anyakönyv, 1886–1929. 30. lap.

63 Tápiószele izraelita születési anyakönyv, 1886–1929. 35. lap.

64 Tápiószele izraelita születési anyakönyv, 1886–1929. 39. lap.

65 Tápiószele izraelita születési anyakönyv, 1886–1929. 41. lap.

66 *Iskolai Értesítők, Budapest – Országos Nőképző Egyesület Veres Pálné Leánygimnáziuma*, 1911. 52.

67 *Iskolai Értesítők, Budapest – Steinitz Elza Zeneiskola*, 1916. 24.

68 *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egylet almanachja*, 1917–1918. 264.

69 *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egylet almanachja*, 1910–1911. 147; ill. Bihari József: Egy ezüstlakodalmi köszöntőhöz. *Györgyei Hírmondó*, 1991. július. 8–9.

70 *Budapesti Korcsolyázó Egylet Évi jelentése*, 1901–1902. 28; 1908–1909. 40, 48, 89.

71 Hymen. *Egyenlőség*, 1918. augusztus 3. 12. Apósa, Kánitz Dezső bankigazgató ecséri előnévvel kapott nemesi rangot, a család a háború után erre magyarosította a nevét. Ecséri Lilla: *Napló, 1944. Egy tizenhat éves kislány naplójának eredeti szövege*. Budapest: T-Twins, 1995. 7, 55. (A szerző hivatalosan y-al írta nevét)

72 Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1919. január 28. 5. A több vállalkozásban is érintett Frankl Frigyes 1917-ben a Wertheimer és Frankl cég belfagya volt. Kivonat a magyarországi kereskedelmi cégjegyzékből. *Központi Értesítő*, 1917. március 25. 472.

73 Máli néni. *Népszabadság – PestVidék melléklet*, 2000. március 30. 35.

74 Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1926. március 16. 8.

75 Minden különös értesítés helyett. *Pesti Hírlap*, 1933. március 10. 8.

Györgyey Illésné Deutsch Ida és családja
Györgyey János magántulajdona

Közéleti tevékenység, felekezeti közéleti jótékonykodás

Deutsch Ida élénk közéleti tevékenységet és jótékonykodást folytatott, ami a 19. század végére elfogadott jelenséggé vált a magyarországi zsidó női társadalomra nézve.⁷⁶ Ez részben sport, kulturális és egészségügyi szervezetekben vállalt tagságában mutatkozott meg. A már említett Korsolyázó Egylet mellett tagja volt a Magyar Iparművészeti Társulatnak,⁷⁷

⁷⁶ A 19. század végén a zsidó nők leginkább szociális munkásként és jótékonyági tevékenységek aktivitáiként jelentek meg a közéletben. A politikai pályán a cionista, szociáldemokrata, valamint később a kommunista és feminista mozgalmak nyitottak utat számukra. Pető Andrea: A „fiúnak nevelt lányok” és a tikkun olam szerepe a magyarországi zsidó nők politikai szerepvállalásában. In: Toronyi, 2002. 78–79. A jótékonyági egyletekben való részvétel szinte kötelező foglalatossága volt a zsidó nagypolgár asszonyoknak, amelyekben osztoztak a hagyományos magyar elitből származó nőkkel. Konrád, 2002. 14. A pártolói tevékenység a legkülönbözőbb területekre terjedt ki, amibe belefért a műpártolás, tudományok, zene, sport stb. támogatása is. Haraszi György: Zsidó jótékonyosság és mecenatúra a századfordulón. In: Uő. (szerk.): *A két világ határán*. Budapest: Múlt és Jövő, 1999. 252–253.

⁷⁷ Új tagok. *Magyar Iparművészet*, 1901. 292.

az Uránia Magyar Tudományos Egyesületnek⁷⁸ és a Magyar Néprajzi Társaságnak.⁷⁹ 1928-ban belépett a Vöröskeresztbe.⁸⁰ Emellett aktív társasági életet élt. 1895-ben az Otthon Írók és Hírlapírók Körének estjén vett részt.⁸¹ 1907-ben a Magyar Nők estélyén tűnt fel.⁸² 1911-ben a Nőtisztviselők Országos Egyesülete farsangi mulatságán mutatkozott meg.⁸³

Mindezekén túl a zsidó felekezeti egyletek által szervezett eseményeken, bálokon, táncestélyeken is részt vett. 1891-ben az izraelita nőegylet által a VII. kerületi népkonyha javára rendezett táncestélyen jelent meg.⁸⁴ 1895-ben a nőegylet farsangi bálján jegyezték fel a nevét.⁸⁵ 1924-ben az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület főiskolai hallgatóinak szokásos évi bálján tűnt fel.⁸⁶

Deutsch Ida jótékonykodása mindenekelőtt felekezeti szempontból semleges, emberbaráti tevékenységben öltött testet. 1892-ben az V. kerületi magyar királyi állami Berzsényi Főgimnáziumot támogató segélyegylet javára rendezett estélyen vett részt, ahol 1 forintot adakozott.⁸⁷ 1908-ban a VII. kerületi Magyar Királyi Állami Gimnázium támogatására szervezett hangversenyen adományozott 1 forintot.⁸⁸ 1914-ben előbb az Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesületet támogatta 5 koronával,⁸⁹ majd a Magyar Méh fölhívására 5 kg mézet ajánlott fel a sebesült katonáknak.⁹⁰ Jótékonykodása Tápiógyörgye község önkormányzatának és intézményeinek támogatásában is megmutatkozott. 1896-ban a király és a királynő arcképét ábrázoló festményeket ajándékozott a község háza tanácsstermének díszítésére.⁹¹ 1921-ben az állami elemi iskola részére jutalmazási célokra adományozott 1070 koronát.⁹² 1922-ben 1500 koronát, valamint hazafias tartalmú levelezőlapokat és Magyarország térképeit

78 Tagdíjak és előfizetések. *Uránia - Népszerű tudományos folyóirat*, 1906. 192.

79 Magyar Néprajzi Társaság tagjegyzéke. *Ethnographia*, 1910. 389.

80 A Vöröskereszt alapító tagjai. *Pesti Hírlap*, 1928. november 16. 9.

81 Az Otthon harmadik estéje. *Pesti Napló*, 1895. február 11. 8.

82 Magyar Nők estélye. *Pesti Hírlap*, 1907. január 31. 11.

83 Nőtisztviselők művészestélye. *Világ*, 1911. január 15. 17.

84 Farsang. *Pesti Hírlap*, 1891. január 15. 5.

85 Az izraelita nőegylet bálja. *Budapesti Hírlap*, 1895. február 4. 4.

86 Mensa bál. *Pesti Hírlap*, 1924. január 29. 3.

87 *Iskolai Értesítők. V. ker. magy. kir. állami Berzsényi Főgimnázium*. Budapest, 1891. 83.

88 *Iskolai Értesítők, Budapest – VII. kerületi magy. kir. állami gimnázium*, 1908. 79.

89 Anyavédelem. *Világ*, 1914. szeptember 27. 17.

90 Magyar méhészek segítsége a sebesült katonáknak. *Magyar Méh*, 1914. november-december. 178.

91 Tápiógyörgye Községi képviselőtestület jegyzőkönyve, 1896. április 9. Pest Megyei Levéltár, MNL PML V.1129. Ca.1.

92 Köszönetek. *Hivatalos Közlöny*, 1921. május 16. 91.

adta karácsonyi ajándékként az állami elemi iskola szegény tanulóinak. Az iskola támogatásáért a vallás- és közoktatásügyi miniszter több alkalommal elismerését fejezte ki.⁹³ 1924-ben a tápiógyörgyei Szent Anna templom kertjében felállított Hősök szobrának avatási ünnepségére a környezet parkosításához felajánlotta kertészetének teljes személyzetét.⁹⁴ 1938-ban a család birtokán mélyszántással előkerült egyiptomi keresztény (kopt) eredetű 5. századi bronzmécses az ő jóvoltából került a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.⁹⁵

Az izraelita felekezeti intézmények támogatása

Deutsch Ida a pesti neológ izraelita hitközség tagja volt, amit a családi gyűjteményben megőrzött Dohány utcai templomjegyek igazolnak.⁹⁶ Vallási hovatartozása az izraelita felekezeti intézmények és társadalmi szervezetek támogatásában is megnyilvánult. 1896-ban koszorúmegváltás címén dr. Heumann Ignác elhunyt alkalmából a Nyíregyházi Izraelita Nőegylet részére 15 forintot adományozott.⁹⁷ 1897-ben az Országos Izraelita Tanítóképző Intézetet 10 koronával támogatta.⁹⁸ 1916-ban az Országos Izraelita Patronázs Egyesület gyermeknapja alkalmával adakozott 10 koronát.⁹⁹ 1941-ben Deutsch Artúr gyáros halálózásakor 50 pengőt adományozott a Pesti Izraelita Nőegyletnek.¹⁰⁰ Ugyan ebben az évben a Pesti Izraelita Leányárvaház javára két alkalommal összesen 45 pengőt adományozott.¹⁰¹ 1943-ban két alkalommal összesen 55 pengővel segítette a Pesti Izraelita Nőegyletet.¹⁰² Az utóbbi szervezet társelnöki tisztségét is betöltötte.¹⁰³

93 Közlemények. *Néptanítók Lapja*, 1922. április 13. 53.

94 Tápiógyörgye Községi képviselőtestület jegyzőkönyve, 1924. október 22. MNL PML V.1129. Ca.6.

95 Dinnyés István: A Blaskovich testvérek régészeti tevékenysége. In: Gócsáné Móró Csilla (szerk.): *Blaskovich emlékkönyv. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 1.* Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1993. 157.

96 A templomjegyek a nők részéről: 1. emelet jobb oldal, 56. pad, 7. ülés, ill. 2. emelet, bal oldal 88. pad, 11. ülés. A férfiak részéről: 41. pad, 5. ülés, ill. 93. pad 8. ülés. Györgyey János megőrzésében.

97 Koszorúmegváltás. *Nyírvidék*, 1896. március 8. 4.

98 *Iskolai értesítő. Országos Izr. Tanítóképző-intézet*, Budapest, 1899. 39.

99 Országos Izraelita Patronázs Egyesület. *Egyenlőség*, 1916. november 25. 21.

100 Adomány. *Újság*, 1941. december 2. 6.

101 Adomány. *Magyar Nemzet*, 1941. május 20. 7; ill. Adomány. *Újság*, 1941. június 1. 12.

102 Adomány. *Újság*, 1943. szeptember 21. 6; ill. Adomány. *Újság*, 1943. október 30. 6.

103 Nádor Jenő (szerk.): *Magyar zsidók naptára* 1942. Budapest: OMIKE-sajtócsoport, 1942. 372.

Györgyey Illés felesége a tápiógyörgyei neológ zsidó közösség vallási életében is aktívan részt vett.¹⁰⁴ A községben 1883-tól működött bizonyíthatóan zsidó imaház.¹⁰⁵ Az épület azonban nem sokáig tölthette be funkcióját, mivel 1895-ben a hitközség új templom számára kért építési telket a község vezetésétől, amit a képviselőtestület megadott.¹⁰⁶ A zsinagóga építésének költségeit Deutsch Ida és családja vállalta magára.¹⁰⁷ Még abban az évben, közvetlenül a nagyünnepek előtt sor került az épület felavatására. Az Egyenlőség tudósítása szerint a Haas és Deutsch család és főként asszonyai adakozásának köszönhetően emelt zsinagógát a család tagjai és nagy ünneplő közönség jelenlétében adták át hivatásának.¹⁰⁸

Deutsch Idának a zsidó vallás iránti elkötelezettsége Lichtenstein Ignác tápiószelei rabbi körül kirobbant botrány során is megmutatkozott. A tápiószelei hitközség az 1890-es években egy feltűnést keltő eset kapcsán vált országszerte ismertté. A keresztény hitet terjesztő

-
- 104 Tápiógyörgyén az első izraelita vallású családról 1767-ből van tudomásunk. Dr. Vajda Béla: Az abonyi zsidók történetéhez. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1897. 163. 1880-ban 108, 1910-ben 110, 1920-ban 66, 1930-ban 74, 1941-ben 30 zsidó élt a községben. Dr. Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településként (1840–1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993. 228. A tápiógyörgyei zsidó hitközség neológ irányzatáról ld. Komoróczy Géza (szerk.): *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport., 1994. 694. A tápiógyörgyei zsidó közösség történetéről bővebben ld. Bihari József: A györgyei zsidóság betelepüléséről és sorsáról. In: Uő. (szerk.): *Györgyei Kalendárium*. Tápiógyörgye: Tápiógyörgye Község Önkormányzata, 1996. 180–203.
- 105 Tápiógyörgyén a régi zsidó imaház a 154. szám alatti beltelken, a mai Táncsics út mentén lévő telken állt, amelynek tulajdonosa Hoffer Terézia volt. MNL OL No. 618/1. Tápiógyörgye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye [S 79 - No. 618/1.]
- 106 A kérés teljesítéseként az aszódi (?) Vendel és Prónay Dezső báró beltelke közötti részen a község közös tulajdonát képező területből 250 négyszögölt osztott ki a képviselőtestület. Tápiógyörgye Községi képviselőtestület jegyzőkönyve, 1895. március 14. MNL PML V.1129. Ca.1.
- 107 A zsinagóga építéséhez a terv megvalósítója mellett, dr. Szécsi Ferenczné, Popper Istvánné szül. Heidelberg, továbbá Deutsch Lajos és neje és annak nővérei, Popper, Károlyné, ifj. Heidelberg Mórné és Boschán Jakabné adakoztak. Deutsch Lajos családjáról. *Egyenlőség*, 1895. augusztus 23. 8.
- 108 A zsinagóga felavatásáról az Egyenlőség című lap számolt be részletesen: „A fölavató ünnepen ott voltak az alapvetők: özv. Györgyei Adolfné, Deutsch Lajosné, Györgyei Ilésné, ifj. Heidelberg Mórné és Szécsi Ferencz úrné. Újpest, Abony, Czegléd, Tápió-Szele, Tápió-Györgye és Budapest sok érdeklődő vendéget szolgáltattak az ünnepélyhez. Az új zsinagóga kapuit Teszár László, járási főszolgabíró nyitotta meg, rokonszenves szép szavakkal méltatván az istennek tetsző szép alkotást. Ünnepi beszédet, szívhez szólót, tartalmasat, az abonyi főrabbi, Vajda Béla dr. mondott. Az ünnepélyen hazafias dalokat is énekeltek. Avatás után a györgyei hitközség elnökénél, Hoffer Sámuelnél társas vacsora volt, melyen Vajda dr. az első felköszöntővel a királynak áldozott.” A györgyei zsinagóga. *Egyenlőség*, 1895. szeptember 27. 11.

Lichtenstein Ignác rabbi *Judentum und Christentum* címen füzetet adott ki az alábbi mottóval: „Kinek a zsidó vallás nehéz, keresse üdvét Jézus kebelén.”¹⁰⁹ Írása hatalmas vihart keltett, felszólították tanai visszavonására, amire azonban ő nem volt hajlandó.¹¹⁰ Az Egyenlőség szerint a füzet eljutott Tápiószele vidékének „előkelő gondolkodású, nagyneveltségű úrnőjéhez”, Györgyey Illésné Deutsch Idához, aki magyarra fordította és több példányban lemásoltatta az említett brosrát, majd eljuttatta a tápiószelei hitközség tagjaihoz, hogy felhívja a figyelmüket a rabbi működésének veszélyeire.¹¹¹ Lichtenstein Ignác a történetek után 1892-ben lemondott állásáról.¹¹²

Az özvegy nagymama a család összetartó ereje

Deutsch Ida 31 évnyi házasság után viszonylag korán elveszítette férjét, aki 1920. május 2-án 60 éves korában halt meg.¹¹³ Györgyey Illés 1918-ban írt végrendeletében meghagyta, hogy örökségéből mind az öt gyermekének egyenlő arányban kell részesülnie. A tulajdonában lévő birtokot két fiára hagyta azzal a feltétellel, hogy az őket megillető ingóságokból és készpénzből a lányok birtokrészét három éven belül fizessék ki. Ezen kívül feleségére íratta minden ingó és ingatlan vagyonának haszonélvezeti jogát.¹¹⁴ Hasonlóan járt el Illés testvére, László, aki gyermektelen lévén, bátyjának halála után unokaöccseinek ajánlkozta az őt megillető birtokrészt, azzal a feltétellel, hogy a lányoknak fizessenek 350 000 koronát.¹¹⁵ Mivel a két fiú nem tudott a feltételeknek eleget tenni, az öt testvér 1923-ban osztályos egyezséget kötött. Ebben kijelentették, hogy a birtokot egymás között egyenlő arányban elosztják, azonban édesanyjuk haszonélvezetének fennmaradásáig az egész

109 Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon kiadása, 1929. 881–882.

110 A tápiószelei rabbi és az ő hitközsége. *Egyenlőség*, 1891. október 23. 8.

111 A tápiószelei csodarabbiról. *Egyenlőség*, 1892. augusztus 19. 11.

112 A tápiószelei rabbi egy ténye, melyet mi is helyeslünk. *Egyenlőség*, 1892. szeptember 9. 10. Lichtenstein Ignácról bővebben ld. Kovács Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006. 239–241; Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA BTK TTI, 2014. 570.

113 Györgyey Illés síremlékének felirata alapján; ill. Halálozás. *Nimród*, 1920. június 1. 94.

114 Issekutz, I. Györgyey Illés végrendelete 1918. HU BFL XIV.4.

115 Issekutz, I. Családi megállapodás 1920. HU BFL XIV.4.

hagyatékra nézve vagyonközösségben maradnak.¹¹⁶ A család idillikus egységét kifejező vagyonközösség azonban nem tartott sokáig. Az örökösök 1928-ban újabb osztályegyezséget kötöttek, függetlenül az addig egybetartozó birtokrészeket. A gyermekek abban is megállapodtak, hogy édesanyjuknak 1929. január 1-től évente 65 000 pengő évi életjáradékot fizetnek, az összeget egymás között egyenlő arányban felosztva.¹¹⁷

*A tápiógyörgyei Györgyey kastély
Györgyey János magántulajdona*

Miután a gyerekek megházasodtak, elköltöztek a kastélyból. Flóra és Klára Budapesten alapítottak családot. Amália 1924-től férje cseh-szlovákiai otthonában, Brünnben élt, majd férjével és gyermekeivel együtt 1939-ben Angliába költözött. Adolf egy családi vitát követően családjával együtt előbb Farnosra költözött, ahol a Matolcsyaktól bérelt házat, amíg apósa meg nem vásárolta számukra a tápiószelei Dubraviczky-kú-

116 Issekutz, I. Hagyatéktárgyalási jegyzőkönyv 1923. HU BFL XIV.4.

117 Issekutz, III. Györgyey család. 1928. november 4-i osztály megállapodás és előmunkálatai. HU BFL XIV.4.

riát.¹¹⁸ A kastélyban Lajos maradt a leghosszabb ideig, aki 1933-ban a parkban felépített „kiskastélyba” költözött, amit édesanyjától kapott nászajándékba. A fiú unokák egyike, Györgyey János szerint „ő lehetett a nagymama legkedvesebb gyermeke.”¹¹⁹

A kastély egyedüli állandó lakója Deutsch Ida maradt, aki a téli hónapokat továbbra is Budapesten, az Andrássy út 46. szám alatti házban töltötte.¹²⁰ Férje halála után mindig feketében járt, amit a családi emlékezet mellett az őt ábrázoló fényképek és egy 1930-ban készített mozgófilm is tanúsítanak.¹²¹ A család szétszóródott tagjai ettől kezdve az ő születésnapján jöttek össze, Györgyey János emlékei szerint: „Ida nagymama születésnapját rendszerint a kastélyban ünnepeltük, de mindig egy nappal a nevezett dátum előtt. Ilyenkor harmincan ültünk az ebédlőben. Az asztalfőnél Ida nagymama foglalt helyet, aki mellett a társalkodónője, Baumann Zseni néni ült. Ő mindig szivarozott és bottal járt. Nem tudom, hogyan kerülhettek kapcsolatba. Egymás között németül vagy francia nyelven beszéltek. Az asztalnál utána következtek a gyerekek és házastársaik, majd a 12 unoka és Szőke Dezső tanár úr, aki apámat tanította. Ő köszöntötte fel először a nagymamát, majd a legidősebb gyermek, apám, akit a testvérei követtek. Később a nagykorúvá lett unokák is részt vettek a köszöntésben.”¹²² Deutsch Ida viszonylag hűvös és távolságtartó maradt az unokáival: „Ida nagymama elvárta, hogy kezet csókoljunk neki, ez mindig kötelező eleme volt a találkozásainknak. A kézcsók után nagymamának szólíthattuk, azonban túl sok csevegés nem zajlott közöttünk. Mi a nagymamánkkal jóformán nem is beszélünk. Arra sem emlékszem, hogy a lányunokákkal közvetlenebb lett volna. Igazi nagymama-unoka kapcsolat soha nem alakult ki közöttünk.”¹²³ A nagymamát unokáival együtt ábrázoló idillikus fényképek sem ábrázolják feltétlenül a valóságos viszonyt: „A fényképek nem a mai

118 Miután nagyapám meghalt, egy ideig apám vezette a gazdaságot. Emiatt egy per is keletkezett apám és Ida nagymamám között. Azt kellett eldönteni, hogy mennyi járandóság illeti apámat a birtok kezeléséért. A vita után költöztünk Farnosra. Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2020. június 29.

119 A „kiskastély” valójában egy régi gépházból átalakított kúriaszerű épület volt. Issekutz, I. Gotlieb Herbertné Györgyey Amália. Ingatlan bejelentés az 1939. IV. tc. alapján. HU BFL XIV. 4; ill. Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2020. június 29.

120 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2021. február 10.

121 A filmet Györgyey Lajos felesége, Schlichter Annie készítette 1930-ban. Bihari József: Györgyei emlékképek 1930–2012. *Faluújság*, 2013. március. 8.

122 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2020. június 29.

123 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2024. január 4.

szokásoknak megfelelően tömegével készültek, hanem kellő felkészülés után, szinte ünnepélyes módon lettek beállítva.”¹²⁴

Az özvegy nagymama széles látókörű, tanult, nagyműveltségű asszony volt, ami ez idő tájt ráillett a zsidó nagypolgárság nőtagjaira.¹²⁵ Szabadidejében rendszeresen olvasott. Az éppen aktuális olvasmányairól feljegyzéseket készített, naplót vezetett: „Az Andrássy út 46-ban megtaláltam Ida nagymama irodalmi naplóját. Az általa elolvasott könyvekről készített kivonatokat. Ez több nyelven – angol, francia, német és magyar – íródott. Mindig aszerint, amilyen nyelvű volt az író.”¹²⁶ Az irodalomhoz való vonzódása az Émile Zolával való levelezésében is megnyilvánult, ami a témával foglalkozó dr. Élthes Ágnes irodalomtörténeti kutatása által derült ki.¹²⁷

Kitartás az ősök vallása mellett

Deutsch Ida mély elkötelezettsége a zsidó vallás iránt élete végéig megmaradt. Az általa érzett vallásosság abban a nagypolgári körben, amelyhez tartozott, a legkevésbé sem volt általános, sőt kifejezetten ritkán fordult elő.¹²⁸ Unokája visszaemlékezése szerint: „Nagyanyám nagyon vallásos volt, gyertyagyújtás stb. Részt vett a Pesti Izraelita Nőegylet elnökségében. Kóserság nem volt téma, de azt hiszem betartották az előírásokat, mert én nem emlékszem sem disznóölésre, sem arra, hogy a gazdaságban disznótartás lett volna.”¹²⁹ Származása miatti üldöztetése a zsidótörvények által vette kezdetét. Ebből az időszakból maradt fenn a községi előljárással 1938. november 12-én kiadott községi

124 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2024. január 4.

125 A zsidó nagypolgári nők műveltség iránti igénye a gimnáziumi és egyetemi oktatásban való növekvő létszámukban, olvasottságukban és a szellemi újdonságok iránti vonzódásukban egyaránt tükröződött. Konrád, 2002. 16–18.

126 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2020. június 29.; a napló valójában két kötetből áll. Olyan szerzők műveinek kivonatát tartalmazza, mint Alfred de Musset, Honoré de Balzac, Friedrich Schiller, Johann Wolfgang von Goethe, Széchenyi István, Heltai Jenő, Nyugati László stb.

127 Dr. Élthes Ágnes 2019. április 8-án Györgyey Jánosnak írt levele alapján. Dr. Élthes Ágnes a Párizsi Sorbonne Nouvelle Egyetem által Émile Zola családi archívumának feldolgozását végző kutatócsoport tagjaként az íróhoz Magyarországról küldött levelek kutatásában vesz részt.

128 Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014. 50–52.

129 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2022. január 27.

bizonyítvány, ami Deutsch Ida 1889-óta meglévő tápiógyörgyei illetőségét igazolta.¹³⁰ A hátrányos megkülönböztetés részben a család tulajdonához tartozó ingatlanok állami kisajátításában mutatkozott meg. A birtokaprózódás régebben kezdődő folyamata „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló 1939. évi IV. törvénycikk életbelépésével gyorsult fel.¹³¹ Főképp ezután került sor több birtokrész eladására, kipurcellázására.¹³² A birtok végleges felszámolására az 1942. évi XV. törvénycikk hatálybalépésével került sor,¹³³ amikor egy miniszteri felszólítás arra kötelezte a tulajdonosokat, hogy a még meglévő ingatlanokat adják át az államnak.¹³⁴ Ezt követően Deutsch Ida végleg Budapestre költözött, ahol jó ideig az Andrássy úti lakásában tartózkodott. Ezt támasztja alá a Magyarországi Zsidók Szövetsége Lakáshivatalának 1944. június 20-án kiadott határozata, amelyben a következő olvasható: „Alulírott özv. Györgyey Illésné csillagviselésre kötelezett főbérlet bejelentem, hogy jelenleg a VII. kerület, Andrássy út 46. szám alatt a III. em. 16. sz. ajtóban lakom. A ház nem csillagos háznak minősül. Lakásom három szobából áll. A fent nevezett főbérletk megegyeztünk abban, hogy előbb megjelölt lakásainkat azonnali hatállyal elcseréljük és kérjük ennek tudomásul vételét.”¹³⁵ Deutsch Ida ekkor 74 éves volt.

130 Györgyey János megőrzésében.

131 1939: IV. tc. A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Vértes Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*. Budapest: PolgART, 2002. 44–66. A törvény 16. §-a kimondta, hogy „Zsidót az egyébként fennálló korlátozásokra való tekintet nélkül lehet összes mezőgazdasági ingatlanának tulajdonul vagy kishaszonbérlet céljára átengedésre kötelezni. Ezt a rendelkezést arra a mezőgazdasági ingatlanra is alkalmazni kell, amelyet a zsidó az 1937. évi december hó 31. napja után és a jelen törvények hatályba lépése előtt élők közötti vagy halál esetére szóló jogügylettel bárkire átruházott”. A témáról bővebben ld. Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. Budapest: Bábel, 2002. 125–142.

132 Issekutz, II. Paskomi parcellázási szerződések 1939–1944; Uő: II. Gotlieb Herbertné. Újmajor eladása; Uő: III. Gotlieb Herbertné. Hantosi eladás. HU BFL XIV.4.

133 Katzburg, 2002. 177–180.

134 Issekutz, III. Györgyey Lajos. Ingatlan bejelentés az 1939. évi IV. tc. alapján. HU BFL XIV.4.

135 Györgyey János megőrzésében.

Andrássy út 46. 1900 körül
[Wikimedia Commons](#)

A lakásnak a régiségei között fennmaradt az a naptárfüzet, amelyet Deutsch Ida vezetett mindennapi teendőiről. A bejegyzések az 1944. január 1. és július 15. közötti időszakot ölelik fel. Ebből kiderülnek rendszeres időtöltései, például a csütörtöki gyűlések,¹³⁶ a szombati templomlátogatások, a családtagok – Adrienne, Flóri, Ida, Klára, Dénes, Dodó, Lajos – látogatása, a barátnők – Ilka, Jenny, Olga, Zseni – fogadása, a közös ebédek és a séták a Jókai téren. Az év első három hónapjában még a társadalmi események, szórakozóhelyek felkeresésére való utalás is előfordul a bejegyzések között. Ezek szerint 1944. január 6-án a Vígszínházban, 30-án vallásos közjó előadáson,¹³⁷ február 3-án moziban, március 5-én a Royal Revűben járt közeli hozzátartozóival. Március 19. mellett a következő bejegyzés szerepel a naptárban: „a németek bevonulása éjjel,

136 A feljegyzésekből nem derül ki, milyen gyűlésekről volt szó.

137 Feltételezhetjük, hogy jótékonysági előadásra gondolt.

nyugtalan nap.” Másnap és harmadnap: „sehová.” Április 1-én azt írja, hogy „az este mindig Lajoséknál.” A bejegyzések április 6. után ritkulnak meg. Április 22-én csak annyit ír, hogy „Lajoskám!” Fiát ekkortájt már munkaszolgálatra hurcolhatták. Április 22-én Annie-nál bújik. Május 19-én a tápiógyörgyei zsidók Nagykátára való telepítését említi meg. Némi felüdülés érződik a május 28-i bejegyzésben, amelyben azt közli, hogy Olgával először ismét a Jókai téren járt. Július 6-án írta utolsó bejegyzését, ami érzelmi megrendüléséről tanúskodik: „Életem legszomorúbb napja, Flóri bevallotta, hogy 1938-ban kitért.”¹³⁸

Ekkorra család tagjainak többsége a túlélés reményében elhagyta őseinek vallását: „A családtagok mindegyike kikeresztelkedett, Ida nagymama mellett apám és mi voltunk azok, akik nem. Egyedül mi maradtunk meg az ősök hiténél, attól függetlenül, hogy nem vagyunk hívek.”¹³⁹ Deutsch Ida sokáig nem tudhatott gyermekei és unokái ilyen irányú cselekedeteiről. Klára nevű gyermekének 16 éves lánya, Ecséry Lilla naplót vezetett a vézskorszak ideje alatt, amelyben családja kitérését a nagymama szigorú elvárásaival való szembehelyezkedésként mutatta be: „Ennek az összes unokának a közös nagyanyja Dóra nagyanya (Deutsch Ida – szerk. megjegyzés). Ő nem tudja, hogy mi és a Fried család kitértünk, mert ha tudná, nagyon fájna a szíve, és ezért titkoljuk.”¹⁴⁰ Deutsch Ida mindannyiszor mély fájdalommal vehette tudomásul családtagjainak kitérését, amiről érzékletes képet nyújt a munkaszolgálatra hurcolt Lajos nevű gyermekének hozzá címzett levele: „Életem legszomorúbb születésnapján, 1944. augusztus 20. Drága jó Anyám! Nagyon köszönöm leveled. Kötelességemnek tartom neked tudatni, hogy a legutolsó frontcsoportból csak úgy tudtam kimaradni, hogy valaki, – kinek abszolút jóindulata irányomban csak most bizonyosodott be, mikor az életről volt szó – engem, mint római katolikust tüntetett fel. Ezáltal menekültem a majdnem bizonyos halálból. Viszont, hogy ez az illető bajba, illetve hamisításba ne keveredjen, megtörtént az áttérésem. Anniet és a gyerekeket is utasítottam ezek után, hogy térjenek ki. Tudom, hogy fájdalmat jelent neked, mégis úgy fogom fel, hogy inkább örülnöd kellene, mert életben

138 Györgyey János megőrzésében.

139 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba, 2022. január 27.

140 Ecséry Lilla bevallotta római katolikus hitre tért át. A családtagok a személyiségi jogok megőrzése véget álnéven szerepelnek a nyilvánosságnak kiadott naplóban. A neveket maga a szerző írta át még életében. Ezek alapján Dóra nagymama valójában Deutsch Ida. A Fried család alatt Lilla egyik anyai nagynénjének családját kell érteni. Ecséry, 1944. 7–8.

maradhattam. Elég megpróbáltatás volt számomra az oroszországi kirándulás, semhogy kényszerhelyzettel dacoljak tovább. Kérlek, illeszkedjél be a mai helyzetbe. Kérlek, engedd meg nagykorú és sajnos erősen őszülő gyermekeidnek ezen a téren a szabadságot, mert elég sok bajt és veszélyt jelentett eddig is, hogy kitartottunk. Meghalni nem vagyok hajlandó családom miatt, sem azért mert a kényszerítő körülményeket nem tudod vagy nem akarod megérteni. Nagyon kérek, ne túlozd el ezt a dolgot, nem éri meg a mai időkben felbolydulva izgulni és egészségednek is csak ártana a felesleges izgatás. Nagyon kérek, drága jó Anyám légy megértéssel úgy Annie, a gyerekeink és az én irányomban, nem a formák fontosak manapság. Várom nagyon a leveledet és kérek ezerszer önmagadra és az egészségedre vigyázz. Kezeidet csókolja nagyon szerető hű fiad, Lajos.”¹⁴¹ A zsidó nagypolgárság köreiből a kitéréssel szembeni Deutsch Ida által tanúsított mély ellenérzés és elutasítás szintén eseti jelenségnek számított. Ez a szintű nem tetszés és el nem ismerés ekkoriban már többnyire csak az ortodox családokat jellemezte.¹⁴²

A nagymama több családtagjához hasonlóan a svéd állampolgárság megszerzésével élte túl a holokausztot, amiről a budapesti Svéd Királyi Követség által 1944. augusztus 20-án kiállított menlevél, valamint a Magyar Királyi Belügyminisztérium Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatósága által 1944. szeptember 23-án kiadott véghatározat tanúskodik.¹⁴³ Arról nincs pontos információ, hol tartózkodott Budapest ostroma alatt. Családtagjainak többsége túlélte a holokausztot. Klára nevű lányának és Julianna nevű unokájának elvesztése azonban súlyos lelki megrázkódtatást okozott számára.¹⁴⁴

Deutsch Ida a háborút követően sem adta fel a zsidó vallás iránti mély elköteleződését. Gyermekeinek és unokáinak kitérése mellett nagy fájdalommal érinthette a hívek nélkül maradt tápiógyörgyei zsinagóga sorsa. Az ingatlan tulajdonjoga időközben a Pesti Izraelita Hitközségre szállt. Az épület megmentése érdekében tett erőfeszítéseit tanúsítja

141 Györgyey János megőrzésében.

142 Konrád, 2014. 557–585.

143 Györgyey János megőrzésében.

144 Az ostrom alatt, 1945. január 22-én a szovjetek által ellenőrzött Pesten a nyílt utcán tartózkodó Klárát egy Budáról áttévedt német lövedék találta el, amibe belehalt. Ecséri, 1995, 81–82; Adolf lánya, Julianna nem igényelt svéd menlevelet. Egy Bécsbe irányított munkaszolgálatos menet tagjaként tűnt el a háborúban. A Budapest–Győr országúton Gönyүнél látták őt utoljára. Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba: 2020. június 29.

a hitközség elnökségének 1948. szeptember 21-én címzett levele: „Tisztelettel tudatom, hogy a tápiógyörgyei hitközség temploma, mely a T. hitközségre háramlott, mivel a györgyei zsidókat deportálták és sajnos csak ketten maradtak. Ez a templom, amelyet annak idején boldogult férjemmel építettünk, most veszedelemben forog – Tápiógyörgye község át akarja venni. A templom melletti kántorlakást egy régi alkalmazottnak, Drapos Ernőnek adtam át azzal, hogy a lakásért vigyázzon a templomra. Ő értesített arról, hogy a község el akarja venni a templomot és őt ki akarják tenni a lakásból. Kérem a T. Hitközséget, hogy szíveskedjenek mielőbb intézkedni, hogy a templommal mi legyen és ne történjen olyan intézkedés a község részéről, amellyel a kegyeletet és a hitközség jogait megsértik.”¹⁴⁵ A zsinagóga építetője már nem élhette meg annak lebontását, amire az 1950-es évek közepén került sor.¹⁴⁶

Györgyey Illés özvegye 1951-ig maradhatott Budapesten az Andrássy út 46. szám alatti lakásában, amikor a kitelepítettek listájára került. A családi emlékezet szerint saját kérésére a tokaji zsidó szeretetotthonba költöztették, ahol 1952. február 28-án hunyt el: „Az egykori komornája, Pós Mária ápolta és ő is temettette el Tokajban. A sírkövét is ő emeltette, ám valószínűleg téves helyre tetette. A nagymama egyik utolsó kívánsága az volt, hogy holttestét Budapesten a Györgyey-kriptába temessék. Bátyám próbálta elintézni, hogy Ida nagymamát a családi sírboltba hazahozzák, de az exhumáláskor nem találták meg a csontokat, így Ida nagymama földi maradványai nem kerülhettek a Salgótarjáni úti temetőbe.”¹⁴⁷

Összegzés

Györgyey Illésné, született Deutsch Ida a 19. század végén a Tafler-Györgyei vagyonos zsidó vállalkozó és földbirtokos család egyik tagjához, Györgyei Illéshez ment feleségül. Házasságából hat gyermeke született, akik közül öten éltek meg a felnőttkort. A család kétlaki életet élt: nyaranta a férj által épített tápiógyörgyei kastélyban lakott, a téli hónapokat rendszerint Budapesten töltötte. Györgyey Illésné a férje által biztosított anyagi jólétnek köszönhetően a családanyai teendők

145 Györgyey János megőrzésében.

146 Nagy Zoltán: Tápiógyörgye község történeti kronológiája. In: Nagy Zoltán – Németh Csaba: *Tápiógyörgye 800 éves emlékezete*. Tápiógyörgye: Tápiógyörgye Község Önkormányzata, 2020. 27.

147 Interjú Györgyey Jánossal. Készítette: Németh Csaba: 2020. június 29.

mellett a közéletben is szerepet tudott vállalni. Ez részben a fővárosi egyesületekben vállalt tagságban mutatkozott meg, amely a kultúra és a tudományok iránti vonzalmát is tükrözte. Szabadidejében sokat olvasott, művelt személyiség volt. Tettei közül jótékonyági cselekedetei is elismerést érdemelnek. Férje példáját követve rendszeresen támogatta a családi birtokközpontnak számító Tápiógyörgye községet, a helyi iskolát, a római katolikus plébániát és a zsidó hitközséget. Györgyey Illésné férje elvesztése után a család legfőbb összetartó erejévé vált. Élete során a legnagyobb megpróbáltatások között is kitartott az izraelita vallás mellett, tette mindezt a Pesti Izraelita Nőegylet tagjaként és társelnökeként. Ebben a szellemiségben nevelte fel gyermekeit és szerette volna unokáinak felnövekedését látni. Éppen ezért okozhatott számára nagy lelki fájdalmat, hogy a vészkorszakban több családtagja is a kitérés mellett döntött.

Deutsch Ida közéleti tevékenysége, felekezeti jótékonykodása és a művelődés iránt tanúsított érdeklődése nem számított kivételes jelenségnek a zsidó nagypolgárság nőtagjainak körében. Ezzel ellentétben vallásossága és a kitéréssel szembeni ellenérzése a legkevésbé sem tekinthető társadalmi köre tipikus vonásának. Személyiségének jegyei némileg árnyalják a zsidó nagypolgárságról alkotott nézeteket. Általa bizonyossá vált, hogy léteztek vallásukhoz és felekezetükhöz mélyen hűséges nagypolgári asszonyok. Ezért is lenne fontos, hogy a magyar zsidó történetírás lényegesen több figyelmet szenteljen a nők historikumának.

Prepuk Anikó

Vázsonyi Vilmos – Egy fiatal publicista az 1890-es évek izraelita felekezeti közéletében

A 19. században Közép- és Kelet-Európában az autonóm zsidó politika feltételei Magyarországon teremtődtek meg legkevésbé. Eltekintve a cionizmus szerény hazai szervezeteitől, a zsidóság vallási irányzatai és szekuláris csoportjai nem hoztak létre kimondottan zsidó érdekeket képviselő pártokat és egyéb politikai szervezeteket, s ebben a vonatkozásban a magyar zsidóság története nagyban különbözik Oroszország, Románia, a lengyel vagy a cseh területek zsidó népességének történetétől.¹ Az autonóm zsidó politika hiánya nagymértékben összefüggött a dualizmus kori magyar társadalom politikai szerveződésének sajátosságaival. Annak hatására, hogy a hazai pártszerkezetet alapvetően az ország közjogi állása, a Magyarország és Ausztria közötti kiegyezéshez való viszony formálta, a századfordulóig kevéssé nyílt lehetőség világnézeti, vallási-felekezeti vagy etnikai-kisebbségi csoportérdekek tartós megjelenítésére.² A liberális többségű alsóház nem adott teret a

□ Prepuk Anikó, történész, PhD, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet; e-mail: prepuk.aniko@arts.unideb.hu

A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, az OTKA K 143231 számú kutatási program keretében készült.

- 1 Kelet-európai összehasonlításban vizsgálja a témát Mendelsohn, Ezra: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1983. 107.; Mendelsohn, Ezra: *On Modern Jewish Politics*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1993.
- 2 Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában; Szabó Dániel: I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Budapest: Korona, 1999. 7–156. Az 1880-as években nem bizonyult hosszú életűnek a világnézeti programmal induló Országos Antiszemita Párt. Rudai Dezső szerint azonban az 1890-es években a katolikus Néppárt, majd a Demokrata és a Szociáldemokrata Párt fennmaradása a közjogi alapú dualizmus kori pártszerkezet bomlását jelzi. Rudai Rezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében 1861–1935*. Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1936. 22.

felekezeti politizálásnak, s kimondottan negatív konnotációval bírtak azok a viták, amelyek vallási csoportérdekeket feszegettek. A jelenség a liberális elit magatartásával is összefüggött.³ A térség több államával ellentétben Magyarországon a zsidóság szövetségesre talált a liberális politikai elitben, amellyel célszerűbbnek látszott az együttműködés, mint a konfrontáció. A magyar szabadelvűség a századfordulóig integrálta a zsidó célokat, amelyekért összességében nem zsidó politikusok és szervezetek vívták meg a harcot.⁴

Ezen összefüggés alól kivételként említhető az izraelita vallásfelekezet egyenjogúsításáért, recepciójáért folytatott küzdelem az 1890-es években. Tanulmányom e küzdelem egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos tevékenységével foglalkozik három nagyobb kérdéskörre koncentrálni: először az izraelita vallás bevetté tételét célzó recepciós mozgalom szervezésében játszott szerepét, majd az egyházpolitikai törvényhozás alatt végzett publicisztikai tevékenységét, végül a kongresszusi irányzat szervezetének átalakítása érdekében kifejtett erőfeszítéseit elemzi.

A recepciós mozgalom szervezője

Vázsonyi Vilmos 1889 februárjában 21 éves joghallgatóként, még Veiszfeld vezetéknév alatt, az *Egyenlőség* című neológ zsidó hetilapban jelentette meg első vezércikkét *Viszonosság és szervezet* címmel.⁵ Az írás erőteljes hangon követelt egyenlőséget az izraelita felekezetnek, értelmezve azt, hogy a zsidók egyéni polgári és politikai egyenlőségének

3 Kovács András: A magyar zsidók és a politika. *Világosság*, 1998/2. 78–85.; Uó: A magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3. 5–39.; Miklós Konrád: Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867–1914. *East European Jewish Affairs*, 39 (2) 2009. 2. 167–186. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501670903016282>

4 E szövetség a reformkortól azzal összefüggésben formálódott, hogy a magyar liberális elit számított a zsidóság egy részére a polgári modernizációt elősegítendő. Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 1982/2. 185–210.; Prepuk Anikó: A zsidóemancipáció a reformkorban. In: L. Nagy Zsuzsa – Veres Géza (szerk.): *Történelmi Tanulmányok III.* Debrecen: KLTE, 1994. 15–35. A környező országok közül Németországban és a Monarchia Lajtán túli területein is érvényesült mindez, ott azonban az 1870-es évek végétől a liberálisok kiszorultak a kormányzásból.

5 Veiszfeld Vilmos: Viszonosság és szervezet. *Egyenlőség*, 1889. február 17. 1–3.; Vázsonyi 1889-ben a véderővita során, a Vigadóban tartott ifjúsági nagygyűlésen tűnt fel a nyilvánosság előtt. Pakots József: Vázsonyi élete és kora. In: Csörgő Hugó és Balassa József (sajtó alá rend.): *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai.* I–II. Budapest: Az Országos Vázsonyi Emlékbizottság kiadása, 1927. I. 5–32.

1867-ben történt deklarálását azóta sem követte a vallásfelekezet beemelésé a bevett felekezetek közé.⁶ Ennek következményeként a zsidó felekezet nem rendelkezett autonómiával, ezért az állami hatóságok dönthettek a hitközségek hatáskörébe tartozó ügyekben, továbbá nem terjedt ki rá a bevett keresztény felekezetek viszonyosságát kimondó 1868. évi LIII. törvénycikk, ami az áttérések és a vegyes házasságok rendezetlenségét eredményezte.⁷ Vázsonyi úgy vélte, e szégyenteljes helyzetből a zsidóság kétféleképpen emelkedhet ki. Az egyik mód, hogy kérvénnyel fordul az országgyűléshez annak érdekében, hogy a zsidó felekezet is vétessék fel a bevett felekezetek közé; a másik, hogy olyan törvény megalkotását kéri a parlamenttől, amely a hazai vallásügy valamennyi sérelmét orvosolja.⁸

A cselekvésre buzdító, határozott hangvétel nem függetleníthető attól, hogy 1867 után kudarcba fulladtak azok a korábbi törekvések, amelyek az izraeliták felekezeti jogainak bővítését és a vallás recipiálását célozták: 1883-ban a főrendiház elvetette a zsidó-keresztény vegyes házasságot engedélyező részleges polgári házasságot, illetve a második kamara 1885. évi reformja során sem sikerült megvalósítani a felekezet főrendiházi képviselőjét.⁹ A kudarcok határozott fellépésre ösztönözték a neológ felekezeti orgánumokban fellépő, főként fiatalabb generációt, amelynek tagjai már az emancipáció elnyerését követően szocializálódtak, ezért a korábbi nemzedékhez képest önértetesebben léptek fel az egyenlő polgári jogok érvényesítése érdekében.¹⁰ Vázsonyi Vilmos e generáció egyik vezéregyéniségévé vált, aki a korábbi politikai normákat felrúgva mutatott rá a felekezeti politizálás anomáliáira, s ösztönzött arra, hogy az antiszemizmustól való félelmek és a kormányzattal való

6 1867:XVII. tc. Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. In: Márkus Dezső (szerk.): *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. 1836–1868. évi törvénycikkek.* [a továbbiakban: CJH]. Budapest: Franklin Társulat, 1896. 354.

7 1868: LIII. tc. A törvényesen bevett felekezetek viszonyosságáról. In: *CJH. 1836–1868. évi törvénycikkek.* 506–508.

8 Veiszfeld Vilmos: *Viszonyosság és szervezet. Egyenlőség*, 1889. február 17. 2–3.

9 Prepuk Anikó: Miért nem nyert képviselőt az izraelita felekezet a dualizmus kori főrendiházban? *Századok*, 2020/5. 935–962.; Uő: Kísérletek az izraeliták felekezeti jogainak szélesítésére az emancipáció után (1867–1892). In: Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2012. 45–66.

10 Prepuk Anikó: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon. In: Angi János – Pallai László – Papp Imre (szerk.): *Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára.* Debrecen: Történelmi Intézet, 2010. 311–328.

szövetség keresése helyett a polgári öntudatból táplálkozó bátorság és kezdeményezőkézség vezérelje a felekezet irányító testületeit.

1891 decemberében *A végtelen kérdés* című vezércikkében éles támadást indított a neológ irányzat vezetése ellen, amelyben elsősorban a zsidó nagypolgárság játszott meghatározó szerepet.¹¹ A kongresszusi irányzatot képviselő testületeket, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodáját és a Pesti Izraelita Hitközség vezetését tette felelőssé a sikerelenségért, és kárhoztatta azt a taktikát, amelynek értelmében ezek a szervezetek legfeljebb kivárták a politika vezető csoportjainak kezdeményezéseit, de maguk nem léptek fel cselekvőleg. Vázsonyi a Makkabeusok szabadságharcához hasonlította törekvéseiket, amikor az *Egyenlőség* oldalain Szabolcsi Miksa támogatásával, Márkus Dezső, Vázsonyi Jenő, Makai Emil, Fleischmann Sándor, a Palágyi testvérek és Kabos Ede részvételével politikai kampányt indított a felekezet befogadása érdekében. Az 1892 elején kibontakozó recepciós mozgalom arra irányult, hogy a parlamenti választásokon minél több képviselőjelöltet nyerjenek meg a recepció ügyének, ezért vezetői arra szólították fel a zsidó választókat, hogy csak olyan képviselőkre adják szavazataikat, akik az elkövetkező egyházpolitikai törvényhozás során támogatják a zsidó vallás egyenjogúsítását.¹² A fiatalok vehemens fellépésére kisvártatva pozitívan reagáltak a Pesti Izraelita Hitközség vezetői.¹³ A hitközség elnöke, Wahrmann Mór és Mezei Mór a fővárosi zsidóság neves személyiségeivel közösen hozták létre a mozgalom végrehajtó bizottságát,¹⁴ amely a képviselőházhoz intézendő memorandum elkészítését határozta el.¹⁵ Tervezetét Vázsonyi

11 Vázsonyi Vilmos: *A végtelen kérdés. Egyenlőség*, 1891. december 11. 1–3.

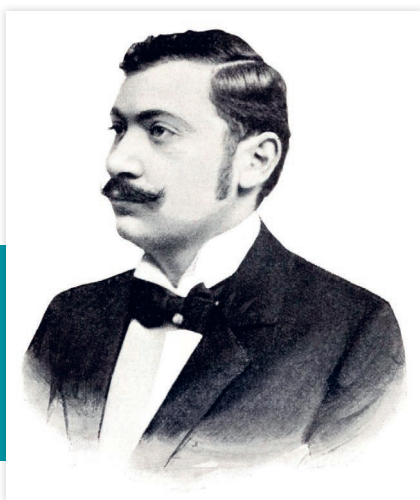
12 A recepciós mozgalom történetéről lásd Groszmann Zsigmond: *A recepciós mozgalom politikai története*. Budapest: Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Rt., 1915.; Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 53–73.; Prepuk Anikó: *Egy felekezeti mozgalom kezdetei: a vidéki zsidóság részvétele az izraelita vallás recepciójáért indított mozgalomban. Néprajzi Látóhatár*, 2005/3–4. (A magyar zsidó kultúra öröksége, élő hagyománya.) 185–209.

13 Szabolcsi Miksa: *Az értekezlet. Egyenlőség*, 1892. január 8. 1. sz. melléklet 1–7.

14 Wahrmann Mór 1883-ban, a tiszaezlári pert követő tisztújítás során nyerte el a PIH elnöki tisztét. A képviselőház első zsidó vallású tagja, aki 1869 és 1892 között képviselte a Lipótvárost. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, valamint az országgyűlés pénzügyi bizottságának elnöki tisztét töltötte be. Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és hazafüü hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Budapest: Argumentum. 2006.; Mezei Mór az 1860-as évektől az emancipációs küzdelmek élharcosa, az 1868. évi egyetemes gyűlés egyik szervezője, majd az Izraeliták Országos Irodájának elnöke. Wahrmann Mór halála után, 1893-ban Lipótváros országgyűlési képviselőjévé választották. Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest: A Zsidó Lexikon Kiadása,

15 A végrehajtó bizottság névsorát közli: Hazai hírek. *Egyenlőség*, 1892. január 8. 9.

Vilmos és Márkus Dezső írta.¹⁶ Vázsonyiék hatékonyan mozgósították a vidéki zsidóságot. 1892. január és május között összesen 256 izraelita hitközség, az összes hazai zsidó gyülekezet 12,7%-a csatlakozott a mozgalomhoz, amelyben 166 kongresszusi-neológ, 37 status quo ante és 46 ortodox hitközség vett részt.¹⁷ A választások során 82 olyan képviselő nyert mandátumot, aki ígéretet tett a zsidó vallási egyenlőség támogatására. Közülük 51 képviselő a Szabadelvű Párt, 14 a Nemzeti Párt, 14 a Függetlenségi és 48-as Párt, 3 fő a 48-as (Ugron) Párt tagja volt.¹⁸ A képviselőházban a recepció táborát erősítette továbbá 10 izraelita képviselő, akik közül 9 fő a Szabadelvű Pártot képviselte.¹⁹

Vázsonyi Vilmos, 1905.

Wikimedia Commons

-
- 16 A zsidó hitfelekezetnek a törvényesen bevett felekezetekkel egyenjogúsítása tárgyában a képviselőházhoz intézendő kérvény tervezete. *Egyenlőség*, 1892. január 8. 1. sz. melléklet 7–8.
- 17 A mozgalomhoz csatlakozó hitközségek: Bizonyosságul és emlékeztetőül. *Egyenlőség*, 1892. május 20. 5.; a status quo ante hitközségek létszáma bizonytalan. Az *Egyenlőség* cikkei szerint 52 hitközség csatlakozott, de csak 19-et nevesítenek: Sturm Albert: A magyar zsidók tömörülése. *Egyenlőség*, 1892. február 12. 1–2.; a vidék és a receptio. *Egyenlőség*, 1892. április 8. 5. A közölt adat végső összesítés eredménye. A hitközségek 1892. évi összlétszámára és megoszlására az egyes irányzatok között nem áll rendelkezésre adat, ezért egy 1896-ban készült adatsort vettem alapul. A magyarországi izraelita hitközségek irányzatonkénti megoszlása 1896-ban országrészek szerint. In: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1896. 434.
- 18 Felekezeti egyenjogúsításunk támaszai a házban. *Egyenlőség*, 1892. március 25. Melléklet 1.; a receptio. *Egyenlőség*, 1892. április 1. 6.; Bizonyosságul és emlékeztetőül. *Egyenlőség*, 1892. május 20. 5.
- 19 A képviselőház zsidó tagjai. *Egyenlőség*, 1892. június 10. Melléklet 1–3.; Zsidó képviselőjelöltek. *Egyenlőség*, 1892. január 22. 11.; Hazai hírek. *Egyenlőség*, 1892. január 29. 9–10.; Zsidó magyarok a törvényhozásban. In: Zichy Hermán – Derestye Gy. M. (szerk.): *Magyar zsidók a millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány*. Budapest: Miljkovic Dragutin, 1896. 63–73.

Ellenérvek és cáfolatok

Vázsonyi Vilmos az egyházpolitikai törvényhozás alatt is rendíthetetlenül folytatta munkáját. 1892 és 1895 között számtalan vezércikket írt az *Egyenlőségben*, emellett számos cikke jelent meg a függetlenségi ellenzék lapjában, az *Egyetértésben*, amelyekben szembeszállt minden olyan véleménnyel, amely megkérdőjelezte az izraelita recepció szükségességét. Az 1892. februártól induló új parlamenti ciklusban a Szapáry- és a Wekerle-kormány elkötelezte magát az állam és az egyház elválasztását célzó liberális program mellett, s ennek keretében a zsidóság vallási emancipációját is napirendre tűzte. Az egyházpolitikai törvények közül elsőként, 1893. április 26-án beterjesztett recepciós törvényjavaslatot mégis az utolsók között, kompromisszum árán, a főrendiház harmadszori szavazása után sikerült csak elfogadtatni 1895 októberében.²⁰

A hosszan elhúzódó törvénykezés lehetőséget adott a kételyek és az ellenérvek megfogalmazására. Ezek között különösen veszélyesnek bizonyult az ultraliberális álláspont, amelyet a függetlenségi ellenzék egyes tagjai képviseltek. A Wekerle-kormány a törvénykezés kezdetén világossá tette, hogy a történelmi egyházi hierarchia, azaz a bevett felekezetek rendszerének fenntartásával törekszik az állam és az egyház szétválasztására, ezért külön törvényben fogja a bevett vallások közé emelni az izraelita felekezetet. 1892. novemberben azonban a képviselőházban a Függetlenségi és 48-as Párt képviselői, Ugron Gábor, Thaly Kálmán és Polónyi Géza a párt elnöke, Eötvös Károllyal szemben foglaltak állást, amikor kijelentették, hogy az általános vallásszabadság törvénybe iktatása feleslegessé teszi az izraelita recepciót. Sőt, a vallásszabadságra nézve egyenesen sérelmes a zsidók számára külön törvényt alkotni.²¹ Továbbá kifogásolták, hogy az izraelitákat senki nem kötelezi

20 A recepciós törvény születéséről lásd Prepuk Anikó: Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen: DUP, 2000. 263–281.

21 Ugron Gábor hozzászólása. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I–XXXIV. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) Budapest, 1892–1896. [a továbbiakban: Képviselőházi Napló 1892–1896.] VI. 1892. november 21. (106. orsz. ülés) 165.; Thaly Károly felszólalása. Uo. 1892. november 28. (111. orsz. ülés) 286–288.; Polónyi Géza felszólalása. Uo. 1892. november 29. (112. orsz. ülés) 298–299. Az ultraliberális álláspontban rejlő veszélyeket jelzi, hogy ezt az érvet az 1840-es években az emancipáció ellenfelei hangoztatták.

hitcikkelyeik bemutatására, ellentétben a protestánsokkal, akik hét háborút vívtak és négy békét kötöttek, mire elnyerték a vallásszabadságot.²²

A hitcikkelyek bemutatására vonatkozó bírálatot Vázsonyi Vilmos határozottan visszautasította.²³ Miközben hangsúlyozta, hogy a zsidó vallás „az összes monotheisztikus vallások ősforrása”, rámutatott arra, hogy a magyar törvényhozás sosem követelt hitelvetek az országban élő, ismert vallásfelekezetektől az elismerés vagy a bevetté tétel fejében. Ennek alátámasztásaként idézte a protestánsok szabad vallásgyakorlatát kimondó 1608. évi I. törvénycikket, az 1647. évi linzi békét, a protestánsok bevetté tételét közvetetten szabályozó 1791. évi XXVI., a görögkeleti egyházat bevett egyházzá emelő 1791. évi XXVII. és az unitárius felekezetről rendelkező 1848. évi XX. törvénycikkeket.²⁴ A recepciót az általános vallásszabadság sérelmeként értékelő álláspontot pedig a következőképpen leplezte le: „A gátakat áttörő, hullámaival egeket csapkodó liberalizmus, mely elfojtott örömmel nézi az ultramontanizmus garázdálkodásait, minket félrevezetni nem, fog. Azt mondja egy közmondás, hogy az orosz csak vakarni kell és előtűnik – a kozák. Nos a vallásszabadság magasztos hőseit is csak meg kell vakarni kissé a toll hegyével és előttünk áll – az antiszemita. Jól tudják a vallásszabadság törhetetlen bajnokai, hogy a kormány által tervezett vallásszabadság a bevetté rendszerét el nem törli, a bevett és be nem vett felekezetek közt a különbséget teljesen meg nem szünteti, de azért azt akarják, hogy csak maradjunk mi szépen, a bevetté korlátain kívül és a messiásvárók hagyományos türelmével várjuk meg az általános vallásszabadság korszakát.”²⁵ A fenti érvek az 1893 tavaszi kultuszvitában is megismétlődtek,²⁶ ezért Vázsonyi később is többször felhívta a figyelmet a doktriner liberalizmus veszélyeire, amely a recepció bukását idézheti elő, ha képviselői a vallások közötti teljes egyenlőséghez ragaszkodnak anélkül, hogy valóban képesek len-

22 Thaly Károly felszólalása.

23 Vázsonyi Vilmos: Kifogások. *Egyenlőség*, 1892. december 16. 1–4.; a cikk az *Egyetértés* 1892. december 13-i számában is megjelent, amit a *Pester Lloyd* december 14-i és a *Magyar Hírlap* 1892. december 15-i száma is átvett.

24 1608:I. tc. II. Mátyás k. e. decretuma. In: Márkus Dezső (szerk.): *CJH. 1608–1657. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin Társulat, 1900. 9.; 1647:II. tc. 6–22. cikkely. Uo. 421–447.; 1790/1791:XXVI. tc. A vallás ügyéről. In: Márkus Dezső (szerk.): *CJH. 1740–1835. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin Társulat, 1901. 169–179.; 1791:XXVII. tc. A görög nem-egyesült vallásúakról. Uo. 179.; 1848:XX. tc. A vallás dolgában. 1. §. In: *CJH. 1836–1868. évi törvénycikkek*. 243.

25 Vázsonyi Vilmos: Kifogások. *Egyenlőség*, 1892. december 16. 2.

26 Ugron Gábor hozzászólása. In: *Képviselőházi Napló 1892–1896*. X. 1893. március 13. (179. orsz. ülés) 142–145.; Polónyi Géza hozzászólása. Uo. 145–146.

nének változtatni a bevett vallások rendszerén. Vázsonyi számos további írásában bírálta az ultraliberális álláspontot, és több olyan konzervatív véleményt is idézett, amely „a vallásszabadság spanyolfala mögé bújva” utasította el az izraeliták vallási emancipációját.²⁷

Az ellenérvek közül a zsidóság szervezetlenségére való hivatkozás sem hiányozhatott.²⁸ Az időről időre elhangzó állítást, miszerint az izraelita felekezetet azért nem lehet befogadni, mert különböző irányzatokra oszlik, amelyek nem alkotnak egységes szervezetet, először Vázsonyi cáfolta megalapozott jogi érveléssel.²⁹ Rámutatott arra, hogy a hazai vallásügyi törvények értelmében nincs szerves összefüggés a bevett státusz és az egyházak szervezete között. A két protestáns felekezetet bevetté tevő 1791. évi. XXVI. tc. nem szól az egyházszerződés törvénybe iktatásáról, mindössze megadja az autonóm szervezkedés jogát.³⁰ Az unitárius vallás bevettségét kimondó 1848. évi XX. tc. sem rendelkezik az unitárius vallás szervezetéről, azaz a legkisebb protestáns egyház bárhogyan szervezkedhet, mert az nem változtat bevettségének tényén.³¹ Eddig mindössze a görögkeleti egyház szervezetét iktatták törvénybe az 1848. évi XX. és az 1868. évi IX. tc.-ben,³² az 1791. évi XXVII. tc. azonban már korábban bevette a görögkeletieket. Azaz a bevett státusz törvénybe foglalása megelőzte a szervezet elfogadását. Jóllehet az 1868. évi IX. tc. két különálló egyházkerületre szakította az 1864-ig egységes görögkeleti egyházat, mégsem merült fel, hogy ezután külön-külön kellene törvénybe iktatni mindkét kerület bevett jogállását. Mindez azt jelenti, hogy miután az emancipációt kimondó 1867. évi XVII. tc. csak egy izraelita vallást ismer, a recepciós törvényben a törvény szerint egységes izraelita vallás bevetését kell kimondani, ami nem zárja ki azt, hogy a zsidóság különböző módon ne szervezkedhetne.

A hitcikkelyeket és az egységes szervezetet számonkérő és jogi érveléssel könnyen cáfolható véleményeknél nehezebbnek bizonyult a katolikus dogmatikával szembeni védekezés, amely a recepciós törvény-

27 Vázsonyi Vilmos: A kifogások hősei. *Egyenlőség*, 1893. március 17. 2.; Tábori Róbert: Polónyi képviselő úr utazásai. Uo. 4–5.; Vázsonyi Vilmos: Feltételes szabadelvűség. *Egyenlőség*, 1893. szeptember 1. 1–2.; Szabolcsi Miksa: A túrós-csusza. Uo. 8–9.

28 Nagy István hozzászólása. In: *Képviselőházi Napló 1892–1896*. X. 1893. március 9. (176. orsz. ülés) 64.

29 Vázsonyi Vilmos: A kultuszvita és a recepció. *Egyenlőség*, 1893. március 10. 3.

30 Lásd a 25. jegyzetet.

31 Uo.

32 1868:IX. tc. A görög-keleti vallásuk ügyében. In: *CJH. 1836–1868. évi törvénycikkek*. 377–378.

javaslat áttérési szakaszának elutasításához nyújtott kiindulópontot. A katolikus püspöki kar 1893. márciusban az első törvényjavaslatok beterjesztése előtt emlékiratokban fejtette ki álláspontját az egyházpolitikai törvényekkel szemben.³³ A kormányhoz intézett memorandum az izraelita recepciót illetően kiemelte, hogy a püspöki karnak nincs ellenvetése, ha az a vallás törvényes védelmét jelenti.³⁴ A keresztség eltörölhetetlenségére hivatkozva azonban elvetette a keresztények és zsidó közötti áttérési viszonyosságot, azon belül a keresztény vallásról a zsidó hitre való áttérés lehetőségét. Vaszary Kolos hercegprímás a dogmatikai szempontot nemzeti érvekkel is kiegészítette. Eszerint azért kell megtiltani a zsidó vallásra való áttérést, mert a judaizmus nemzeti vallás, a zsidóság „exclusiv nemzetet” alkot, az áttérő megszűnik magyarnak lenni és a zsidó nemzetet fogja gyarapítani.³⁵

Az *Egyenlőséget* nem érte váratlanul a főrendiház jövőbeni állásfoglalását is előrevetítő katolikus memorandum. Vázsonyi Vilmos rámutatott, hogy az elmúlt századokban nem született olyan vallási reformtörvény, amely ellen a katolikus klérus ne nyújtott volna be óvást. Így járt el 1608-ban, 1647-ben és 1791-ben, amikor a protestánsok jogait törvénybe iktatták. Az államférfiak azonban már akkor is voltak annyira felvilágosultak, hogy az állami törvények megalkotásánál nem vették figyelembe az egyoldalú dogmatikus felfogást.³⁶ Vázsonyi a közszabadság kérdésének tekintette az áttérés szabadságát, és az egyéni szabadság sérelmeként értékelte, ha a polgárok nem változtathatják meg szabadon hitüket.³⁷ A zsidó felekezetre nézve bántónak és megszegyenítőnek ítélte az áttérés akadályozását. Mindazonáltal úgy gondolta, az áttérés szabadsága nem teszi semmissé a keresztséget, mert az egyháztól senki sem tagadja meg azt a jogot, hogy a maga hatáskörében az áttértet továbbra is kereszténynek tekintse. Vázsonyi számonkérte a katolikus egyházon az azonos

33 A püspöki kar emlékiratai. *Magyar Állam*, 1893. március 11. 1–2.; Salacz Gábor: *A magyar kultúrharca története 1890–1895*. Bécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938. 234–237.

34 A magyarországi püspöki kar emlékirata. *Religio*, 1893. március 11. 154–160.; a püspöki konferenciáról. *Religio*, 1893. március 1. 133–134.; Salacz, 1938. 235.

35 Az emlékirat nem tartalmazza Vaszary Kolos véleményét, amihez a *Religio* a következő magyarázatot fűzte: „Itt az emlékiratnak azt a részét, mely a zsidó vallást és a zsidó nemzetiséget összeköti és e szempontból tárgyalja, a püspöki kar elhagyandónak véleményezte, mert semmiben sem akarták más vallással szemben átlépni az objektivitás korlátait.” A püspöki konferenciáról. *Religio*, 1893. március 1. 134.; a hercegprímás gondolatai azonban visszaköszönnek a *Magyar Államban* szerző nélkül megjelent cikkben. A zsidó nemzet és céljai. *Magyar Állam*, 1894. január 21. Melléklet.

36 Vázsonyi Vilmos: Kifogások. *Egyenlőség*, 1892. december 16. 4.

37 Vázsonyi Vilmos: A recepció és a klérus. *Egyenlőség*, 1893. január 6. 1–3.

mérce alkalmazását: „Az elkeresztelési kérdésben az egész országot fellármázta a klérus avval a csatakiáltással, hogy a szülők természetes joga sérelmet szenved, midőn a szülők nem határozhatják meg vegyes házasságból származott gyermekeik vallását. Jusson eszükbe a természetjog bajnokainak, hogy az áttérés szabadságának korlátozása nem kevésbé sérti a természetjogot és legyenek szívesek ezen kérdésben is a természetjog álláspontjára helyezkedni.”³⁸

Erdélyi Mór (1866–1934):
Vázsonyi Vilmos, 1917.
Wikimedia Commons

A dogmatikai érveknél is erőteljesebb reakciót váltott ki Vaszary Kolos „nemzeti” magyarázata, amely Vázsonyi szerint a keresztség eltörölhetetlen jellege helyett „a zsidóság eltörölhetetlen jellegére” hivatkozva a „szent nemzeti eszmét” játszotta ki, amikor úgy érvelt, hogy „minden zsidó hitre áttért keresztényben a magyar nemzet vesz egy tagot és a zsidó nemzet gyarapodik.”³⁹ Vázsonyi határozottan visszautasította a zsidóság esszencialista felfogását, amely szerint „a zsidó és a magyar fogalom összeférhetetlenek” és a zsidó nemzeti szempontból örökké zsidó marad: „A hazáért dolgozhatunk, fáradhatunk, szenvedhetünk és meghalhatunk, azért nekünk a magyarsághoz nincs közünk, mert

38 Uo. 2.

39 Vázsonyi Vilmos: Pax. *Egyenlőség*, 1893. március 3. 1–4.

mi az oszthatlan, egységes zsidó nemzet tagjai vagyunk, melyben China, Patagonia, Arábia, Algír és Magyarország zsidói egyesülnek. Vaszary Kolos, miután hű imára kulcsolta össze kezeit és égi békét esengett az úrtól, szent kezeivel nyakon ragadja az egész magyar zsidóságot és a haza ajtaja elé teszi.”⁴⁰ Vázsonyi – Vaszary érveit cáfolandó – megkülönböztette a nemzet, a faj és a vallás fogalmát: „A nemzet alapja a nyelv és a kultúra; a fajé a származás; a vallásé a lelki hit és az egyéni akarat. Hogyan képezhetnének a föld összes zsidói egy nemzetet, midőn nincsen nyelv, nincsen kultúra, mely őket összefűzze. [...] Hogyan lehetünk mi egy nemzet a tuniszi zsidókkal, akiket meg sem értünk.”⁴¹ Úgy vélte, a magyar nemzet létalapját támadja, aki faji származásra akarja visszavezetni a nemzet fogalmát: „A magyarság mint tiszta faj nem létezik; ha csak a fajmagyarok tartoznának a nemzethez, az egész nemzet igen kis zártkörű társaságra redukálnának. A nemzeti kultúra és nyelv a nemzeti lét alapja, a nemzeti kultúra, mely a faji és a vallási eszmét legyőzi, a különböző fajokat és vallásokat egyesíti. Simor János, Császka: tót, Wolafka: cseh, Schlauch, Schopper: német faji származásúak, de azért az első Magyarhon hercegprímása volt, a többiek meg a magyar katolikus egyház előkelő tagjai. Csak nem akarja ezeket Vaszary Kolos a nemzet kebeléből kiteszítani?”⁴² Vázsonyi nem finomkodott, amikor a magyarság árulójának bélyegezte azt, aki a haza testéből ki akarja vetni a zsidókat: „Azért, mert a zsidóság nagy részének faji származása tisztán kimutatható, míg a magyarság többi részének származása homályos és sokszoros vegyülés következtében tisztán nem bizonyítható: a magyar nyelven beszélő, a magyar kultúrában növekedett, a magyar nemzetért dolgozó zsidóságot a nemzet testéből kivetni nem lehet. Aki a zsidók kizárására célzó elméleteket hirdet, nem csak a zsidók, de elsősorban a magyarság ellen vétkezik, mert azt gyengíti erejében.”⁴³

Az Egyenlőség munkatársai az egyéb egyházpolitikai javaslatoktól elválasztva szerették volna elfogadtatni a recepciót, nem titkolva félelmeiket, hogy a kötelező polgári házassággal, az állami anyakönyvezéssel

40 Vázsonyi, 1893. március 3. 2.

41 Vázsonyi, 1893. március 3. 2.

42 Vázsonyi, 1893. március 3. 2.

43 Vázsonyi, 1893. március 3. 2.; Az arra való hivatkozás, hogy a zsidóság integrációja erősíti a magyarság erejét, az 1840-es évektől fontos eleme a zsidó politikai frazeológiának.; Vaszary Kolos okfejtése az „exklusív zsidó nemzetről” Palágyi Lajost is megihlette, aki némi következetlenséget vélt felfedezni abban, hogy „az »exkluzív« zsidók éppen azok, kik »recepciót« akarnak, – s éppen azok, kik állítólag »elkülönítik« magukat, kívánják a »bevételt«.” Palágyi Lajos: A zsidó nemzet. *Egyenlőség*, 1893. március 3. Melléklet 1.

és a vallás szabad gyakorlatával szembeni ellenállás veszélyeztetheti a recepció sikerét.⁴⁴ Vázsonyi több cikkben is rámutatott arra, hogy a recepció nem hozható összefüggésbe a többi javaslattal, így gyorsan és könnyen megvalósítható az 1868. évi LIII. tc. megfelelő részeinek az izraelitákra való kiterjesztésével.⁴⁵ Az egyházpolitikai javaslatok többsége ugyanis az elkeresztelési válságból eredeztethető, amit a katolikusok és a protestánsok közötti ellentét szült.⁴⁶ A recepció azonban nem függ össze a polgári házassággal, amely a magánjog körébe tartozó házassági jog átalakítását igényli, a polgári anyakönyvezés bevezetése pedig a közigazgatási jogi szabályozás függvénye. Vázsonyi arra is rámutatott, hogy javaslatok többsége az állam és az egyház elválasztását célozza, amelynek megoldása hosszabb időt igényel. Az izraelita recepció azonban „[...] mindössze egy általánosan elismert sérelem orvoslása, a zsidó felekezet végleges befogadása a magyar nemzet keblébe. Ezért volna bűn a szabadelvűség ellen ezt a kérdést odakötni más kérdéshez, hogy avval együtt vánszorogjon.”⁴⁷

Az *Egyenlőség* fenti törekvése azonban kevés sikerrel járt, ami 1893 telétől legfőképpen a kötelező polgári házasság körüli vitákban mutatkozott meg.⁴⁸ Miután a Wekerle-kormány hivatalba lépésekor deklarálta, hogy kitüntetett figyelmet fordít a polgári házasság előkészítésére, a katolikus egyház intenzív politikai ellenkampányt indított. A klérus a polgári házasságkötést is dogmatikai indokkal, mindenekelőtt a házasság szentségére és felbonthatatlanságára hivatkozva utasította el, másfelől

44 Vázsonyi Vilmos: A kultuszvita és a recepció. *Egyenlőség*, 1893. március 10. 1–3.

45 Vázsonyi Vilmos: A káosz. *Egyenlőség*, 1892. október 14. 1–3.; Uó: Az új kormány programja. *Egyenlőség*, 1892. november 25. 1–3.; Márkus Dezső: A recepcióról szóló törvényjavaslat. *Egyenlőség*, 1892. október 7. 2–3.

46 Az elkeresztelési válság a keresztény felekezetek viszonyosságát szabályozó 1868. évi LIII. tc. értelmezéséből nőtt ki, a törvény 12. §-a ugyanis kimondta, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását. A paragrafus az egyházak gyakorlatát igyekezett kiiktatni, amelynek értelmében a vegyes házasságot kötők reverzális formájában tettek ígéretet arra, vagy mondtak le arról, hogy születendő gyermeküket saját vallásukban neveljék. A reverzalist főként a katolikus egyház követelte, ezért a paragrafus leginkább a katolikus gyakorlatot sértette, így a lelkészek gyakran kereszteltek meg olyan gyermekeket, akik a törvény értelmében más egyház kebelébe tartoztak. A gyakori elkeresztelések megakadályozására Trefort Ágoston kultuszminiszter 1884-ben, majd Csáky Albin kultuszminiszter 1890-ben rendelettel próbált érvényt szerezni a törvénynek. 1868:LIII. tc. A törvényesen bevett felekezetek viszonyosságáról. In: *CJH. 1836–1868. évi törvénycikkek*. 506–508.; Salacz, 1938. 9–122.

47 Vázsonyi Vilmos: A káosz. *Egyenlőség*, 1892. október 14. 1–3

48 Mezei Ernő: A recepció kilátásai. *Egyenlőség*, 1893. február 10. 1–2.; Mezei az első között figyelmeztetett arra, hogy a polgári házasság körül keletkező viharban a recepció ügye elsikkadhat.

a katolikus ellenérveknek zsidó vonatkozása is volt.⁴⁹ 1893. februárban nagy port kavart Wolafka Nándor debreceni prépost nyilatkozata, amely szerint a polgári házasság elsősorban a zsidóság érdekét szolgálja, hiszen alkalmas keretként szolgálhat az egyház által tiltott keresztény–zsidó vegyes házasságokhoz.⁵⁰

A neológ hetilap írói azonnal reagáltak, „klerikális furfang”-nak nevezték a katolikus taktikát, amely a kötelező polgári házasság kérdésében a zsidók rovására akarja megtéveszteni a közvéleményt, s amely kettős célt szolgál: „meg kell gyűlöltetni a polgári házasságot a zsidó vonatkozás előtűntetésével és meg kell gyűlöltetni a zsidókat a polgári házasság révén.”⁵¹ A lap vezércikke elemezte a kötelező polgári házasság és a vegyes házasság intézménye közötti különbségeket, s rámutatott arra, ha a kormány valóban a zsidó–keresztény vegyes házasság megvalósítása érdekében kezdeményezte volna a házasságkötés polgári formáját, megelégedett volna a fakultatív polgári házassággal, s a házasságkötést – a vegyes házasságok kivételével – az egyházak hatáskörében hagyta volna. A kötelező házasság azonban alapvetően polgári intézmény, amely arra irányul, hogy csökkentse az egyházak szerepét, illetve kiiktassa az egyházi jog különbözőségeiből származó konfliktusokat a házasság intézményéből.⁵²

Az *Egyenlőség* azt is igyekezett elkerülni, hogy elemzőik a polgári házassághoz fűződő állítólagos zsidó érdekek cáfolata közben akár a polgári házasság liberális intézményét is elvessek. A kötelező polgári házasság ugyanis a konzervativizmus és a liberalizmus választóvízének bizonyult, ebben a kérdésben dőlt el a két erő harca, amelynek kimenetele a többi javaslat sorsát is befolyásolta. Vázsonyi Vilmos ezért vezércikkben sietett újra tisztázni a polgári házasság és a vegyes házasság közötti különbségeket.⁵³ Arra is rámutatott, hogy az izraelita felekezet egyedül a recepció kivívásában érdekelt, hiszen a többi javaslat vallási értelemben számára is ugyanolyan hátrányokkal jár, mint a többi egyház számára: az állami anyakönyvezés súlyos megpróbáltatásnak teszi ki a szegényebb zsidó papságot, mivel csökkenti a rabbik jövedelmét,

49 A püspöki kar emlékiratai. *Magyar Állam*, 1893. március 11. 1–2.; Salacz, 1938. 234–237., 280–317.

50 Zemléni Árpád: Türelmetlen páterek. *Egyenlőség*, 1893. február 24. 3–4.

51 Ugyanaz: Klerikális furfang. *Egyenlőség*, 1893. február 24. 2.; Szabolcsi: A debreceni prépost-plébános. Uo. 11.

52 Ugyanaz: Klerikális furfang. *Egyenlőség*, 1893. február 24. 1–3.

53 Vázsonyi Vilmos: A polgári házasság és a zsidók. *Egyenlőség*, 1893. november 3. 1–3.

míg a vallás szabad gyakorlatának, a felekezetnélküliség lehetőségének elismerése a hitközségek fennállását is nehezíti. Mégis úgy vélte, a felekezetnek nem szabad akcióba lépnie a javaslatok ellen, mert vallás-szabadság nélkül nincs szabadelvűség, az állami anyakönyvezés nélkül pedig nem lehet kicsavarni a fegyvert „az államellenes nemzetiségi papok és az intoleráns klerikálisok kezéből”. Nem vitatta, hogy a kötelező polgári házasság a vegyes házasság jogi feltételeit is megteremti, de azt is hangsúlyozta, hogy felekezeti szempontból nem szolgálja a zsidóság érdekeit, hiszen a vegyes házasságokban született gyermekek legtöbb esetben keresztényként nőnek fel, s nem a zsidóság létszámát gyarapítják. Mindazonáltal a polgári házassággal kapcsolatosan is felszólította a híveket a felekezeti szempontok háttérbe szorítására: „A kötelező polgári házasság a magánjogi jogegyenlőség betetőzése, ellene tehát zsidó részről a legcsekélyebb kifogást sem szabad emelni. A felekezet, mint ilyen, sem mellette, sem ellene ne szóljon, az egyesek cselekedjenek mint jó magyarok és szabadelvűek.”⁵⁴

Vázsonyi a recepciós törvényjavaslat beterjesztésekor az elsők között mutatott rá a tervezet hiányosságaira. A polgári házasság körül egyre mélyülő társadalmi vita közepette a kormány 1893. április 26-án a képviselőház elé terjesztette a recepcióról szóló törvényjavaslatot,⁵⁵ amit Vázsonyi Vilmos vezércikkben üdvözölt.⁵⁶ Egyetértett a javaslattal, amely az izraelitákra is kiterjesztette az 1868. évi LIII. tc.-nek az áttérést szabályozó 1–8. és 14. §-ait, s azt is helyeselte, hogy nem kaptak benne helyet a vegyes házasságokról rendelkező 9–13. és 15–17. §-ok.⁵⁷ A javaslat fogadtékosságaként értékelte azonban a 18–24. §-ok kimaradását, amelyek az áttéréstől és a házasságtól függetlenül szabályozzák a bevett felekezetek jogállását: rendelkeznek az örökbe fogadott gyermekekről, felmentenek más felekezetek ünnepei alól, kimondják a hitközséghez való tartozás kötelezettségét, lehetőséget adnak a közös temetkezésre, biztosítják az egyházi segélyre való jogosultságot és az új egyházi gyülekezet alapításának autonóm jogát. Vázsonyi nem talált magyarázatot arra, miért

54 Vázsonyi, 1893. november 3. 3.

55 Törvényjavaslat az izraelita vallásról. In: *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. I–XXXVII. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) H. n. [Budapest] 1892–1896. [a továbbiakban: Képviselőházi Irományok 1892–1896.] X. 369. sz. 290–293.

56 Vázsonyi Vilmos: A recepció megvalósítása. *Egyenlőség*, 1893. április 28. 1–3.

57 Az 1868:LIII. tc. 1–8. §-a rögzíti az áttérés formai feltételeit, a 14. § rendelkezik az áttért szülők 7 éven aluli gyermekeiről, akik nemük szerint követik az áttértet. In: *CJH. 1836–1868. évi törvénycikkek*. 506–507.

nem terjeszti ki a javaslat a hét szakaszt a zsidó vallásra, ezért úgy vélte, a recepciós végrehajtó bizottság feladata, hogy a törvényjavaslat fogyatékoságainak orvoslását kérje a kormánytól. A bizottság azonban úgy döntött, hogy a zsidó képviselők közbenjárását veszi igénybe. Ezért arra kérte az izraelita országgyűlési képviselőket, hogy már a javaslat képviselőházi bizottsági tárgyalásai során próbálják meg kiküszöbölni a hiányosságokat.⁵⁸

A képviselőház illetékes bizottságai beváltották a hozzájuk fűzött véleményeket. A közoktatásügyi bizottság egy újabb paragrafus beiktatásával kívánta beemelni a törvényjavaslatba az 1868. évi LIII. tc. 18–21. és 23. §-ait,⁵⁹ illetve olyan intézkedés előkészítésére tett javaslatot, amely a jövőben biztosítaná, hogy rabbik csak magyarul tudó magyar állampolgárok lehessenek. Az igazságügyi bizottság általánosságban és részleteiben is egyhangúlag elfogadta a közoktatásügyi bizottság által javasolt kiegészítéseket.⁶⁰

Vázsonyi Vilmos „történeti értékű okmány”-ként értékelte a közoktatásügyi bizottság 1893. december 13-án nyilvánosságra hozott jelentését, és megelégedéssel vette tudomásul az újabb szakaszok felvételét a törvényjavaslatba.⁶¹ Elfogadta a temetőkre vonatkozó paragrafus kihagyását, illetve üdvözölte a bizottság javaslatát olyan rendelkezés előkészítésére, ami garantálná, hogy a jövőben csak magyarul tudó magyar állampolgárok lehessenek rabbik. Határozottan kifogásolta azonban az 1868. évi LIII. tc. 24. §-ának mellőzését, amely a vallásfelekezetek kizárólagos jogaként határozza meg az egyházi gyülekezetek alakítását, az anyaegyházak leányegyházakká és a leányegyházak anyaegyházakká alakítását.⁶² Úgy vélte, a kimaradt szakasz a felekezeti autonómia legsarkalatosabb jogát tartalmazza, nélküle a hitközség-alakítás kérdésében

58 Hírek. *Egyenlőség*, 1893. május 5. 8.

59 A közoktatásügyi bizottság jelentése, a vallás- és közoktatásügyi miniszter által „az izraelita vallásról” benyújtott 300. sz. törvényjavaslat tárgyában. In: *Képviselőházi Irományok 1892–1896*. XVI. 541. sz. 176–183.; 1868:LIII. tc. A törvényesen bevett felekezetek viszonzosságáról. 18–21., 23. §. In: *CJH. 1836–1868. évi törvéycikkek*. 507–508.

60 Az igazságügyi bizottság jelentése, „az izraelita vallásról” szóló törvényjavaslat tárgyában. In: *Képviselőházi Irományok 1892–1896*. XXI. 656. sz. 16–18. Az igazságügyi bizottságban négy izraelita képviselő is helyet foglalt: Chorin Ferenc, Jellinek Artúr, Mandel Pál, Neumann Ármin.

61 Vázsonyi Vilmos: A kiegészített javaslat. *Egyenlőség*, 1893. október 20. 1–3.; Uő: Egy lépés előre. *Egyenlőség*, 1893. december 15. 1–3.

62 1868:LIII. tc. A törvényesen bevett felekezetek viszonzosságáról. 24. §. In: *CJH. 1836–1868. évi törvéycikkek*. 508.

nem a bevett, hanem csak az elismert felekezek jogállásával fog bírni a felekezet, hiszen a jövőben is csupán miniszteri engedéllyel alakulhatnak a hitközségek. Vázsonyi a kérdéses szakasz felvétele mellett érvelve az autonómia kereteit illetően a felekezet jelenlegi helyzetének tudomásulvételét indítványozta: „Tény, hogy jelenleg két különböző szervezete van a vallásban egységes magyar zsidóságnak. Ebből le kell vonni a konzekvenciákat. Mindkét szervezet országos és így gyakorolhatja a hitközség-alakítás jogát.”⁶³ Ezért azt javasolta, hogy a jövőben az autonóm kongresszusi és ortodox szervezet engedélyével alakuljanak a hitközségek, szabályba foglalva, hogy egy helységben csak egy kongresszusi és egy ortodox hitközség állhat fenn, és csak a status quo hitközségek alakítása igényeljen miniszteri jóváhagyást. „Persze mindehhez az is szükséges, hogy a két szervezet ne csak látszat és papirosvár legyen, hanem igazi gyakorlat, életteljes szervezet.”⁶⁴

A képviselőház 1894. június 26-án rövid általános vita után, részletes vita és észrevétel nélkül szinte egyhangúlag elfogadta a recepcióról szóló törvényjavaslatot.⁶⁵ Az *Egyenlőség* a szabadelvűség győzelmeként ünnepelte a képviselőház döntését. Vázsonyi értékelése szerint a „recepció azt jelenti, hogy vallásunk része lesz a magyar alkotmánynak, hogy magyar vallássá emeltetik. [...] Vallásunk joga eddig szokáson és rendeleteken alapult, most a törvény szilárd alapjára emeltetik.”⁶⁶ Emlékeztetett arra, hogy a sikerhez nagymértékben hozzájárult a recepció mozgalom, amely a vidéki zsidóság segítségével kiemelte a felekezetet a tétlen opportunizmusból. A recepció kivívása annak is köszönhető, hogy a mozgalom vezetői elkülönítették azt a szervezet kérdéseitől, és kizárólag az 1868. évi LIII. tc.-nek a zsidó vallásra való kiterjesztését tűzték ki célul. A recepció közelgő győzelme azonban akkor válhat teljessé, ha a felekezet működőképes szervezetet hoz létre: „Ha az állam teljesítette irántunk kötelességét, tegyük meg kötelességünket magunk iránt önmagunk is.”⁶⁷

63 Vázsonyi Vilmos: A recepció sorsa. *Egyenlőség*, 1894. június 1. 4.

64 Uo.

65 A törvényjavaslat tárgyalása: *Képviselőházi Napló 1892–1896*. XIX. 1894. június 26–27. (360–361. orsz. ülés) 289–299.

66 Vázsonyi Vilmos: A győzelem útján. *Egyenlőség*, 1894. június 29. 2.

67 Uo.

A kongresszusi irányzat szervezetéért

Jóllehet Vázsonyi a vallási egyenlőség megvalósítása érdekében valóban következetesen elválasztotta egymástól a recepció és a vallásszervezet kérdését, már első vezércikkében szorgalmazta a kongresszusi-neológ irányzat szervezetének újjáteremtését: „Sikeres harcot csak rendezett sereggel lehet folytatni, pedig a zsidó hívek seregei rendezetlenek. Van községi szervezetünk olyan, amilyen, de nincsen a községek közt semmi kapocs, nincs testület, mely jogosítva volna az egész zsidóság képviselőjére, nincsen fej, mely hivatottan a zsidóság vezérének mondhatná magát. És hogy ez így van, annak már nem a társadalom, nem a kormány, hanem csupán a zsidóság tétlensége az oka. Nem kérünk azért hierarchiát a zsidó felekezetnek, mely ellentétben áll vallásunk szabad szellemével; amit kérünk, az a rend. Ha az orthodoxia makacsul vonakodnék a közös szervezkedéstől, maradjon szervezetlenül; de az ő vonakodása nem lehet ok arra, hogy a többiek is szervezetlen állapotban maradjanak.”⁶⁸

A recepció mozgalom lendülete a neológ irányzat csúciszervét, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodáját is fellépésre készítette, amely 1892. február 3-án kibocsájtott körlevelében 1869 óta először kezdeményezte a kongresszusi irányzat községkerületeinek újjászervezését.⁶⁹ Ennek hatására 1892 tavaszán és nyarán 12 községkerület alakult újra, amelyek támogatásukról biztosították a recepció mozgalmat.⁷⁰ 1892.

68 Veiszfel Vilmos: Viszonosság és szervezet. *Egyenlőség*, 1889. február 17. 3.

69 Schweiger Márton: Községkerületek megalakulása. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1892/9. 73–91.; Az izr. orsz. iroda elnökének körlevele. *Egyenlőség*, 1892. február 5. 1. melléklet 1–8.; Az 1868. évi egyetemes gyűlés határozata értelmében a magyarországi és az erdélyi hitközségek 26 községkerületet alkotnak. Egyetemes gyűlés határozatai. In: Hajnóci R. József: *A magyar zsidók közjoga. Betű- és számsoros útmutató a magyarhoni izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében*. Lőcse: A szerző kiadása, 1909. 86–87.

70 VIII. községkerület (Vas és Sopron megye): A községkerületek alakulása. *Egyenlőség*, 1892. április 1. 6.; IX. községkerület (Zala és Somogy megye): Községkerületi alakulások. *Egyenlőség*, 1892. április 22. 9.; XXII. községkerület (Csongrád, Csanád, Torontál megyék): Községkerületi alakulások. *Egyenlőség*, 1892. május 6. 10.; XXIII. községkerület (Temes, Arad és Krassó-Szörény megye), XII. községkerület (Győr, Komárom és Esztergom megye), X. községkerület (Tolna és Baranya megye): Négy izraelita községkerület megalakulása. *Egyenlőség*, 1892. május 13. 1–7.; XI. községkerület (Fejér és Veszprém megye): Steinherz Jakab: A XI. községkerület gyűlése. *Egyenlőség*, 1892. május 20. Melléklet 3.; IV. községkerület (Liptó, Turóc és Árva megye): A IV. községkerület gyűlése. *Egyenlőség*, 1892. május 27. Melléklet 2–3.; III. községkerület (Trencsén megye), XXI. községkerület (Békés, Bihar megye). Községkerületek alakulása. *Egyenlőség*, 1892. június 3. 3–5.; VII. községkerület (Bács-Bodrog megye). *Egyenlőség*, 1892. június 24. Melléklet 1–2.

május 3-án alakult meg a legnépesebb, a mintegy 127 ezer főnyi zsidó lakossal rendelkező Budapest és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye hitközségeit magában foglaló VI. községkerület,⁷¹ amelynek vezetője az Országos Iroda elnöke, Schweiger Márton lett. Elnökségében helyet foglaltak többek között Mezei Mór és Wahrmann Mór mint a recepciós végrehajtó bizottság tagjai, valamint Chorin Ferenc és Neumann Ármin országgyűlési képviselők.⁷² A kerületi képviselők Ullmann Sándor indítványára kimondták, hogy üdvözlik és helyeslik a recepciós mozgalmat és készek azt segíteni. Ezért utasították az előljáróságot, hogy a kerületi elnökök támogassák az országgyűlés elé terjesztendő kérvényt és esetleg önálló kérvénnyel is mozdítsák elő a felekezet recipiálását az országgyűlésnél és a kormánynál.

1893 nyarától Vázsonyi Vilmos is részt vett a VI. községkerület munkájában, miután Huppert Bernát monori hitközségi elnök helyére kerületi képviselővé választották.⁷³ Elsősorban neki köszönhető, hogy 1893 júniusában a testület évi közgyűlése nem fogadta el a községkerületi elnökök áprilisi határozatát, miszerint csak az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása után fogják kezdeményezni az egyetemes gyűlés összehívását,⁷⁴ hanem inkább a kongresszus sürgős előkészítése mellett döntött.⁷⁵ Vázsonyi kerületi képviselőként debütáló beszédében a községkerületek egy éve megindult újjáalakítását két szempontból ítélte meg. Pusztán jogi szempontból, a kongresszusi irányzat 1869-ben elfogadott alapsza-

71 Az 1890. évi népszámlálás szerint Budapesten 103 317 (21%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében 23 792 (3,5%) izraelita élt. Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest: A szerző kiadása, 1922. 60.

72 A VI. izraelita községkerület alakuló gyűlése. *Egyenlőség*, 1892. május 6. Melléklet 1–8.; a községkerület előljárósága: elnök: Schweiger Márton, elnökhelyettes: dr. Kohn Sámuel, előljárók: Chorin Ferencz, Hatvani Deutsch Bernát, Kecskeméti Lajos (Kecskemét), Mezei Mór, Simon József, Sváb Károly, Tenczer Pál, Wahrmann Mór, Weisz Simon (Kalocsa) I. bíróság elnöke: Deutsch Sámuel, elnökhelyettes: dr. Neumann Ármin. II. bíróság elnöke: Ullmann Sándor, elnökhelyettes: Tatai Adolf.

73 Három új községkerületi képviselő. *Egyenlőség*, 1893. június 9. 8.

74 A községkerületi elnökök gyűlése. *Egyenlőség*, 1893. április 14. 6–9.; Mezey Ferenc: Izraelita községkerületi elnökök ülése. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1893/4. 226–235.

75 Az előljáróság Schweiger Márton vezetésével beszámolt arról, mit sikerült teljesíteni az előző évi vállalásaiból. Kiemelte, hogy miután az 1892. májusi kultuszvitában a kormány elkötelezte magát a recepció mellett, nem volt szükség arra, hogy a kerület önálló kérvény szerkesszen. Az egyetemes gyűlés összehívására vonatkozóan elfogadta a kerületi elnökök 1893. áprilisi határozatát. A VI-ik izraelita községkerület közgyűlésének napirendje. *Egyenlőség*, 1893. június 9. 3–4.; a fontos lépés. I. *Egyenlőség*, 1893. június 16. 2–3.; a VI. községkerület közgyűlése. Uo. 3–9.

bályaira hivatkozva az újjászervezést törvénytelennek nyilvánította.⁷⁶ Helyesen mutatott rá, hogy az Országos Iroda az elmúlt 23 év alatt a kongresszusi szabályzat egyetlen előírását sem teljesítette, hiszen nem alakította újra a községkerületeket, nem választott kerületi elnököket és nem tartott egyetemes gyűlést. Ugyanakkor a felekezet mandátuma nélkül megtartotta pozícióját és élvezte az izraelita iskolaalap támogatását. Schweiger Mártonnak a VI. községkerület összehívására sem volt joga, mert a szabályzat szerint azt csak a kormány által kinevezett kerületi biztos és a megválasztott kerületi elnök kezdeményezheti, az előbbi mandátuma azonban már 1869-ben, az utóbbié pedig 1872-ben lejárt. Ezért hasonlóan törvénytelennek tekintette a többi községkerületet.

Mérlegelve azonban azt, hogy a hitközségek már megválasztották képviselőiket és a kerületi ülés valóban megalakult, Vázsonyi mégis elfogadta a közgyűlést. A kongresszusi szabályzat alapján ugyanakkor elutasította a községkerületi elnökök határozatát és az elnökség előterjesztését arról, hogy az egyetemes gyűlést csak az egyházpolitikai törvények elfogadása után hívják össze. A kongresszusi szabályzat értelmében ugyanis háromévente egyetemes gyűlést kellett volna tartani. Ez azt is jelenti, hogy az előző évi szervezkedés kezdetén először az egyetemes gyűlés összehívását kellett volna kezdeményezni a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnál. Vázsonyi úgy vélte, hogy a községkerületi elnökök lábbal tiporják a szabályzatot, amikor tetszőlegesen értelmezik azt, hiszen nincs joguk arról dönteni, mikor rendezzenek kongresszust. Ezért az egyetemes gyűlés haladéktalan egybehívásának előkészítésére tett indítványt. Többek között azért, mert szükségesnek ítélte a jelenlegi kongresszusi szabályzat megváltoztatását. Vázsonyi szerint a szabályzat a gettóból kiszabadult zsidóság számára készült és nem a mai nemzedék számára, ráadásul a miniszteri rendeletek azóta „keresztül-kasul

76 Egyetemes gyűlés határozatai. In: Hajnóci, 1909. 78–113.; Harai László (összeáll.): *A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. II. rész. Vallásügyi igazgatás. IV. különös rész. Görög keleti egyház, izraelita és baptista vallás-felekezetek, iszlám vallás.* Budapest: A M. Kir. Vallás- és Közoktatási Miniszter, 1943. 317–358.

lyukgatták”.⁷⁷ Korszerűtlenségét jelzi például a kerületi beosztás, ami akkor alakult ki, amikor a zsidóság még egységes szervezetet alkotott. Az azóta elszakadó ortodoxok azonban nem lettek tagjai a kerületeknek, ezért több, hivatalosan továbbra is fennálló kerületben egyáltalán nincs vagy nagyon kevés a kongresszusi hitközség. Példaként említette a kongresszusi szabályzat értelmében külön-külön önálló községkerületet alkotó Máramaros, Ugocsa, Zemplén, Szabolcs és Hajdú vármegyéket, amelyek elnökei e kerületek megalakulása esetén ugyanolyan joggal rendelkeznének, mint a közel 150 ezer izraelitát képviselő VI. községkerület elnöke.⁷⁸ Úgy vélte, az egyetemes gyűlés azonnali összehívását az is indokolja, hogy az Izraeliták Országos Irodájának nincs törvényes költségvetése. A kongresszusi szabályzat szerint az Iroda költségvetését az izraelita iskolaalap terhére az egyetemes gyűlés állapítja meg, illetve a kerületi elnökök az egyetemes gyűlés jóváhagyása nélkül nem eszközölhetnek kiadásokat.⁷⁹ A kongresszus azonban 23 éve nem ült össze, így az Iroda jogcím nélkül részesedik az iskolaalapból, amelyre ezáltal a kerületi elnökök sem formálhatnak jogot. Vázsonyi ezért törvénytelen intézménynek nyilvánította a törvényes költségvetéssel nem rendelkező Országos Irodát és a következő határozati javaslatot terjesztette a közgyűlés elé: „A hatodik községkerület képvisellete felhívja a kerületi elnököket, hogy az egyetemes gyűlést haladék nélkül hívják egybe.”⁸⁰

77 Vázsonyi Trefort Ágoston kultuszminiszter rendeleteire utalt, amelyek az anyakönyvezésen keresztül, az anyakönyvi kerületek és az anyakönyvezési joggal felruházott anyahitközségek létrehozásával szabályozták a hitközségek működését. A vallás- és közoktatási miniszter rendelete az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi ügyszöz való viszonyuknak szabályozása tárgyában 1924. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1885*. Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1885. 1988–2074.; a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete az izraelita anyakönyvek vezetése tárgyában 1191. eln. szám alatt. In: *Magyarországi Rendeletek Tára 1888*. Budapest: M. Kir. Belügyminisztérium, 1888. 1069–1077.

78 A községkerület tényleges létszámára lásd a 70. jegyzetet.

79 Az Országos Izraelita Iskolaalapot 1850. szeptember 20-án Ferenc József hozta létre, amikor eltörölte a szabadságharcot támogató zsidó gyülekezetekre kirótt hadisarcot, és cserében arra kötelezte a zsidóságot, hogy fizessen be 1 millió forintot egy országos tanügyi alap céljára. Az 1855-re összegyűlt összegből négy mintafőelemi iskolát alapítottak Temesváron, Pécsen, Sátoraljaújhelyen és Pesten, az utóbbit 1859-ben tanítóképzővé bővítették. Az iskolaalap finanszírozta 1874-ben az Izraelita Siketnémák Országos Intézete és 1877-ben az Országos Rabbiképző Intézet létrehozását, valamint a neológ és az ortodox irányzat csúcsszervei, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája és az Ortodox Közvetítő Bizottság működését. Bernstein Béla: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest: Múlt és Jövő, 1998. 171–177.; Ujvári, 1929. 397.

80 A VI. községkerület közgyűlése. *Egyenlőség*, 1893. június 16. 7.

A kongresszus azonnali összehívását Mezei Mór és Jellinek Artúr is támogatta. Jellinek sem fogadta el az Iroda álláspontját, miszerint a kongresszus megzavarhatja a törvényhozás munkáját és veszélyeztetheti a recepció elfogadását. Úgy vélte, nincs ennél veszedelmesebb gondolat, hiszen a szervezet és a recepció között eddig csak az utóbbi ellenségei kerestek kapcsolatot. Mezei Mór, jóllehet elfogadta Vázsonyi indítványának indokait, formailag nem értett egyet vele, mert a kerületi ülésnek nincs joga arra, hogy a kerületi elnököket utasítsa vagy felelősségre vonja. Ezért a következő módosítást javasolta: „A VI. községkerület képviselő testülete az egyetemes gyűlés azonnali egybehívását sürgősen szükségesnek tartja, utasítja elöljáróságát, hogy az ez iránti lépéseket haladéktalanul megtegye és ezt a határozatát hozzájárulás végett az összes kerületekkel közli.”⁸¹ Vázsonyi erre visszavonta javaslatát, s a VI. izraelita községkerület közgyűlése egyhangúlag megszavazta Mezei Mór indítványát az izraelita egyetemes gyűlés összehívásáról.

A Vázsonyi által kezdeményezett kisebb forradalom azonban nem tudta megrengetni az Országos Iroda pozícióját. A következő hetekben és hónapokban a többi községkerület is nyilatkozott a fenti határozatról, s többségük nem támogatta az egyetemes gyűlés azonnali összehívását.⁸² Mindössze a XI. és a XXI. községkerület járult hozzá a VI. községkerület határozatához.⁸³ Nyolc kerület azonban tudomásul vette a kerületi elnökök 1893. áprilisi döntését, amely szerint a kerületi elnökök gyűlése csak az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása után fogja kezdeményezni az egyetemes gyűlés összehívását.⁸⁴ Vázsonyi Vilmos mindezt úgy értékelte, hogy a községkerületek a régi reflexek alapján cselekedtek, és „egyszerűen elfogadták a központból kiküldött blanketta-rendszer szerint készült jelentést”.⁸⁵ Ahogy a központ véleménye volt az is, hogy a recepció elfogadása előtt nem tanácsos kongresszust tartani. Ezért emlékeztetett arra, hogy az Országos Iroda a recepció mozgalom tetőfokán

81 A VI. községkerület közgyűlése. *Egyenlőség*, 1893. június 16. 7.

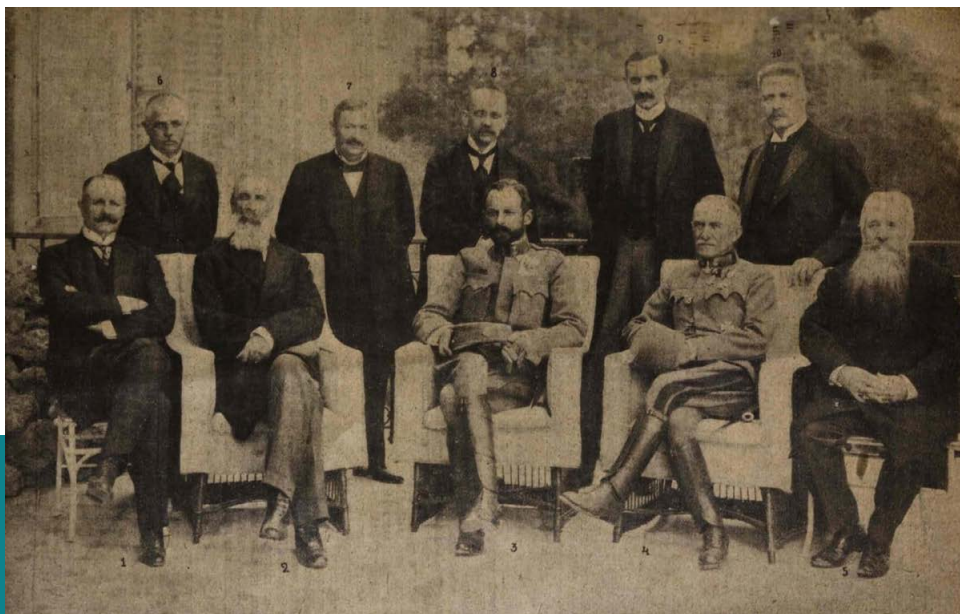
82 Két községkerület gyűlése. I. A XXIII. községkerület. II. A XII. községkerület. *Egyenlőség*, 1893. június 23. 3–5.; a X. izr. községkerület közgyűlése. *Egyenlőség*, 1893. július 28. 5–6.; a IV. izr. községkerület közgyűlése. *Egyenlőség*, 1893. szeptember 1. 8–9.; a XXIII. izr. községkerület közgyűlése. *Egyenlőség*, 1893. október 13. 4–5.; *Hirek. Egyenlőség*, 1893. október 20. 11.

83 Steinherz Jakab: A mi helyzetünk. *Egyenlőség*, 1893. július 28. 4–5.

84 1894. júniusig a 12 megalakult községkerület közül 3 a kongresszus azonnali összehívása mellett nyilatkozott, 8 elvetette a VI. községkerület határozatát, 1 nem nyilatkozott. A VI. izr. községkerület évi gyűlése. *Egyenlőség*, 1894. június 8. Melléklet 7.

85 Vázsonyi Vilmos: Az ujjászervezkedés. *Egyenlőség*, 1893. június 30. 1–3.

adta ki a kerületek újjászervezésének jelszavát. Igazán furcsa felfogás, vélte, hogy az egyetemes gyűlés árt a recepciónak, de a kerületi elnökök gyűlése és a kerületi gyűlések nem károsítják.

Az Esterházy-kormány, Vázsonyi Vilmos hetes számmal jelölve, 1917.

Wikimedia Commons

Vázsonyi 1894. júniusi 4-én a VI. községkerület harmadik évi közgyűlésén is folytatta az egyetemes gyűlés azonnali összehívására irányuló tevékenységét.⁸⁶ Elvetve a kerületi előjáróság jelentését, miszerint a 12 megalakult községkerület közül 8 nem támogatja az egyetemes gyűlés azonnali összehívását, ismételten hangsúlyozta, hogy a kerületeknek nincs joga arra, hogy célszerűségi szempontok alapján döntsenek, hiszen a kongresszusi irányzat újjászervezése a kongresszusi szabályzat értelmében kezdődött, ami előírja az egyetemes gyűlés háromévenkénti összehívását. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a kongresszusi szabályzat, azon belül a választási szabályok nem felelnek meg a jelenlegi helyzetnek, ezért megváltoztatásukra tett javaslatot. Vázsonyi abban látta a probléma gyökerét, hogy Magyarország és Erdély 26 községkerülete közül 12 alakult meg, 14 azonban nem. A kerületek többségének hiánya miatt a kerületi elnökök ülése folyamatosan határozatképtelen,

⁸⁶ A VI. izr. községkerület évi gyűlése. *Egyenlőség*, 1894. június 8. Melléklet 1–8.

mivel a szabályzat értelmében az elnökök felének jelenlétére lenne szükség. Így az Országos Iroda elnökének pozíciója is kérdéses, amiről az elnököknek évente kellene döntenie. Az elavult szabályzat az egyetemes gyűlés összehívását is akadályozza. Annak értelmében a kongresszus 86 képviselőből áll, akiket a községkerületek választanak meg. A jelenleg fennálló 12 községkerület azonban mindössze 44 képviselőt választhat, akik nem alkothatnak teljes és törvényes kongresszust. Mivel nincs remény arra, hogy az összes községkerület megalakul, Vázsonyi úgy vélte, olyan módon kell megváltoztatni a választási szabályzatot, hogy a kongresszusi választások ne községkerületi alapon történjenek, hanem más szempontú beosztással 86 kongresszusi kerület jöjjön létre. Ennek érdekében indítványozta, hogy a VI. községkerület hozzon létre bizottságot, és a többi megalakult községkerület hasonló célra kiküldendő bizottságaival egyesülve dolgozza át a jelenlegi választási szabályzatot.⁸⁷ Az elnökség részéről azonban Mezey Ferenc ugyancsak a kongresszusi szabályzatra hivatkozott, amikor rámutatott arra, hogy a VI. kerület nem kezdeményezheti a választási szabályzat megváltoztatását. Mindazonáltal a gyűlés úgy döntött, hogy rendkívüli közgyűlést fog összehívni Vázsonyi indítványának megtárgyalására.

Vázsonyi második közgyűlési győzelme után, 1894 nyarán és őszén az Országos Iroda ösztűz alá vette a fiatal publicistát, aki ellen a *Magyar-Zsidó Szemlében* Mezey Ferenc indított támadást.⁸⁸ Mezey a VI. községkerület 1894. június 4-i közgyűléséről készített utólagos beszámolójában kizárólag az Országos Iroda sikereként könyvelte el a recepció terén elért eredményeket,⁸⁹ és elhibázottnak ítélte a recepció mozgalmat, illetve sorra cáfolta Vázsonyinak a kongresszusi szabályzat megváltoztatását célzó érveit.⁹⁰ Sőt, egyenesen megrágalmazta, amikor burkolt formában az ortodoxia ügynökének nyilvánította, aki a konzervatív irányzat érdekeit képviseli azzal, hogy a felekezet egysége helyett a szakadás

87 A VI. izr. községkerület évi gyűlése. *Egyenlőség*, 1894. június 8. Melléklet 1–8. , itt: 8.

88 Mezey Ferenc ügyvéd 1889-től a pesti Chevra Kadisa ügyésze és titkára volt. 1895-től a VI. izraelita községkerület, 1896-tól az Országos Magyar Izraelita Közalap jegyzője; 1902-től az Országos Iroda titkára, 1925-től ügyvezető elnöke, 1927-től elnöke lett. 1927-ban a VI. községkerület elnökévé választották. Ujvári, 1929. 592.

89 A képviselőház 1894. június 27-én szinte egyhangúlag szavazta meg a recepciót. A tárgyalás részleteit lásd *Képviselőházi Napló 1892–1896*. XIX. 1894. június 26–27. (360–361. orsz. ülés) 289–299.

90 Mezey Ferenc: A szervezet. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1894/6–7. 320–332.

tudomásulvételére ösztönöz.⁹¹ Ennek érdekében szorgalmazza a szabályzat átalakítását, s javaslataival a kongresszusi irányzat békéjének megzavarására törekszik. Mezey Palágyi Lajost is megvádolta azzal, hogy „Historicus” álnév alatt gyalázta a neológiát az ortodoxia lapjában.

Vázsonyi az *Egyenlőség*ben válaszolt a támadásra. Összefüggést vélt felfedezni Mezey fellépése és az Országos Irodával szemben aratott saját két közgyűlési győzelme között, és emlékeztetett arra, hogy az Iroda épp a recepciós mozgalmat kihasználva adta ki a községkerületek újjáalakításának jelszavát,⁹² ám az intézményt kizárólag az önfenntartás ösztöne vezérelte, hiszen a kongresszusi szabályzatoknak csak azon részét vette komolyan, amely „legális színezettel” látta el az Irodát, míg más részeivel nem törődött. Erre utal az is, hogy a felekezet egységének hamis illúziója mögé bújva halogatja és akadályozza az egyetemes gyűlés összehívását. Vázsonyi rágalomnak nyilvánította Mezey vádjait és kijelentette, továbbra is arra törekszik, hogy megmentse az Irodától a kongresszusi zsidóságot.⁹³ Továbbá biztosította ellenfelét, hogy nem áll szándékában feladni a harcot, mert „a felekezetet nemcsak egy tehetetlen és gyáva, hanem egyúttal egy elvetemült rendszertől is meg kell szabadítani”.⁹⁴

Mezey Ferenc a kemény hangnem hatására párbajra hívta ki Vázsonyit, aki jóllehet korábban több tusát is vívott, ekkor már mint a párbajellenes mozgalom egyik vezetője,⁹⁵ előre kiszámítható módon visszautasította a kihívást.⁹⁶ Mezey igyekezett kiaknázni a visszautasításban rejlő lehetőségeket, ezért több lapban is közzétette, hogy „Vázsonyi nem rendelkezik az elégtétel adásához szükséges erkölcsi bátorsággal, a fegyveres elégtétel megtagadását pedig párbajellenes elveivel igyekszik fedezni”.⁹⁷

91 Mezey, 1984. 327., 329–330.; Mezey Ferenc: Recepció és szervezet. – Újabb glossák. – *Magyar-Zsidó Szemle*, 1894/8–9. 403–430.

92 Vázsonyi Vilmos: Recepció és szervezet. Válasz a „Magyar Zsidó Szemlé”-nek. – Két cikk. – I. *Egyenlőség*, 1894. augusztus 3. 5–9.; Vázsonyi Vilmos: Recepció és szervezet. – Válasz a „Magyar Zsidó Szemlé”-nek. – Két cikk. – II. *Egyenlőség*, 1894. augusztus 10. 4–7.

93 Uo. 7.

94 Vázsonyi Vilmos: Utolsó szó a „Magyar Zsidó Szemlé”-hez. *Egyenlőség*, 1894. október 19. 10.; Szabolcsi Miksa kiállt Vázsonyi mellett, és bízott abban, hogy a támadás nem fogja elijeszteni a felekezeti ügyektől. Szabolcsi Miksa: Recepczionális babérkoszorú. *Egyenlőség*, 1894. október 26. 7.

95 A párbaj ellen. *Egyenlőség*, 1894. február 16. 11.; Szabó Dániel: Párbaj a dualizmus korában. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1991. (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) 331–338.

96 A hétről. *Egyenlőség*, 1894. október 26. 5–6.; a nyilatkozatok. Uo. 6–7.; Szabolcsi, 1993. 61.

97 Nyilatkozat. *Pesti Napló*. *Esti kiadás*, 1894. október 24. 4.; Mezey nyilatkozata a *Nemzet* 1894. október 24-i esti és az *Egyetértés* reggeli kiadásában is megjelent.

Vázsonyi az újabb inzultusra a polgári normáknak megfelelő választ adott, jelezve, hogy szívesen áll a sajtóbírótság elé.⁹⁸

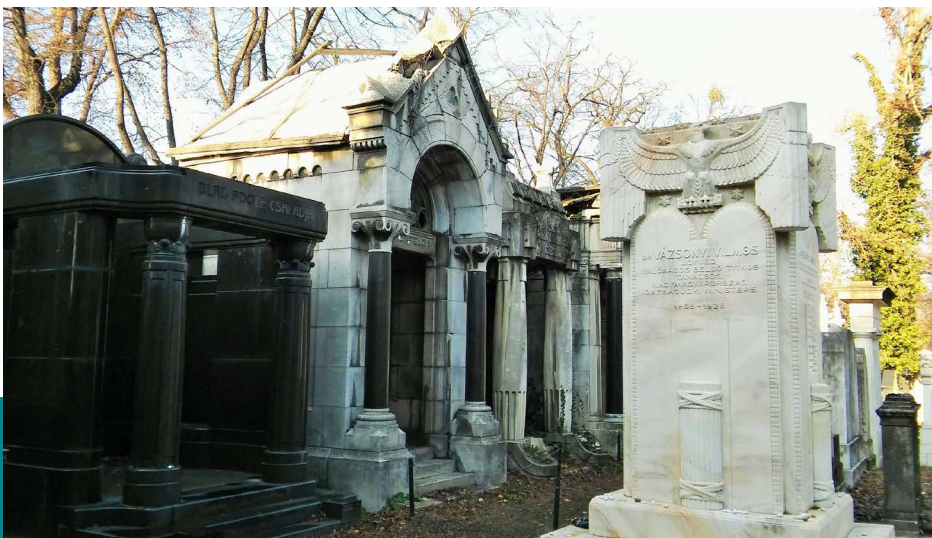
A történetek ellenére Vázsonyi 1895 tavaszáig valóban folytatta munkáját, és cikkeiben értékelte a főrendiház tevékenységét, amely a zsidók és keresztények közötti áttérési viszonyosságot elvetve kétszer szavazta le a recepciós törvényjavaslatot.⁹⁹ Vázsonyi 1895. április 5-én írta utolsó vezércikkét, így nem neki jutott a megtiszteltetés, hogy üdvözölje és elemezze a recepció 1895. májusi megszavazását a főrendiházban.¹⁰⁰ A fiatal publicista nem szólalt meg többé a témáról az *Egyenlőség*ben. Visszavonulásához nagyban hozzájárultak a kongresszusi irányzat belső konfliktusai, amelyek hatására a párbajügy után is folytatódtak a személye és a községkerületi ellenzék elleni támadások. 1895. március 25-én a VI. izraelita községkerület rendkívüli közgyűlést tartott a Pesti Izraelita Hitközség dísztermében, hogy megtárgyalja Vázsonyi Vilmosnak a kongresszusi választási szabályzat átalakítására tett előző évi indítványát. A kerületi elöljáróság azonban már 1895. február 24-i ülésén elutasította a javaslatot, s kimondta, hogy „a kongresszus bármely szabályzatát csak egy későbbi kongresszus változtathatja meg. Ennélfogva a legközelebbi kongresszust csak az első egyetemes gyűlés által készített »választási szabályzat« szerint tartja egybehívhatónak és egy oly indítványhoz, mely a kongresszusnak más választási módozatok mellett való egybehívását czélozza, hozzá nem járulhat.”¹⁰¹ Schweiger Márton kerületi elnök ezt a határozatot terjesztette a rendkívüli közgyűlés elé, amely leszavazta Vázsonyi indítványát.

98 A nyilatkozatok. *Egyenlőség*, 1894. október 26. 7.

99 Vázsonyi Vilmos: A recepció és a kormány. *Egyenlőség*, 1894. október 26. 1–2.; Uő: A képviselőház feladata. *Egyenlőség*, 1895. április 5. 1–2.

100 Szabolcsi Miksa: Van-e jelentősége a recepciónak abban a formában, melyben a főrendiház megszavazta? *Egyenlőség*, 1895. május 17. 1–3.; Kecskeméti Ármin: Apróságok a főrendiházi ülésből. *Egyenlőség*, 1895. május 17. 5.; Silberstein-Ötvös Adolf: Pütkösdí rózsák. *Egyenlőség*, 1895. május 24. 1–2.; Kecskeméti Ármin: Sevuósz. Uo. 3.; Az izraelita vallás recepcióját az uralkodó 1895. október 16-án a XLII. törvénycikk formájában szentesítette, míg az áttérési viszonyosságot a vallás szabad gyakorlatáról szóló, november 8-án szentesített XLIII. törvénycikk 22. §-a biztosította. 1895:XLII. tc. Az izraelita vallásról. In: Márkus Dezső (szerk.): *CJH. 1894–1895. évi törvénycikkek*. Budapest: Franklin Társulat, 1897. 305–306.; 1895:XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról. 22. §. Uo. 313.

101 Hírek. *Egyenlőség*, 1895. március 22. 8.

Vázsonyi Vilmos sírja a Salgótarjáni utcai temetőben

[Wikimedia Commons](#)

1895. június 14-én került sor a VI. községkerület újjáalakulására.¹⁰² A közgyűlésen felerősödtek azok a hangok, amelyek ragaszkodva a felekezet egységének eszméjéhez az ortodoxiával egyesülve szerették volna újjáteremteni az izraelita felekezet szervezetét.¹⁰³ Vázsonyi Vilmos ekkor is a kongresszusi irányzat újjászervezése érdekében szólalt fel, és az egyetemes gyűlés mihamarabbi összehívását szorgalmazta, a túlerő hatására azonban visszavonta indítványát. A közgyűlés ezt követően felsorakozott azon községkerületek mögé, amelyek az Országos Iroda intenciójára a recepció szentesítése utáni időszakra halasztották az egyetemes gyűlést, amelyre azonban sem akkor, sem később nem került sor. A *Magyar-Zsidó Szemle* most sem kímélte Vázsonyit, gúnyos cikkben számolt be visszalépéséről,¹⁰⁴ a községkerületi ellenzékot pedig továbbra is az ortodoxiával való összejátszással gyanúsította.¹⁰⁵

A támadások hatására Vázsonyi Vilmos végleg elidegenedett a felekezeti politikától. Visszavonulása a felekezeti közélettől rámutat arra, hogy jóllehet a recepció érdekében kollégáival sikerült mozgósítani

102 A VI. községkerület alakuló ülése. *Egyenlőség*, 1895. június 14. Melléklet 1–8.

103 Chorin Ferencz kísérlete. Uo. 1–2.

104 Kovács: A szervezet. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1895/6–7. 328–337.

105 Kőrösi Imre: *Az orthodoxok és a VI. községkerületi ellenzék*. *Magyar-Zsidó Szemle*, 1895/6–7. 342–347.

a Pesti Izraelita Hitközség vezetését, lehetetlen vállalkozásnak bizonyult változásra készíteni az Országos Iroda által képviselt megcsontosodott reflexeket és rendszereket. Vázsonyi ebben a küzdelemben alulmaradt, ez azonban nem homályosítja el a recepcióért és a felekezetért végzett sokoldalú és áldozatos munkáját. A zsidó közéletben is iskolázott ügyvéd-publicista hamarosan megtalálta helyét az országos politikában, hiszen 1895 májusában megalakította a Demokrata Kört, amely a következő években országos párttá fejlődött.¹⁰⁶ Így, miközben a zsidó felekezeti érdekvédelem elveszített egy nagyszerű elmét és politikust, a magyar polgári baloldal egy olyan embert nyert, aki a következő évtizedekben a polgári liberális, demokrata értékek egyik legmeghatározóbb képviselőjévé vált Magyarországon.¹⁰⁷ Az izraelita felekezet reprezentációja szempontjából nem mellékes, hogy Vázsonyi Vilmos a dualizmus kori Magyarország első és egyetlen olyan minisztere lett, aki izraelita vallásúként került kormányzati pozícióba. Igazságügyi miniszterré történő kinevezésekor a felekezeti orgánumok nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy Vázsonyi nem adta fel zsidó identitását. Az 1890-es években végzett munkájának jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, hogy ekkor is elsősorban a felekezeti jogok, a recepció kivívójaként ünnepelték.¹⁰⁸

106 Hírek. *Egyenlőség*, 1895. május 24. 12.; Vázsonyi 1894-től tagja a fővárosi képviselő-testületnek, 1901-től haláláig Budapest VI. kerületének képviselője. Pakots, 1927.

107 L. Nagy Zsuzsa: *A budapesti liberális ellenzék 1919–1944*. Budapest: Akadémiai, 1972.; Tókéczki László: *Vázsonyi Vilmos eszmei-politikai arca*. Budapest: XX. Század Intézet, 2005.

108 Lakatos Lajos: Vázsonyi Vilmos. *Egyenlőség*, 1917. június 16. 1–2.; Magyar Lajos: Az új alakulás. Uo. 4–5.; Vázsonyi Vilmos üdvözlése. *Egyenlőség*, 1917. június 30. 8–9.

Huszár Mihály

A gabonakereskedelemtől a kommunista lapszerkesztésig

A Lengyel–Mayer zsidó család a 19–20. században

Bevezetés

A 19. század elején már magyarosított vezetéknevet viselő Lengyelek a Somogy megyei Marcaliban élő zsidók egyik tekintélyes családjának számítottak. Az első letelepedő családtagok árendabérléssel, majd ingatlanvásárlással, gabona-, fa- és borkereskedelemmel integrálódtak a helyi társadalomba. Az izraelita felekezet szakadását követően a neológ irányultságú hitközségben befolyással rendelkeztek, és vagyonukhoz méltó módon a segélyezésből és adományozásból is kivették részüket. A családtagoknak a vallással kapcsolatos hűsége szinkronban állt a magyarosodás iránti elköteleződésükkel. A helyi társadalomba történő beilleszkedés három nemzedéken keresztül sikeresnek számított, azonban a negyedik generáció tagjai a 20. század első évtizedét követően lassan, de biztosan a zsidó identitás részleges vagy teljes feladásával az asszimiláció útján már kifelé haladtak.

A családtörténet keretezését két idézet jelöli ki. Az első Lengyel József fa- és borkereskedő sírfelirata 1894-ből: „Hithű és hazafi, nagyeszű s jó egyaránt...”, a második unokájának, Lengyel József írónak az önvallo-mása 1971-ből: „Először is egy magyar író, mikor elszakad a szülőföld-jétől, akkor a hajszálgökökerek nagy része elszakad.”¹

□ Huszár Mihály, történész, főmuzeológus, Marcali Múzeum,
email: huszarstruve@gmail.com

1 Lengyel József: *Az őszinteség lépcsőin*. Budapest: Magvető, 1974. 405.

Betelepülő bérlő – házbirtokos nemzetőr

Az 1830-as és 1840-es években a kistérségi piachelyként működő, és a Széchenyiek egyik jelentős uradalmi központját jelentő Marcaliban zsidó kereskedők látták meg a lehetőséget. Nagykanizsa regionális szerepe is amellet szolt, hogy innét alakítsák a nyugat-magyarországi kapcsolataikat. A letelepedést a zsidó vallási intézmények alapítása, temetőnyitás, imaház építése és a közösség demográfiai létszámának bővülése követte.² A történeti forrásokban először Lengyel Sámuel és Rudolf (héber nevén Reuben 1803/5?–1872) neve került elő, akik 1832-ben a Kanizsai és Kéthelyi (ma Széchenyi és Rákóczi) utcák sarkán álló postaállomás és beszálló vendégfogadó mögötti területet bérletbe kapták, hogy arra házat építsenek.³ Egy másik családtag, Lengyel Farkas („Wolf Lengyel”) 1851-ben a közösség egyik vezetőjeként ismert, aki Morgenstern Mihály (1823?–1889) leendő, német nyelven elkészített rabbiszereződését többek mellett az aláírásával ellátta.⁴ Az 1846–47-es év községbírói számadása szerint az ekkor nagyjából 2000 fős településen az árendabérlők száma 91 fő volt, akik között a vezeték- és az utónév alapján bizonyíthatóan 12 fő izraelitát találunk (például Lengyel, Mitzki, Hofman, Deutsch). A zsellérek között is szerepeltek jónéhányan, a 60 főt számláló rétegből 16–17-en (például Lengyel, Büchler, Kohn, Klein) számíthatóak a zsidó közösséghez. Ha az adózó családfőket számoljuk így össze, akkor 1846-ban körülbelül 30 családból állt a hagyományos keretek között működő zsidó község (kehila) létszáma.⁵

A 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején készített községbírói számadásban a zsidó családfők közül Mitzki Kálmánné (9 forint 14 krajcár), Lengyel Farkas (5 forint 94 krajcár), Krausz József (3 forint

2 Kepecs József (szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840-1941)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993. 240. A marcali zsidók létszáma 1840 és 1880 között ugyan körülbelül 20–30 főről 395 főre emelkedett, de 1920-ra (338 fő) már erős csökkenést mutatott, amelyet követett a gyermekszám visszaesése is.

3 Móricz Béla: *Marcali múltja az első világháborúig*. Marcali: Múzeum Alapítvány – Polgári Marcaliért Egyesület, 2012. 362; Andrassy Antal: Marcali és Noszlopy Gáspár. In: Kanyar József – Gál József – Laczkó András (szerk.): *Marcali története. Várostarténeti tanulmányok I. kötet*. Marcali: Marcali Városi Önkormányzat, 1991. 209–248, itt: 244.

4 Morgenstern Mihály rabbiszereződése (1851). Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, HU HJMA X-60-1-11.

5 *Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások. Marcali 1846–47. évi községbírói számadása*. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, HU-MNL-SML-IV.411.c.; Fényes Elek: *Magyarország Geographiai Szótára*. III. kötet, Nyomtatott Kozma Vazulnál, 1851. 66.

17 krajcár) és Lengyel Rudolf (3 forint 16 krajcár) fizette a legtöbbet, ezzel jelezve, hogy a családtagok elismerésre méltó vagyona tettek szert.⁶ Lengyel Rudolf 1846-ban 10 forint 6 krajcár járandósággal a második legvagyonosabb árendabérlők egyike. Számos ingatlan megszerzése után ez azt jelentette, hogy a helyi gazdasági életbe való beilleszkedése jól sikerült. Lengyel Rudolf társadalmi integrációjának jelentős lépése volt, hogy 1848 szeptemberében ő is csatlakozott a nemzetőrség helyi alakulatához, így jelezve a magyar ügygel való azonosulását.⁷ 1869-ben tovább rangosodott a helyi tehetősek között, amikor 500 forint éves jövedelemmel első lett a marcali zsidó adózók között. Egy másik hitsorsosával, Hoffman Mihállyal és egy harmadik betársulóval, Krausz Dáviddal ekkor meg tudták venni a grófi uradalomtól a már említett postaállomás és a beszálló vendéglő épületét.⁸ (A régi zsidó temetőben álló síremlékének szövegében a szegényeket pártoló közösségi tevékenységét is megemlégették.)⁹

Az 1860-as évek végére a zsidó lakosok tulajdonába került a mai Széchenyi utca déli sorának legtöbb uradalmi, volt árendás épülete, a közösség pedig az utcaképet meghatározó új épületek és üzletek felépítésével – nem utolsósorban működő hitközségi intézményeik, majd egyesületeik révén – végleg beilleszkedett Marcali társadalmába.¹⁰ Ezek azok az évek, amikor a keresztény többség által is elismert rabbi, Morgenstern Mihály és a másik értelmiségi személy, Mitzger Miksa (1831–1901) körorvos mellett a zsidó iparosok és kereskedők a település

6 *Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások. Marcali 1846–47. évi községbírói számadása, 1847.; Somogy Vármegye Számvevőségének iratai. Községbírói számadások. Marcali 1848–49. évi községbírói számadása.* Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, HU-MNL-SML-IV.411.c.

7 Andrassy, 1991. 244. Rajta kívül még három zsidó kereskedő neve szerepelt a nemzetőrök listájában. Hofman József (1822–?), Miczki Lipót (1827–?) és Spiegel Gáspár (1820–?).

8 Marcaliban. (Újdonságok). *Somogy*, 1869. január 19. 3; Récsei Balázs: Somogy kereskedőinek és iparosainak összeírása 1869-ben. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 36.* Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 2005. 77–178, itt: 146–147; Gál József: Közművelődés–közműveltség a századfordulón Marcaliban. In: Kanyar et al., 1991. 371–460, itt: 376; Móricz, 2012. 313–315, 346, 353.

9 Andrassy, 1991. 241. A síremlék feliratának magyar fordítása: „Itt van eltemetve egy értékes, becsületes fiú Reuben, aki nem csak támogatta, de vagyonát és otthonát is megosztotta a szegényekkel/nyomorultakkal. A közösségében/gyülekezetében emlékezetes marad a neve. Szívében mindig a hűség Isten felé fordult. Munkáját, tudását és megértését a menny szolgálatára ajánlotta, békére találjon 5632 Kislev 27 napján. Lelke legyen bekötve az élet kötelékébe.” – héberről magyarra fordította: Zeev Paskesz. Itt köszönöm meg Rózsás Szabolcs segítségét.

10 A térkép forrása: Móricz Béla: *Marcali története az első világháborúig című kézirat melléklete.* Marcali Múzeum, MMTD Lsz. 2014. 3. 31.

gazdasági életének is integráns részévé váltak.¹¹ Az 1860-as évektől a szociális és kulturális ügyekben tevékenykedő zsidó és keresztény tagságú egyesületek az országos mintát (amilyenek a kaszinók voltak) követve az együttműködés és a magyarosodás helyi fórumai lettek.¹² 1868-ban az emancipációs törvény kihirdetését követően Marcaliban is az ország számos hitközségéhez hasonlóan hálaadó istentiszteletet tartottak, sok helyen még a helyi keresztény elit tagjai is osztoztak az izraeliták örömeiben.¹³

Jakab Dezső (1864–1932), Komor Marcell (1868–1944): A marcali zsinagóga, 1906. Marcali Múzeum gyűjteménye

- 11 Hazai hírek. Marczali Mihály, *Egyenlőség*, 1889. október 13. 7–8; Móricz, 2012, 394. Dr. Mitzger Miksa 1871-től volt marcali járási körorvos, 1890-ben a vármegyei fenntartású marcali közkórház orvososa lett. Domonkosné Szalai Zsuzsanna: Jankovich László, Somogy vármegye főispánja tiszteletére készített fényképalbum 1885-ből. Somogy megye tisztikarának 1885. évi adattára. In: Récsi Balázs (szerk.): *Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 43–44*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 2014, 45–46.; Huszár Mihály: Marcali első rabbija. Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitásának tényezői és kapcsolati hálója. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar – zsidó identitás-minták*. Budapest: Ráció Kiadó, 2019. 13–41, itt: 22–23.
- 12 Lásd erre vonatkozólag bővebben: Silber, Michel K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok*, 1992/1. 113–114. Bősze Sándor: Marcali egyesületeinek története (1867–1918). In: Kanyar et al., 1991. 347–369, itt: 362.
- 13 Marcalira vonatkozólag lásd: Meghívás. *Somogy*, 1868. február 4. 3; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. II. 1849-től a jelenkorig*. Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012. 91.

Gabonakereskedő – harcos hitközségi vezető

A család következő generációjához tartozó, marcali első zsidó községi képviselőtestületi tagja Lengyel József, héber néven Josef ben Ruven Halevi (1832–1895), Rudolf fia, termény- és borkereskedő, tekintélyes tagja lett a hitközségnek. 1869-ben „új honpolgárként” Hoffman Mihállyal együtt az első zsidó községi esküdtnak választották.¹⁴ Lengyel József 1874-ben a település keresztény és zsidó férfijaiból szerveződő Marcali Dalkör alelnöke is volt egy időben.¹⁵ A marcali és gombai szőlőhegyen nagyobb birtokokkal rendelkezett.¹⁶

Az 1868–69-es izraelita egyetemes gyűlés, a „nagy szakadás” a legkisebb vallási közösségek életében is jelentős változásokat eredményezett.¹⁷ A Somogy megyei képviselőjelöltek között a marcali főrabbi is elindult, a megválasztásig azonban egy vitákkal terhes, a vármegyei hitközségek súlyát és befolyását megmutató, mindössze két hónapig tartó folyamat vezetett el. A kongresszusi küldöttválasztás megszervezésében részt vett a Somogy vármegyei vezetés, amely a hitközségek előjáróinak részvételével egy értekezleten döntött a központi választmány 28 fős tagságáról. Ebbe a marcali hitközség tagjaként – kiemelt helyi tekintélyként – Lengyel József is bekerült. A vármegyét négy választókerületre, a csurgóira, a kaposvárira, a lengyeltótira és a szigetvárira osztották fel. A választási előkészületek levezénylésére héttagú albizottságot hoztak létre, amelynek Lengyel József szintén tagja lett, sőt az összeíró bizottság póttagjává is megválasztották. A lengyeltóti kerületre vonatkozó névjavaslatát („Marczali–Lengyeltóti–Tabi Választókerület”) is elfogadták. Az október 27-i második választmányi ülésen a választókerületi elnököket is megválasztották, s a lengyeltóti kerületben Lengyel József tölthette be ezt a pozíciót.¹⁸ Lengyeltótiban rendezték meg azt a választást 1868. október 18-án, amelyen Morgenstern Mihály a marcali

14 Jünker Gusztáv: Az izraelita congressus ügye Somogyban. *Somogy*, 1868. november 10. 2.; Marczaliban. (Újdonságok). *Somogy*, 1869. január 19. 3.

15 Más forrásokban Polgári Dalkör. Gál, 1991. 376.

16 Marczali Henrik: *Emlékeim*. (Sajtó alá rendezte: Gunszt Péter.) Budapest: Múlt és Jövő, 2000. 148. A közeli szomszédai Kozma Sándor ügyvéd, főszolgabíró, későbbi királyi főügyész és Marczali Henrik egyetemi tanár, történetíró voltak.

17 Lásd erre vonatkozólag Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999. 297–311.

18 Csóti Csaba: A Somogy megyei izraelita központi választmány dokumentumaiból, 1868. In: Bósze, 2005. 19–76, itt: 43–52.

és a tabi hitközség által felkért Kuttna Salamon (?–?) 1854 és 1870 között tevékenykedő, önmagát orthodoxként meghatározó kaposvári rabbi indult el. A szavazás eredményeként a marcali jelölt 206, míg ellenfele 170 szavazatot kapott, így a marcali főrabbi képviselte a somogyi négy kerület egyikét a gyűlésen.¹⁹

Lengyel József identitásával kapcsolatban csupán egyetlen dokumentumban találhatunk olyan utalásokat, amelyek rávilágítanak a jogki-terjesztést követő önérzetes zsidó álláspontra, valamint a neológ zsidó és keresztény együttélés anomáliáira. A megyei hitsorsosok között az időnként felbukkanó kitérészi és kikeresztelkedési ügyek erős visszhangra találtak. Egy ilyen, 1871-ben történt esetet illusztráló, élesebb polémiát tükröző nyílt levélváltást örökített meg a Somogy című megyei lap. Komesz György kaposvári plébános olvasói levelében leírta az izraelita vallást elhagyó 60 éves, nőtlen Sauer József történetét. Amint írta, a két, „több ezer forintot érő” kaposvári ház tulajdonosa – akinek már két testvére és édesanyja is kitért – gyermekkorától vonzódást érzett a kereszténység tanaihoz.²⁰ Sauer József „a saját izraelita hitsorsosai netáni gúnyolásai”-tól kísért, és a plébános által közzétett, propagandaértékű megkeresztelésének esete többeket válaszevél írására sarkalt. Schwarz Samu ügyvéd, kaposvári hitközségi elnök rövid levelében kijelentette: „önök [római katolikusok – H. M.] Sauer József kereszténnyé tételével semmit sem nyertek, mi pedig még kevesebbet veszítettünk.”²¹

19 Csóti, 2005, 41–42, 75–76. Az eredményt követően a tabi orthodox küldöttek óvást intéztek, mert megsértve érezték magukat, hogy a központi választmányhoz és a miniszterhez intézett, a tabi szavazást kérelmező indítványuk ellenére Lengyeltótiiba kellett utazniuk. A vesztes fél és hívei rögtön, a jegyzőkönyv aláírását is mellőzve elutaztak.

20 Komesz György: Keresztelés Kaposvárott, 1871. febr. 12. *Somogy*, 1871. február 21. 2. „Az ó és új szövetségi szentírást összetartva, tanulmányoztam, a Conversations Lexicocon leginkább a vallásra vonatkozó közleményeit figyelem és szorgalommal olvastam, komolyan fontolgattam, mely vallásra: reformat, lutherán, katolikra térjek-e át? okoskodtam, haboztam, olvasgattam – és egykor erős lón meggyőződése, mintha csak súgta volna valaki csak a katolika hitre, mert csak a katolika hitben van a szent igazság, ezen kívül nincs – nem is lehet üdvösség – érett megfontolással, szilárdul, változatlanul elhatároztam, hogy Isten segítségével katolikus leszek. Midőn tanításkor előadám, mily sok kellemetlenséggel kell találkoznia, nehézségekkel megküzdenie a világ, saját izraelita hitsorsosai netáni gúnyolásai miatt – elmondá ő héber nyelven s magyarul is a 26 –ik zoltárt. Ha tábor áll ellenem, nem fogok inogni.”

21 Schwarz Samu: Tiszt. Komesz György plébános úrnak! *Somogy*, 1871. március 7. 4.; Konrád Miklós szerint: „A kitértekkkel szemben a neológ értelmiség nem volt sem olyan indifferens, sem olyan lenézően ellenséges mit azt a menjen aki menni akar, illetve hulljon a férgese jelmondatokban összegezhető és szüntelenül ismételt álláspont.” Lásd: Konrád Miklós: Vallásváltás és identitás. A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. *Századok*, 2010/1. 3–46, itt: 38–39.

A (somogy)sámsoni Erdélyi Ferenc védelmébe vette Sauer Józsefet, és a következőket írta olvasói levelében: „[...] ajánlanám Izrael fiainak az igazságos mértéket. Ne csak annak örüljenek, ha a szabad eszmék és szabad elvű törvények oltalma alatt keresztényből zsidó lehet a mai nap valaki, hanem annak is, ha zsidóból kereszténnyé lehet anélkül, hogy tettét vagy szinte szándékát gyanúsítanák nyilvánosan megbélyegeznék, mert ily meggondolatlan buzgóság éle csak ellenük fordulhatna ismét leginkább.”²²

Lengyel József – Schwatz Samu állításait támogatandó – Marcaliból 1871. március 14-én küldött levelében a kérdéshez a következőképpen szólt hozzá: „Hazánk egyik városában ehhez egészen hasonló eset adta magát elő a hol szinte egy már aggkorban előhaladt kereskedő áttért a keresztény valláshoz s halála után végrendelete le volt szorítva egy kis szobrászattal. – (war mit keinen Büste heschwert) melynek formája egy kis macska és egy kis egér vala, mely alatt következő német vers volt olvasható: So wenig, wie die todte Katz die Maus nicht frisst,/ So wenig wird ein getaufter Jude je ein guter Christ [Ahogy a halott macska se eszik egeret, / Úgy a keresztelt zsidóból se lesz jó keresztény. – H. M.]”²³ Lengyel József április 11-én megjelent másik nyílt levelében Erdélyi Ferenc tisztességes kereskedőkre tett becsmérítő megjegyzéseit utasította vissza. Mondatai széles műveltségről, latin, francia, német nyelvű filozófiai művek, valamint a Talmud elmélyült ismeretéről tettek tanúbizonyságot. Végezetül saját hitében való meggyőződéssel jegyezte meg a kikeresztelkedőről: „Nem bánom, ha négy lovas hintón viszik [Sauer Józsefet – H. M.] mennyország felé: én inkább gyalog járok e földön esernyő nélkül a legnagyobb esőben s várom míg biztos telegrammok érkeznek.”²⁴

A hatvanas évei elején járó Lengyel József egy 1894-es kimutatás szerint a Marcali 25 legtöbb adót fizető személye és intézménye között (a két takarékpénztárt és a telkeseket nem számítva) szereplő 11 zsidóból 578 forint éves adójával (kétszeres adózó) az első volt.²⁵ A következő

22 Erdélyi Ferenc: Ellennyilatkozat. *Somogy*, 1871. április 4. 4.

23 Lengyel József: Sauer József Kaposvárott történt megkeresztelése tárgyában 3.-dik kiadásban. *Somogy*, 1871. március 14. 4.

24 Josef ben Ruven Halevi: Lengyel József fakereskedő felelete Erdélyi Ferenc úrnak a hittudományról. *Somogy*, 1871. április 11. 3–4.

25 Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6652/1896. Marczali nagyközség legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke 1895. évre. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, HU-MNL-SML-IV.419.a. A keresztény vagyonosok közül természetesen gróf Széchényi Andor Pál földbirtokos volt az első (7696 forint 3krajcár), de megtaláljuk Ádám János plébánost is a 7. helyen.

évben síremlékére a magyarosodás hívei által vallott hitvallását vésték fel: „Mestere szó s tettnek, nemes érzés s hévteli voltál; Hithű és hazafi, nagyeszű s jó egyaránt...”²⁶

Törekvő vállalkozó – tönkrement egzisztencia

A következő generáció képviselője, Lengyel József és Fischer Terézia fia, Pál (1863–1913) korán bekerült a családi közös gabona-, fa-, bor- és szeszkereskedésbe, amelyet 1865-ben hivatalos céggé szerveztek át.²⁷

Lengyel Pál azt a vállalkozói típust képviselte, akinek szeme előtt a gyors meggazdagodás és a gazdasági életben való befolyás szerzése lebegett. Édesapjának a fa- és borkereskedői üzletét vezette, emellett 1898-ban a Marczali Általános Hitelszövetkezet alelnöke lett, majd apját követve 1904-ben a Marczali Általános Takarékpénztár Rt. egyik cégvezetője.²⁸ Továbbá a település elöljáróságának és 34 fős képviselő-testületének hat virilista zsidó tagja között is szerepelt a neve.²⁹

A vállalkozó túlzott ambícióit a település új (Vasút, majd Erzsébet) utcájában az 1898-ban Hónig Dezső budapesti építésszel megtervezett és ifj. Sztelek Ferenc helyi építőmesterrel kiviteleztetett villaszerű lakóháza mutatta.³⁰ Az épületről József fia, a későbbi író így nyilatkozott: „Szegény apánknak nagyzási mániája volt, akkora házat épített, hogy már berendezni nem tudta.”³¹

A gazdasági bajok azonban már 1897 decemberében kezdődtek, amikor hatósági zár alá vették a „Lengyel József és Fia termény- és borkereskedő cég” pincéjében tartott borkészletet, majd Lengyel Pált borhamisítás vétsége miatt több mint 6800 forint büntetésre és borkészletének

26 A síremlék magyar és héber nyelvű feliratokat tartalmaz.

27 *Központi Értesítő*, 1891. október 15. 1813.; Czégbejegyzések. *Sürgöny*, 1865. július 20. 6.

28 *Központi Értesítő*, 1904. március 27. 428.

29 Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6274/1897. Özv. Hoffman Mihályné levele. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, HU-MNL-SML-IV.419.a.; Marcali járás főszolgabírájának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6773/1898. Marczali község elöljáróinak és képviselőtestületi tagjainak névjegyzéke. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, HU-MNL-SML-IV.419.a.

30 Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.). Marcali Múzeum Adattára, Lsz. A-2376.

31 Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.

elkobzására ítélték.³² A hibás gazdálkodás következményei a vállalkozás további ágazataiban is megjelentek. Lengyel Pál 1900 körül a fellendülő sertéskereskedelembé való bekapcsolódás céljából telephely létesítése végett a földjeire kölcsönt vett fel. Zálogba tette mindenét, és megvette a nagygombai Forgách Antal gróf gyermekeitől, Celestintől és Bélától az addigra „ócskának” tartott kastélyt és a majorság épületeit.³³ „A gombai Forgách grófok volt istállói előtt a hizlaldához fürdők, cementezett medencék épültek, igaz a fürdők vizét gémeskútból töltötték fel. A kastély fekete-fehér parkettás, gyönyörű termeiben kukorica és dara állt kupacokban. A legnagyobb teremben – két átellenes sarkában óriási kandallók – állt a darálómotor. A másik ugyanilyen teremben a benzínmotor. Az egész épület remegett, mikor járt a motor és a malom őrölt. A gépszijak a két terem közti, kitárt ajtó félfái között csattogtak. Az apám tönkretette a nagyszerű régi kastélyt” – emlékezett vissza Lengyel József.³⁴ Az 1895-ben kitört és a századforduló éveiben tetőző, az állatkereskedelmet tönkretevő, pusztító sertésvész következtében a még igazán be sem indult vállalkozás 1907-re csődbe ment.³⁵ Lengyel Pál kénytelen volt adósságai rendezésére kiárusítani az egész gombai gazdaságát.³⁶ A tönkrement vállalkozó a törlesztések elől feltételezhetően már az év második felében családjával Budapestre költözött.³⁷

Lengyel Pál több marcali ingatlanát, köztük az Erzsébet utcai villát az 1908. március 1-én megkötött adásvételi szerződés alapján a főszolga-

32 Borhamisító elítélése. Lengyel Pál marczali-i termény és borkereskedő elítélése. III. fokú ítélet. *Borászati Lapok*, 1899. február 26. 185.

33 Huszár Mihály: Kastélyok, villák és az uradalom. A Forgách család somogyi épületei és nagygombai majorsága. In: Szirácsik Éva (szerk.): *Nagyváthy és a magyar uradalmak*. Budapest: Unicus, 2017. 235–249, itt: 239–240; Lengyel József: *Bécsi portyák*. Budapest: Magvető, 1970. 25–26; Böröcz István: *Visszaemlékezve gyermekkoromra*. 1976. Kézirat. Marcali Múzeum Adattára, MMA Lsz. A-122.

34 Lengyel, 1970. 25–26.

35 Csomós László: *Gróf Forgách Antal nagygombai barokk kastélyának műleírása és tusrájzai*. 1963. (Kézirat). Marcali Múzeum Adattára, MMA Lsz. A-2301. 1; Éber Ernő: *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 1961. 345. 1900 és 1904 között 750 000, míg 1905 és 1909 között 944 000 darab volt az elhullott és kiirtott sertések száma. Húsz év alatt mintegy négy és fél millió volt az összes sertésvesztés.

36 Lengyel, 1970. 26.; Paál László: Somogyi tájak, emberek. Lengyel József szülőföldjén. *Somogyi Néplap*, 1978. október 8. 5. Miután minden felszerelésen túladdott, a park fáit – egy kivételével – kivágatta és eladta, legkésőbb 1907-re elbontatta az addigra dűledező kastély épületét is. A Nagygomba legnagyobb épületének tégláiért csupán 3000 Koronát kapott. A köznyelvben a terület (Lengyel-kert) – annak ellenére, hogy majdnem egy évszázadig a Forgáchok birtokában volt – mégis a csupán fél évtizedig tulajdonos Lengyel Pál nevét őrizte meg a mai napig.

37 Huszár, 2017. 239–240.

bíró felesége, Lehner Vilmosné Hencz Jolán vásárolta meg.³⁸ Lengyel Pál nevét márciusra törölték a takarékpénztári és hitelszövetkezeti igazgatósági tagok közül, de felügyelőbizottsági tagsága megmaradt.³⁹ 1913 februárjában utolsó lakhelyén, a terézvárosi Rózsa utcában halt meg, a halotti bejegyzés szerint mint földbirtokos. A zsidó szertartás szerinti ceremónia – a marcali izraelita temetőben nyugvó felmenőjével ellentétben – a Kozma utcai temetőben zajlott. A volt marcali polgár búcsúztatásán a szülőhely takarékpénztárának néhány tisztségviselője és hitközségi tagok is tiszteletüket tették.⁴⁰

Lengyel Pál síremléke a Kozma utcai temetőben. Jaros Gábor felvétele, 2016.
Marcali Múzeum gyűjteménye

38 Adás-vevési végzés (1911. október 23.). Marcali Múzeum, MMTD 2018.1. 118; Adás-vevési szerződés (1908. március 19.). Marcali Múzeum, MMTD 2018. 1. 151.; Nyugta a Lengyel Páltól vásárolt ingatlanról (1908. június). Marcali Múzeum, MMTD 2018. 1. 152.; Nyugta 800 Korona felvételéről (1908. április 1.). Marcali Múzeum, MMTD 2018. 1. 153.

39 *Központi Értesítő*, 1908. február 23. 292.; *Központi Értesítő*, 1908. május 3. 801. *A Marcali Általános Takarékpénztár Részvény-társaság Igazgatóságának jelentése és zárszámadása az 1909-ik évről és meghívó az ezerkilencszáztizedik évi január hó 23-án tartandó XVIII. évi rendes közgyűlésre*. Marcali: Mizsur Ádám Könyvnyomdája, 1910. 6–7, 9. (Gágó Róbert magángyűjtő szíves engedélyével.)

Az igazgatóságból ugyan kikerült, de érdekes módon a felügyelőbizottság elnökeként szerepelt a neve a takarékpénztári közgyűlést az 1909-es évről tájékoztató dokumentumban.

40 Csomós Gergelyné levele Sztelek Ferenc részére (1913. február 24. Marcali.) Marcali Múzeum Adattára, Csomós László építész hagyatéka. Gysz. 3650.

Magyar-zsidó polgár – kommunista magyar író

A család negyedik generációjához tartozó, későbbi híressé vált költő, író, szerkesztő Lengyel József 1896. augusztus 4-én az uradalomtól bérelt Fő (ma Széchenyi) utcai lakóházban született Lengyel Pál és a tapolcai születésű Withmann Johanna/Janka (1873–1945) egyetlen gyermekeként.⁴¹ A fiú a két évvel korábban meghalt nagyapja nevét örökölte. Az izraelita elemi iskola négy évét 1902 és 1906 között még Marcaliban végezte el, majd 1906 szeptemberétől egy évig Keszthelyre járt a pre-montrei gimnáziumba. A család Pestre költözését követően, 1907 szeptemberétől a Barcsay utcai gimnáziumban tanult tovább. Az érettségi után beiratkozott a jogi és bölcsészeti karokra, de építész akart lenni, majd egy jó barátja tanácsára mégsem ezt az irányt választotta. „A család meg jogászt akart belőlem csinálni. A joghallgató úgy végzi az egyetemet, hogy irodába is jár emellett; özvegyasszony fiának így kell előrejutni. Aztán persze mégsem jut előre... Igen...”⁴² Az írói pályát választotta.

Lengyel Józsefnek a neológ zsidósághoz kötődő gyermek- és kora ifjúkorát követő identitáskeresésében az első világháború utolsó éveit hozták el a markáns váltást. Először 1916-ban Kassák Lajos *A Tett* és a *Ma* című lapjaiban költőként jelentkezett, később onnan kiválva a forradalmi szocialista írók csoportjának tagjaként publikált. Szabó Ervin hatására 1918-ban már antimilitaristaként agitált, majd 1919-ben kommunista párttag és a *Vörös Újság*, valamint az *Ifjú Proletár* című lapok szerkesztője lett. Kommunista világképe élete végéig meghatározta identitását: hol párttagként, hol kizártként és elítélt számúzótként – 1938 és 1955 között összesen 17 évet töltött lágerekben és kényszerlakhelyeken –, Magyarországra való hazatérését követően pedig a szocialista rendszer belső kritikus értelmiségjeként tartották számon.⁴³

Marcalihoz való személyes kötődése – egyúttal a családja társadalmi helyzetét meghatározó kapcsolata a helyi zsidósággal – az 1919 őszéig fenntartott alkalmi rokonlátogatások kivételével fokozatosan meglazul-

41 A családnév egyes forrásokban Wittmannként szerepel. Йожеф Лендел: Просроченный долг. Татьяна Лендел (отр.), Москва: ТИПОГРАФИЯ КЕМ, 2016. 442.; Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.; Paál László: Somogyi tájak, emberek. Lengyel József szülőföldjén. *Somogyi Néplap*, 1978. október 8. 5.

42 Szabó József: *Lengyel József alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi, 1966. 20–21.

43 Interjú Lengyel Tatjánával az édesapja munkásságáról. Készítette: Huszár Mihály, 2022. augusztus.

hatott. 1919. októberi Ausztriába menekülését követően az 1920-as években az édesanyjával csak kétszer tudott találkozni.⁴⁴ Withmann Janka időközben az 1928-ban megözvegyült Drucker Mihályhoz, a Marcali Takarékpénztár Rt. ügyvezető pénztárosához ment feleségül.⁴⁵ Az édesanya vallásosságáról sokat sejtető az a két tény, hogy a hitközség tekintélyes vezetőjével házasodott össze, amikor Budapestről visszakerült a somogyi járásszékhely neológ zsidó közegébe. 1938-ban az új marcali rabbi beiktatási ünnepségén a nőegylet nevében köszöntötte Lówy Adolfot.⁴⁶

Az írónak az eloroszosodott balti német családból származó második feleségétől, Tatjana Kizevaltertől egyetlen leánya született, Tatjana 1940-ben. Vele soha nem beszélt zsidó gyökereiről, amelyekről azonban a felesége bizonyosan tudhatott. (Jelenleg nem tudjuk, de erősen valószínű, hogy hivatalosan a felekezetből nem kezdeményezte a kitérést.)⁴⁷ Nem írt semmilyen megjegyzést, konkrét állásfoglalást zsidóságával kapcsolatban, egyszerűen negligálta a kérdést. Sőt, az önéletrajzírással kapcsolatban is elutasító álláspontot képviselt, amikor ezt írta: „Más tart vissza az önéletrajz, a memoár írásától. Az, hogy barátaim, mikor annyira bíznak bennem, egyben túlbecsülik őszinteségemet. Igaza volt bizalmuknak, mikor feltételezik, hogy nem fogok hazudni. De tévedtek, mikor azt hitték, hogy az önéletrajzban mindent, ismétlem, mindent elmondanék magamról, tehát azt is, ami úgynevezett „rossz fényt” vetne életemre. Ha pedig nem mindent mondom el, akkor hiába igaz a legutolsó szóig, amit elmondtam, egészében ez mégse egyéb, mint szépítés, lakkozás. Kereken kimondva: csupa igaz részletből összekomponált

44 Interjú Lengyel Tatjánával, Lengyel József író leányával. Készítette: Huszár Mihály, 2019. augusztus.

45 Kormos Gyula (szerk.): *Magyar Pénzügyi Compass, II. kötet, 1922-23.* Budapest: Apolló Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1923. 1176; Gröbl Lászlóné: A szülőföld képe Lengyel József műveiben. In: Laczkó András (szerk.): *Találkozások Lengyel Józseffel.* Marcali: Marcali Városi Tanács V.B. 1984. 84.

46 Dr. Lówy Adolf rabbibeiktatásának forgatókönyve és a meghívottak listája. (1938). Marcali Múzeum, MMTD Lsz. 2022. 10. 2. Második férje 1941-ben halt meg, Withmann Janka így másodsorra is megözvegyülve, a férje első házasságából származó leányával, Drucker Mariskával (1905–1944) valószínűleg egy háztartásban élt. A marcali zsidókkal együtt 1944-ig május végén deportálták őket először a tabi, majd a kaposvári gettóba, ahonnan Auschwitzba kerültek. Withmann Janka azonban további kényszermunkatáborokba került, az utolsó adat szerint 1945. február 8-án a szombathelyi kórházban halt meg. Lásd Huszár Mihály: *Marcali zsidók. Egyén és a közösség szerepe a magyar-zsidó történelemben.* PhD Disszertáció. Pécs, 2023. 178, 453.

47 Interjú Lengyel Tatjánával, 2019.

hazugság. Egy ilyenfajta életrajzot szégyenletesebbnek tartanék, mint azokat a dolgokat, melyek közlésétől tartózkodok.”⁴⁸

Lengyel József

MEK OSZK

Több rövidebb, hivatalos eljáráshoz becsatolt önéletrajzában marcali családjának csak a polgári társadalmi állását említette meg. A személye iránt támasztott elvárásoknak megfelelően leszűkítette a származására vonatkozó adatok közlését. Az 1947. február 7-én alekszandrovi kényszerlakhelyén készített önéletrajzában így fogalmazott: „Magyar író vagyok, 1896-ban polgári családban születtem, (...)” A másik, 1955. november 28-án, a hazatérése után készített, de nem publikált életútösszegzésben pedig így vallott: „1896. augusztus 4-én születtem Marcaliban, Somogy megyében. Apámnak szülöje volt, s 1912-ig, haláláig, jómódban éltünk.”⁴⁹ A származásával kapcsolatban a későbbi autobiográfiákban (1961, 1962, 1963), újságcikkekben megjelent beszámolóknak és interjúknak is jellemzően a szülőhelyhez való kötődést és a családi szőlőbirtokhoz való erős érzelmi kapcsolat fontosságát emelte ki. Későbbi, 1959-től datált megnyilatkozásaiban az állandó életrajzi adatok között szerepelt, hogy kisbirtokos családból származott és a bécsi

48 Szabó, 1966. 5–6.

49 Laczkó András: Tengerbe dobott kulcsok? Vonások Lengyel József portréjához. In: Laczkó, András (szerk.): *Sors és példa. Tanulmányok Lengyel Józsefről*. Marcali: Marcali Városi Tanács V. B. 1987. 18–35. 22, 25. Az apa valójában 1913-ban halt meg. Az író eltévesztette a halálozási évszámot.

tudományegyetemen végezte tanulmányait, valamint a Magyarországi Kommunista Párt (MKP) alapításában való részvételét emelte ki.⁵⁰

Lengyel József 1975-ben bekövetkezett haláláig, tehát majd hatvan éven keresztül rendszeresen publikált.⁵¹ Terjedelmes kéziratos naplót vezetett, amelyet ma az MTA Kézirattárában őriznek.⁵² Ezekben az írásművekben sincs nyoma a zsidósággal kapcsolatos viszonyának, ugyanakkor beszédek lehetnek egyes írások biblikus témái. Első önálló kötete 1923-ban *Ó Hit-Jeruzsálem... Gábrriel Lajos változásai* címmel jelent meg. Biblikus címválasztásában is tükröződik az identitásváltás okozta határhelyzet (1918–1919). Ekkor Sinkó Ervin krisztianus felfogásával rokonszenvezett, majd azt írta, hogy nem lett tolsztojánus, sem gnosztikus. „Ateista voltam? Anarchista? Nehéz volna ezt most meghatározni...” A zsidóságból való kilépés dilemmája, elrejtett vívódásainak rögzíthető leírása az „Ó Hit-Jeruzsálem című versének utolsó szakaszában fejthető

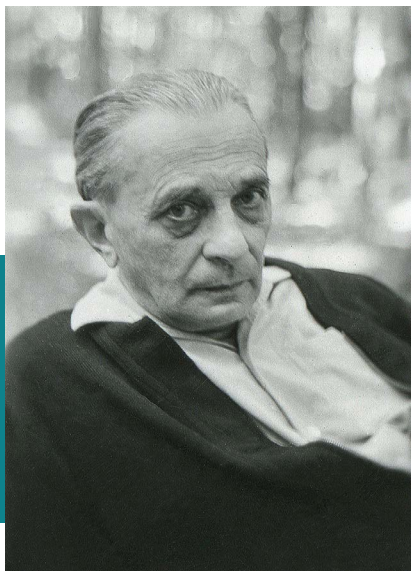
50 Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.; Gröbl, 1984. 82.; Laczkó, 1987. 26–27.

51 Lengyel József börtönből írt levelei. *Új Hold*, 1989/1. 335–356; Interjú Lengyel Tatjánával, 2022. augusztus. Lengyel József sokoldalú írói és költői munkásságában kiemelt jelentőséggel bírnak az *Ígész*, az *Oldás és kötés*, a *Prenn Ferenc* hányattatott élete avagy *Minden tovább mutat és a Visegrádi utca* című írásművei. Ezek közül számos kötetből készült híressé vált filmalkotás is, közülük a *Szinetár Miklós* rendezte *Ígész* és a *Jancsó Miklós* rendezte *Oldás és kötés* a leghíresebbek. Lengyel József a legutóbbi években vált – elsősorban leányának állhatatos munkája eredményeképpen – „a Gulag magyar írójává”, hiszen szemtanúként először számolt be cenzúra nélkül egy szépirodalmi alkotásban a szovjet büntetőtáborok és kényszerlakhelyek zárt világáról. Az író az 1955-ös hazatérését követően ezt tekintette a legfontosabb írói és emberi céljának. Az 1961-ben megjelent, még Szibériában elkezdett *Ígész* ciklusát (összesen hat mű) 1958-ban fejezte be. 1962 októberében engedélyezték az *Elejétől a végéig* című, a Gulag-tematikát nyíltan bemutató kötetének publikálását. Ez megelőzte a Szovjetunióban az említett év novemberében megjelent, Alekszandr Szolzsenyicin által írt *Ivan Gyeniszovics egy napja* című regényt. Hazatérését követően az író 1957-ben *József Attila-díjat*, 1963-ban pedig *Kossuth-díjat* kapott, ugyanakkor a kommunista rendszer saját tapasztalatai, markáns és következetes véleménye miatt „belső kritikusként” tartotta számon. Megnehezítették könyveinek kiadását, időnként cenzúrázták is a műveit. A városi tanács 1980-ban posztumusz díszpolgári címet adományozott számára, két év múlva pedig tudományos emlékülést tartottak róla. Hat év múlva, 1986-ban a város múzeumában az író születésének 100. évfordulója alkalmából állandó Lengyel József-emlékszobát rendeztek be, valamint szobrot avattak a tiszteletére, sőt az intézményt is róla nevezték el. 1990 után a múzeumot ugyan átnevezték, de az író emlékezete ma is élő, hiszen már két szobor is tiszteleg előtte: az egyik a marcali híres személyiségeket bemutató *Széchenyi utcai szoborparkban*, míg a másik a *Lengyelkert utcában*, az egykor Lengyel Pál tulajdonában álló telken.

52 Lásd *Lengyel József noteszeiből. 1955–1975*. (Válogatta, sajtó alá rendezte és az előszót írta: Major Ottó.) Budapest: Magvető, 1989.

fel: „S tudom mindenre Hit-Jeruzsálemben van a felelet! / De azon a kapun bemenni nem tudok.”⁵³

Lengyel gyermekkorától a bécsi emigrációs évekig tartó életútját megörökítő írásai 1970-ben *A bécsi portyák* címmel az életműsorozat darabjaként láttak napvilágot.⁵⁴ Ennek első fejezetében önfelmentő módon fogalmazza meg, miért nem ír bizonyos témákról: „Nagy szó a gyermekkori élmény intenzitása, de nem kevésbé fontos az agy rostáló képessége, mely kihullajtja a lényegtelent.”⁵⁵ A gyermekkorával kapcsolatos erős hatású emlékek részletes leírásában az apa és fiú kapcsolat és a vállalkozó polgár apa bemutatása a központi téma, ugyanakkor zsidóságának kérdéskörét egyáltalán nem említi.⁵⁶

Lengyel József portréja
Marcali Múzeum gyűjteménye

53 Lengyel, 1970. 45–47; Lengyel József: *Ó Hit-Jeruzsálem*. Budapest: Magvető, 1973. 63–64; Ugyancsak bibliai történetet dolgoz fel az Ézsau mondja... 1969-ben megjelent novellájában. Lásd Lengyel József: *Ézsau mondja...* Budapest: Szépirodalmi, 1969. 6–31.

54 Lengyel József: *Ó Hit-Jeruzsálem. Gábel Lajos változásai...* Wien: Írók Könyvkiadó Vállalata, 1923; Lengyel, 1970.

55 Lengyel, 1970. 5.

56 A somogyi szülőhely közelsége és hasonló életvilága miatta érdemes utalni Gyergyai Albert (1893–1981) író, műfordító, irodalomtörténész *Anyám meg a falum* című, a nagybajomi gyermekkorát bemutató önéletírására. Ennek a könyvnek központjában első-sorban az édesanya személye állt. Lengyel József elhallgatásához hasonlóan Gyergyai már-már kínosan kerül a zsidóságával kapcsolatos utalásokat. Egy-két elejtett szó és mondat (Hágár-Sára, templomi istentisztelet leírása a zsinagóga szó említése nélkül) kivételével csak a családi viszonyok részletezése sejteti a különböző társadalmi rétegekhez tartozó népes család zsidóságát. Gyergyai Albert: *Anyám meg a falum*. Budapest: Szépirodalmi, 1972; a szülőhelyet későbbi években bemutató kötet: Gyergyai Albert: *A falutól a városig*. Budapest: Szépirodalmi, 1979.

Az első marcali küldöttség, amely felvette a kapcsolatot vele, 1967-ben kereste fel budapesti otthonában. Paál László beszámolójában a következőt olvashatjuk: „Szülőfalujára tereltük a beszélgetést. Kérdezett, megvan-e még a szülőháza. Megemlítette a családi szőlőbirtokot, ami kint terült el a gombai hegyen, a Berzsényi-szőlő közelében. (...) Emlékeiről érdeklődtem. – Korán elkerültem Marcaliból. Csak az elemi iskolát jártam ott. És régen volt... meg sok minden történt azóta.”⁵⁷ A „hazatérésre” 1974-ben került sor, amikor meghívták az író Marcaliba. A megyei napilap részletes beszámolója és az utazáson vele tartó leánya elmondása szerint a gyermekkorával kapcsolatos helyszíneken ekkor sem hangzott el semmilyen utalás családjának zsidó származására. A marcali vendégségnek pedig nem képezte részét a zsidó temetőben nyugvó nagyszülők és a rokonság síremlékeihez való ellátogatás.⁵⁸ A szülőfölddel kapcsolatos emlékek felidézése során legtöbbször ismételten az apai/nagyapai gombai szőlőbirtokot és a Berzsényi-féle szőlő fontosságát domborította ki. „Nekünk odahaza a nagyapámról maradt, gyönyörű szőlő volt a mindenünk. Domboldalon volt, tövében szép présház. Én a kertészek mindenható csodatevését szerettem volna ebben a csodák kertjében megtanulni.”⁵⁹

Virilista ügyvéd – megtört hitközségi vezető

Marcali társadalmában betöltött magas presztízsét és a zsidó közösségben való befolyását mindvégig megőrizte Lengyel Pál testvére, Sarolta (1865–1935), aki 1885-ben ment férjhez dr. Mayer Ignác ügyvédhez. Mayer Ignác a járásban található egyik kis faluban, Csákányban született 1856-ban.⁶⁰ Jogi diplomája megszerzése után, 1884-ben nyert felvételt

57 Paál László: *Találkozások Lengyel Józseffel*. Laczkó, 1984. 77–79. 77.

58 Horányi Barna: Séta a szülőfaluban. *Somogyi Néplap*, 1974. május 1. 5.; Leskó László: A Visegrádi utca írója. Irodalmi tudományos ülészak Marcaliban. *Somogyi Néplap*, 1982. május 21. 3.; Лендел, 2016. 4–5.

59 Grübl, 1984. 80–85, itt: 82.; Vajda György: Hármias avatás. In: Laczkó, 1987. 3–6, 3. Lengyel József: A gombai szőlő. Berzsényi nyomában. *Somogyi Néplap*, 1976. május 7. 5.; Лендел, 2016. 470–472.; Interjú Lengyel Tatjánával, 2019. Ez volt az a szőlőbirtok, amelyet az édesanya 1945-ben bekövetkezett halála után megörökölt a kényszerlakhelyen élő író. A hagyatéki eljárás papírjait a szovjet hatóságok 1951 körül eljuttatták hozzánk. Az író négy év kitarató ügyintézését követően tudta örökségének ügyét lezárni, majd hazaköltözését követően adta el ezt az ingatlant.

60 Mayer Ignác szülei Mayer Sámuel és Blaunhorn Betti voltak. Marcali Születési Anyakönyv. I. kötet. 39. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.

a zalaegerszegi ügyvédi kamarába, majd megnyitotta a marcali irodáját.⁶¹ Tehetőségét jól illusztrálja az a tény, hogy húsz évnyi sikeres praktizálás és a Lengyel-vagyonnal való gazdálkodás eredményeként 1903-ban a régi Lengyel-lakóház és a vállalkozás helyszínén felépítette a település első, emeletes, neobarokk stílusjegyekkel rendelkező lakóházát. Ennek emeleti része volt a családi otthon, míg alul bérelhető üzleteknek és a Marczali Általános Takarékpénztár Rt. irodájának biztosítottak helyet. A nagygombai szőlőhegyen pedig jelentős gazdasági funkciót ellátó faverandás pincevillát építtettek fel, ahol külön vincellér foglalkozott a szőlő- és gyümölcsstermesztéssel.⁶² Mayer Ignác 1000 koronás csillárt adományozott 1906-ban az 50 000 koronás felajánlásokból elkészült új zsinagóga díszítésére.⁶³

Mayer Ignác neve rendszeresen szerepelt a község képviselő-testületének névsorában a virilista zsidó lakosok egyikeként.⁶⁴ A vagyonos polgárok 1913-as listájában a harmadik legtöbb adót fizetőként írták össze, míg 1915-ben a megye 200 olyan vagyonos személye közé tartozott, akik 20 000 korona éves jövedelemmel rendelkeztek, és így hadiadót kellett fizetniük.⁶⁵ Az ügyvéd a település pénzügyi életében is fontos szereplőnek számított, hiszen a már említett Marczali Általános Takarékpénztár Rt. igazgatóságának tagja és ügyésze volt évtizedeken keresztül.⁶⁶ A település jelentős oktatási szerveződésében, a Polgári Iskolai Egyesületben (1908-tól), majd a Polgári Leány Iskolai Egyesületben is elnökként dolgozott.⁶⁷ A zsidó közösségben szintén megkerülhetetlen befolyással rendelkezett, hiszen vezetőségi képviselő-testületi tagként és az 1890-es években hitközségi elnökként is egyaránt tevékenykedett.⁶⁸ Amint egy

61 1875-ben érettségizett a pécsi főgimnáziumban. [Szerző nélkül]: Harminc éves találkozó. *Pécsi Közlöny*, 1905. augusztus 9. 3.

62 Az építész egy Kovács nevű budapesti tervező, míg a kivitelező ifj. Sztelek Ferenc helyi építőmester volt. Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.), 1978.

63 A helybeli izraelita polgárok. *Marczali*, 1906. szeptember 23. 3.

64 Marcali járás főszolgabírójának (főjegyzőjének) iratai. Közigazgatási iratok. 6773/1898. Marczali község előjáróinak és képviselőtestületi tagjainak névjegyzéke. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, HU-MNL-SML-IV.419.a.

65 [Szerző nélkül]: Marcali legtöbb adófizetői. *Somogyvármegye*, 1913. december 18. 4.; Sajat tudósítónktól: Somogy hadiadói, Közel kétszázán fizetnek hadiadót. *Somogyvármegye*, 1915. október 24. 3. Sonnenfeld Jakab 854 korona, Krausz Jakab 1050 korona, Scheiber Ferenc 810 korona, Böhm Samu 730 korona.

66 Magyar Pénzügyi Compass. II. kötet. 1922-23. 1923. 1175.

67 Móricz, 2012. 346.

68 [Szerző nélkül]: Rabbi beiktatás. Kaposvár, 1891. március 11. melléklet 3.; a Marcali Izraelita Hitközség levele (1896). Marcali Múzeum, MMTD Lsz. 2017. 10.2.

vagyonos polgártól elvárták, jótékonysági ügyekben rendszeresen adományozott kisebb-nagyobb pénzüsszegeket is.⁶⁹

Lengyel Sarolta és Mayer Ignác egyetlen gyermeke, István (1895–1919) 1895-ben született.⁷⁰ Az 1913-tól jogi tanulmányokat folytató fiatalember művelt és progresszív szellemiségű lehetett. Jó példa erre, hogy a Világ című újság által meghirdetett és Ady Endre budapesti szobrának felállítását célzó gyűjtésre 50 koronát küldött.⁷¹ Szociális elkötelezettségére további adalék, hogy 1919 februárjában a nagygyombai földmunkás szervezet (SZDP) vezetőségi tagjaként írtak róla. A Tanácsköztársaság kikiáltását követően már ügyvédjelölt volt, és a Somogy megyei munkástanács egyik tisztségviselőjeként vállalt szerepet.⁷² Mindezek a tevékenységek elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy a direktórium bukását követően a fehérekülönítményesek a befolyásos édesapa ellenére őt is letartóztassák, és a kínzásokat követően 1919. augusztus 31-én az inkei erdőben kivégezzék.⁷³

A megtört szülők egyetlen fiuk elvesztésének egyik okozóját – a helyi közvélekedés szerint – unokatestvérében, Lengyel Józsefben találták meg. Azzal vádolták, hogy fiukat beszervezte a kommunista mozgalomba.⁷⁴ A gyászoló Mayer házaspár a hagyományos zsidó közösségi gondoskodás alapján fiuk emlékére „Mayer István Árvaházi Alapítvány” néven a családi vagyonra épülő alapítványt hozott létre. Mayer Ignácné halálát követően 1935-től az alapítvány ügyeit – ezek közé tartozott a jelentős méretű szőlőbirtok működtetése, az üzlethelyiségek bérbeadása, egyéb mezőgazdasági jövedelmek kezelése – egy igazgatóbizottság kezelte, ám az épület még 1940-ben sem készült el, így az intézmény nem kezdhette meg működését.⁷⁵

69 [Szerző nélkül]: A marcalii tűzoltók estélye. *Somogyvármegye*, 1913. január 9. 5.

70 Fényes László: Bibó Dénes. Az aranyarkantyú és a pénzestárca. *Népszava*, 1925, július 18. 5.

71 [Szerző nélkül]: Szobrot Ady Endrének. *Világ*, 1919. február 8. 5.

72 Szervezkedő gyűlés Nagygyombán. *Somogyi Hírlap*, 1919. február 16. 5; Fényes László: Bibó Dénes. Az aranyarkantyú és a pénzestárca. *Népszava*, 1925, július 18. 5. Részben ugyanilyen tartalommal és pontos jegyzőkönyvi idézettel jelent meg cikk az Új Előre című amerikai magyar munkáslapban. [Szerző nélkül]: Hogyan gyilkolt le 30 embert Bibó, a Horthyvéreb. A fonyódi és a marcali tömeggyilkosság története. *Új Előre*, 1925. augusztus 10. 6.

73 Huszár, 2023. 143.

74 Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.), 1978.

75 Csomós László: Mayer Alapítvány, dr. Dénes Antal, Lengyel Pál kapcsolata. (1978. IV. 6.), 1978.; Mayer Ignácné haláláról szóló híradás. Elhunytak. *Dunántúl*, 1935. november 14. 2.; Jegyzőkönyv a marcali árvaházban írt intézőbizottsági ülésről. 1939. december 18. Marcali Múzeum, Lsz. 2016.3.1.

Összegzés

A Lengyel család 4–5 generációjának történetéhez, amely a magyar zsidó asszimiláció egyik tipikus példajaként is leírható, érdekes megfigyeléseket tehetünk. A nagyapa, Lengyel József „harcos” neológ vallásosságával szemben fiának, Pálnak asszimilálódó, a vallás előírásait még valamennyire megtartó (például zsidó temetés) mintája látható. A kommunista író unoka, József identitásában egy már mindezt el is hagyó, tudatosan elfelejteni és szinte elrejtteni akaró törekvés ismerhető fel. Mayer Ignácné családjában viszont mindvégig megmaradt a neológ vallásosság gyakorlása: az ügyvéd férj több évtizedes hitközségi munkálkodása és jótékonyági szerepe erről nem hagy kétséget. Ugyanakkor Mayer István új identitás keresési határátlépésében, főképpen a tanácsköztársaságbeli szerepvállalásában az unokatestvér erős befolyása feltételezhető. Tragikus halála összeroppantotta a szüleit, akik anyagi erőforrásaikat egy hagyományos zsidó jótékonyági emlékalapítványba irányították. Lengyel Pál az apjával és a sógorával ellentétben, a hitközségi munkában semmilyen komolyabb szerepet nem vállalt. Fontosabb volt számára, hogy az apját követve a helyi hitelbank igazgatóságában legyen tisztségviselő. A vállalkozásai azonban tönkrementek, így szinte menekülnie kellett arról a településről, ahol a testvérének családja az egyik legvagyonosabb famíliának számított. Özvegyét, Withmann Jankát ugyanakkor egy második házasság révén visszafogadták a neológ közösségbe, ahol még másfél évtizedet élhetett. Mindeközben megszakadt a személyes kapcsolata újságíró, író fiával, aki 1919-től nyomorgó emigránsként élt Bécsben és Berlinben, míg végül a Szovjetunióban telepedett le. A sztálini leszámolások részeként kétszer, 1938-ban és 1948-ban is letartóztatták, büntetőtáborokba zárták, majd kényszerlakhelyre költöztették. 1955-ben tért haza Magyarországra, ahol az elismerések mellett a szocialista rendszer belső kritikus értelmiségijeként tartották számon. Nem beszélt és nem írt naplóiban, önéletírásában zsidó származásáról, ugyanakkor egyes írásműveiben megjelenítette identitásváltásával kapcsolatos dilemmáit.

Schweitzer Gábor

Neológia, hitéleti reneszánsz, belmisszió Adalékok a Pécsi Izraelita Hitközség két világháború közötti történetéhez

Az Egyenlőség című zsidó felekezeti hetilap 1923. június 9-i számában lelkes tudósítás számolt be arról, hogy amióta Wallenstein Zoltán (Tárkány, 1898 – Budapest, 1944) tölti be a pécsi főrabbi tisztét, valósággal megújult a hitélet a városban. Teljes a harmónia az elmélyült szónoklatokat tartó főrabbi és a hitközség között, a pénteki és szombati istentiszteletek alkalmával pedig zsúfolásig töltik meg a hívek a zsinagógát. A tórai törvényadás, *savuot* ünnepe alatt jóformán egyetlen hely sem maradt üresen a templomban.¹ Wallenstein Zoltánt alig fél esztendővel a tudósítás megírása előtt választották meg a tekintélyes dunántúli hitközség vallási vezetőjévé.² Valóban beköszöntött a vallási reneszánsz korszaka az 1924-ig hivatalosan status quo ante alapon álló, onnantól kezdve kongresszusi/neológ szervezethez csatlakozó Pécsi Izraelita Hitközségben? Miként képzelte el a hitélet megerősítését célzó belmisszió programját Deutsch Zsigmond, a hitközség elnöke, s miként reagált az elnök javaslataira Wallenstein Zoltán, a hitközség főabbija az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek elején? Végül, de nem utolsó sorban, milyen szerepet töltött be a prédikáció a Pécsi Izraelita Hitközség hitéletében? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keresünk választ.

A Wallenstein Zoltán Pécsre kerülése idején mintegy 4200–4300 lelket számláló Pécsi Izraelita Hitközség az 1868/69-es Egyetemes Izraelita Gyű-

□ Schweitzer Gábor, jogász, egyetemi tanár, NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar – tudományos főmunkatárs, TK Jogtudományi Intézet.

A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, az OTKA K 143231 számú kutatási program keretében készült.

1 Sevuosz-ünnep Pécsen. *Egyenlőség*, 1923. június 9. 14.

2 A pécsi zsidóság történetéhez átfogó jelleggel lásd Weisz Gábor: *A Pécsi Izr. Hitközség monográfiája*. Pécs: Pécsi Izr. Hitközség Elöljárósága, 1929.; Schweitzer József: *A Pécsi Izraelita Hitközség története*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselője, 1964.

lésen (kongresszuson) bekövetkezett egyházszakadás óta felekezeti-politikai tekintetben status quo ante platformon állt.³ Vagyis nem csatlakozott sem az 1869-ben megalakult kongresszusi/neológ, sem az 1871-ben létrejövő ortodox hitközségi szervezethez. A pécsiek a Magyarországon működő hitközségek kicsiny hányadához hasonlóan az 1868/69-es kongresszust megelőző állapothoz – azaz a *status quo ante* helyzethez – ragaszkodtak. A status quo ante alapon álló hitközségek évtizedeken keresztül nem törekedtek arra, hogy saját egyházszervezetet hozzanak létre, vagy bármelyik létező egyházszervezethez csatlakozzanak; 1927-ben viszont úgy döntöttek, hogy megalapítják a „Status quo ante izraelita hitközségek Országos Szövetségét”. Ellentmondásosnak tűnhetett ugyanakkor, hogy miközben a Pécsi Izraelita Hitközség évtizedeken keresztül feltehetően az önállóság és függetlenség megőrzése jegyében status quo ante alapon állt, a vallásgyakorlat tekintetében egyértelműen a neológ felfogást képviselte (ezt tükrözte az ún. doktor-rabbik preferálása, valamint a liturgia terén az orgona és a kórus alkalmazása).

Wallenstein Zoltán

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

³ Az egyházszakadáshoz lásd Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Németországban és Magyarországon*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999.

A főrabbi széket a negyed évszázadig Pécssett működő Perls Ármin 1914-ben bekövetkezett halála után éveken keresztül nem töltötték be. Kezdetben a hitközség titkáráként működő egykori *jesiva bóher*, Weisz Gábor rabbi-helyettesként⁴, majd a budapesti Országos Rabbiképző Intézetben végzett, korábban Sümegen szolgáló Pfeiffer Izsák (Ács, 1884 – Dachau, 1945) hitoktatói és főrabbi-helyettesi minőségben látta el a rabbinikus teendőket.⁵ Lehetséges, hogy a világháború és az azt követő – 1918 novembere és 1921 augusztusa közötti – szerb–horvát–szlovén megszállás időszaka is lassította a főrabbi állás betöltését.

A Pécsi Izraelita Hitközség elöljárósága végül 1922 márciusában írt ki pályázatot a főrabbi állás betöltésére.⁶ A leendő főrabbinak a következő feltételeknek kellett megfelelnie: a) az állásra kizárólag az Országos Rabbiképző Intézet végzettjei jelentkezhettek; b) a pályázónak „elsőrendű” szónoki képességgel kell rendelkeznie; c) az állás betöltőjének a hitéleti funkciók mellett heti 12 órában a középiskolai hitoktatást is el kell látnia, végül d) a pályázat benyújtója legfeljebb 40 éves lehet. Nem szerepelt a feltételek között, hogy a pályázat benyújtójának egyetemi végzettséggel is rendelkeznie kell, de ez nem meglepő, hiszen az Országos Rabbiképző Intézet növendékei a rabbiképesítést nem szerezhették meg az egyetemi tanulmányok befejezése előtt. Vagyis a neológ rabbiktól – azaz a doktor-rabbiktól – elvárták, hogy tudományegyetemen szerzett, lehetőleg bölcsészdoktori diplomával is rendelkezzenek.⁷

A hitközség irattárában Pfeiffer Izsák (Pécs, 38 éves), Goldberger Izidor (Tata, 46 éves), Láczer Dénes (Pest, 26 éves), Grünwald Illés (Csáktornya, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, 36 éves) részletes pályázata, valamint Neumann József (Déva, Román Királyság, 47 éves) tájékoztatást kérő levele maradt fenn.

A feltételeknek nem minden pályázó felelt meg: Goldberger Izidor és Neumann József már betöltötték 40. életévüket, ráadásul a dévai főrabbi nem is az Országos Rabbiképző Intézetben – hanem a pozsonyi *jesivában* – folytatta tanulmányait, igaz, az *Egyenlőség*ben megjelent feltételeket nem ismerte, hiszen magáról a pályázatról is csak „hírből

4 Weisz Gábor működéséhez lásd Schweitzer, 1964. 98.

5 Pfeiffer Izsák működéséhez lásd Schweitzer, 1964. 90–92.

6 A pályázat szövegét lásd *Egyenlőség*, 1922. március 4. 19.

7 A doktor-rabbik jelenséghez lásd Frojimovics Kinga: A „doktor rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetírásán keresztül. In: Zsengellér József (szerk.): *Széfer József. Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére*. Budapest: Open Art, 2002. 221–239.

hallott”.⁸ A Pécsi Izraelita Hitközség mindenesetre Goldberger Izidort és Grünwald Illést 1922 májusában próbaszónoklat tartására hívta meg,⁹ ám egyikük sem nyerte el az előjáróság maradéktalan tetszését. Ezt követően az előjáróság néhány tagja a tekintélyes jánosi Engel József támogatásával Pfeiffer Izsák főrabbivá választását javasolta, ám a többség további próbaszónokok meghívását tartotta kívánatosnak.¹⁰ A hitközség képviselőtestülete az utóbbi álláspontot támogatva hívta meg 1922 augusztusában próbaszónoklatra Wallenstein Zoltánt, a komáromi (Komarno, Csehszlovák Köztársaság) hitközség 24 éves főrabbiját, aki az Országos Rabbiképző Intézet mellett a berlini *Rabbinerseminar für das orthodoxe Judentum in Berlin*, a *Hochschule für die Wissenschaft des Judentums in Berlin*, valamint a *Friedrich-Wilhelms-Universität* növendéke is volt.¹¹ Kitűnő tanulmányi referenciákkal rendelkezett tehát, és rövid ideje tartó komáromi működése is komoly elismerést váltott ki. Azt azonban nem lehet tudni, hogy Wallenstein Zoltán miként került a Pécsi Izraelita Hitközség látókörébe. A bemutatkozó prédikáció sikerének köszönhetően mindenesetre az előjáróság a megnyerő fellépésű, jó szónoki képességekkel rendelkező Wallenstein Zoltán megválasztását indítványozta a hitközség adóhátralékkal nem rendelkező ún. *ősválasztói* számára. Az első szavazás 1922 szeptemberében nem járt sikerrel, mert az egyedüli jelölt nem szerezte meg a megválasztáshoz az alapszabályi rendelkezések szerint szükséges kétharmados többséget. A 890 jogosult közül 666-an adták le szavazatukat: 403-an támogatták, 256-an viszont elleneztek Wallenstein Zoltán megválasztását.¹²

A szavazás után Pfeiffer Izsák lemondott állásáról, bár felajánlotta, hogy a papi teendőket a közeli őszi nagyünnepeken még ellátja, mielőtt új állomáshelyén, Monoron elfoglalná a rabbiszéket.¹³ Erre azonban

8 Neumann József 1922. július 12-i, Déváról keltezett levelét lásd Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 24. doboz, 206/1922. szám. Ezúton is hálásan köszönöm Vörös István Károlynak, a Pécsi Zsidó Hitközség Irattára vezetőjének a kutatás során nyújtott segítségét.

9 Lásd Próbaszónoklat. *Pécsi Lapok*, 1924. május 7. 4.; Vendégszónoklat. *Pécsi Lapok*, 1924. május 11. 4.

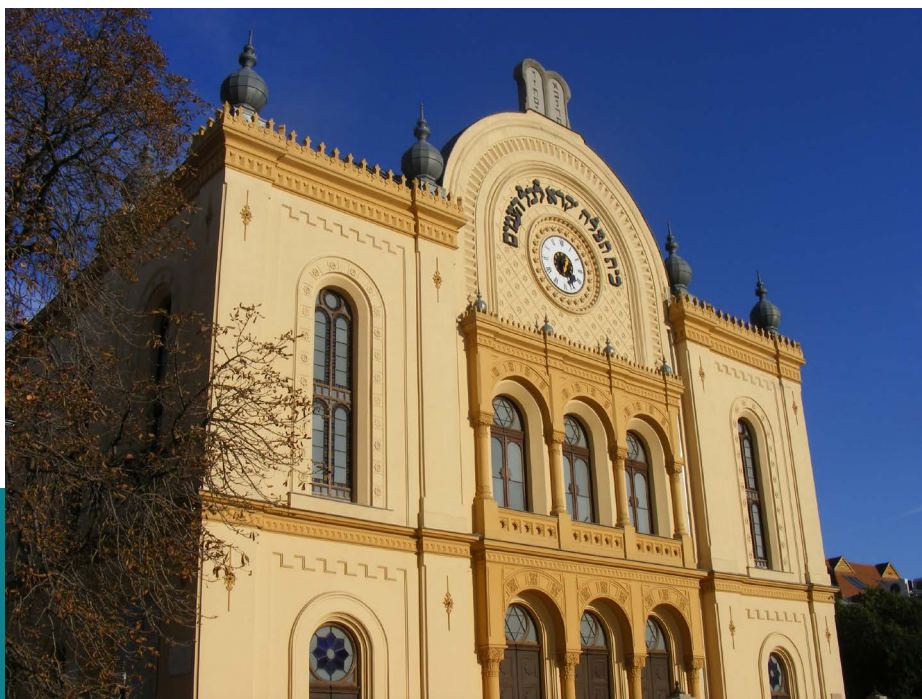
10 Hitközségi közgyűlés. *Pécsi Lapok*, 1922. július 4. 4.

11 Vendégszónoklat. *Pécsi Lapok*, 1922. augusztus 11. 3., valamint Lengyel, Gábor: *Moderne Rabbinerausbildung in Deutschland und Ungarn Ungarische Hörer in den deutschen Rabbinerseminaren (1854-1938)*. Münster: LIT Verlag, 2012. 161.

12 Eredménytelen főrabbi választás. *Pécsi Lapok*, 1922. szeptember 19. 2.

13 Pfeiffer Izsák levele Justus Miksának. Pécs, 1922. szeptember 18. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 24. doboz, 266/1922. szám.

már nem tartott igényt a hitközség vezetősége.¹⁴ Pillanatnyilag homály fedi, hogy miért nem kívánták a rabbinikus teendőit lelkiismeretesen ellátó, a hívek körében népszerűségnek örvendő, szakirodalmi és szépirodalmi tekintetben egyaránt aktív Pfeiffer Izsákot a pécsiek főrabbiává megválasztani.¹⁵ Pfeiffer Izsák rövid ideig tartó pécsi működése mindazonáltal kifejezetten eredményes volt: nevéhez fűződik a *bát micva* szertartás pécsi bevezetése, valamint az ifjúsági és felnőtt Talmud Tóra újjászervezése.¹⁶

A pécsi zsinagóga
Wikimedia Commons

14 A Pécsi Izraelita Hitközség Elöljáróságának levele Pfeiffer Izsáknak. h. n., én. n. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 24. doboz, 266/1922. szám.

15 Ezt igazolja, hogy 600 hitközségi tag támogatta főrabbiává történő megválasztását. Schweitzer, 1964. 92.

16 Katona József: Pfeiffer Izsák, a pap. In: Scheiber Sándor (szerk.): *Pfeiffer Izsák emléke*. Budapest: Neuwald Illés, 1949. 27.

A Pécsi Izraelita Hitközség ósválasztói végül 1922. december 25-én 429:3 arányban választották meg Wallenstein Zoltánt a hitközség főrabbiává.¹⁷ Wallenstein Zoltán ünnepélyes külsőségek közötti beiktatására 1923. március 11-én került sor a pécsi zsinagógában. Installációs beszédében az ifjú főrabbi a neológia krédójának megfelelően a vallási tradíciók és a modern eszmék összekapcsolása mellett tett hitet. Meggyőződése szerint ugyanis a zsidóságnak a jövőben nem reformokra, hanem reneszánszra van szüksége. Miközben Wallenstein Zoltán elhatárolódott a reformjudaizmustól, a neológia régi alapokon történő megújulását tartotta szükségesnek. A felemelő ünnepségről szóló egykorú sajtótudósítás szerint a hazafias hangvételű beiktatási beszédet a jelenlévők felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül könnyezték meg.¹⁸ A beiktatással vette kezdetét Wallenstein Zoltán két évtizedig tartó pécsi működése.¹⁹

A főrabbiszék betöltését követően került napirendre a Pécsi Izraelita Hitközség felekezetpolitikai státuszának a megváltoztatása. Több irányból is nyomás alá helyezték a hitközséget, hogy csatlakozzon végre a kongresszusi szervezethez. Tegye nyilvánvalóvá, ami ország-világ előtt eddig is ismeretes volt. Nevezetesen azt, hogy a Pécsi Izraelita Hitközség vallásgyakorlatát és tényleges felekezetpolitikai irányvonalát tekintve a neológ hitközségek közé tartozik. A csatlakozást a kongresszusi hitközségek működését koordináló, egyúttal az állami főhatóságokkal kapcsolatot tartó Magyarországi Izraeliták Országos Irodája amiatt is fontosnak tartotta, mert az első világháborút követően újjá kellett alakítani az egyházszervezet területi szintjét jelentő községkerületeket is. A tekintélyes létszámú Pécsi Izraelita Hitközség csatlakozásától pedig nyilvánvalóan a Baranya és Tolna vármegyéket felölelő X. községkerület pozíciójának megszilárdulását remélték. A községkerületek újjászervezése ugyanakkor az Országos Iroda álláspontja szerint egyik előfeltétele volt az 1869-ben elfogadott „kongresszusi statútumok” revíziójának, illetve egy reménybeli újabb egyetemes izraelita gyűlés (kongresszus) összehívásának is.²⁰ Az Országos Iroda ugyanakkor a Szekszárdi Izraelita Hitközségen – a területileg illetékes X. községkerület központján –

17 Hitközségi főrabbi választás. *Pécsi Lapok*, 1922. december 28. 2.

18 Zsidók és magyarok maradunk... Wallenstein Zoltán dr. pécsi főrabbi beiktatása. *Egyenlőség*, 1923. március 17. 3.

19 Wallenstein Zoltán működéséhez lásd Schweitzer, 1964. 92–95.

20 Lásd Mezey Ferenc, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája alelnöke Wallenstein Zoltánhoz intézett levelét. Budapest, 1924. január 30. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 25. doboz, 1924/48. szám.

keresztül is arra buzdította a Pécsi Izraelita Hitközéget, hogy a csatlakozás kérdésében sürgősen határozzanak.²¹

A történelmi léptékű döntést a Pécsi Izraelita Hitközség végül 1924-ben hozta meg. Az előjáróság a hitközség éves működéséről szóló jelentésében a következőket írta a csatlakozásról: „A felekezeti életben meg-megújul az a gondolat, hogy a pártokra és külön szervezetekre szakadt hitközségek az egy közös cél elérésére egy testületbe egyesüljenek. A felekezeti önkormányzat eszméje ez, mely az előjáróságot is arra az elhatározásra bírta, mikép status quo álláspontjáról letérve a t. Közgyűlésnek javasolja a kongresszusi szervezetbe való belépést.”²² A kongresszusi szervezethez történő csatlakozás után a X. községkerület székhelyét Szekszárdról Pécsre helyezték át,²³ a községkerület elnökévé pedig Justus Miksát, a Pécsi Izraelita Hitközség elnökét választották meg. Ezáltal vált immáron hivatalosan is a Pécsi Izraelita Hitközség a dunántúli térség egyik vezető neológ közösségévé. A neológ hitközségek „csúcsszerve”, az Országos Izraelita Iroda kimutatása szerint egyébként az 1930-as évek közepén a 9394 tagot számláló X. községkerülethez kilenc anyahitközség és hét fiókhitközség tartozott. Ezzel a taglétszámmal a X. községkerület az ország akkori területén működő nyolc községkerület közül a negyedik helyet foglalta el. A X. községkerület által fenntartott kilenc iskolában 372 diák tanult, akik közül 34-en keresztény felekezetekhez tartoztak. Az iskolák közül nyolc egyetlen tanerővel működött, míg a Pécsi Izraelita Hitközség iskolájában négy pedagógus is oktatott.²⁴ Az 1930-as évek közepén a Pécsi Izraelita Hitközség iskolájának mintegy 150–170 növendéke mellett a pécsi középiskolákban nagyjából 300–320 tanuló részesült zsidó hitoktatásban.

Wallenstein Zoltán főrabbi feladatkörét a Pécssett történő elhelyezkedés időszakában igen részletesen szabályozták. Feladatköréhez tartozott – egyebek mellett – az istentiszteletek irányítása, közreműködés az

21 Lásd a Szekszárdi Izraelita Hitközség elnökének a Pécsi Izraelita Hitközség elnökségéhez intézett levelét. Szekszárd, 1924. január 17. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 25. doboz, 1924/25. szám.

22 Az előjáróság beszámolja a közgyűlésnek a hitközség 1924. évi működéséről. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 26. doboz, 91/1925. szám. In: Vörös István Károly (szerk.): „... házam imádság házának hivatik minden népek számára!” A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében (1837–1950). Pécs: Kronosz Kiadó – Pécsi Zsidó Hitközség – Pécs Története Alapítvány, 2016. 37.

23 A községkerületek számozását még az 1918 előtti időszakban alakították ki.

24 Bakonyi László: A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája. *Magyar Zsidó Szemle*, 1936/7–12. 140–160.

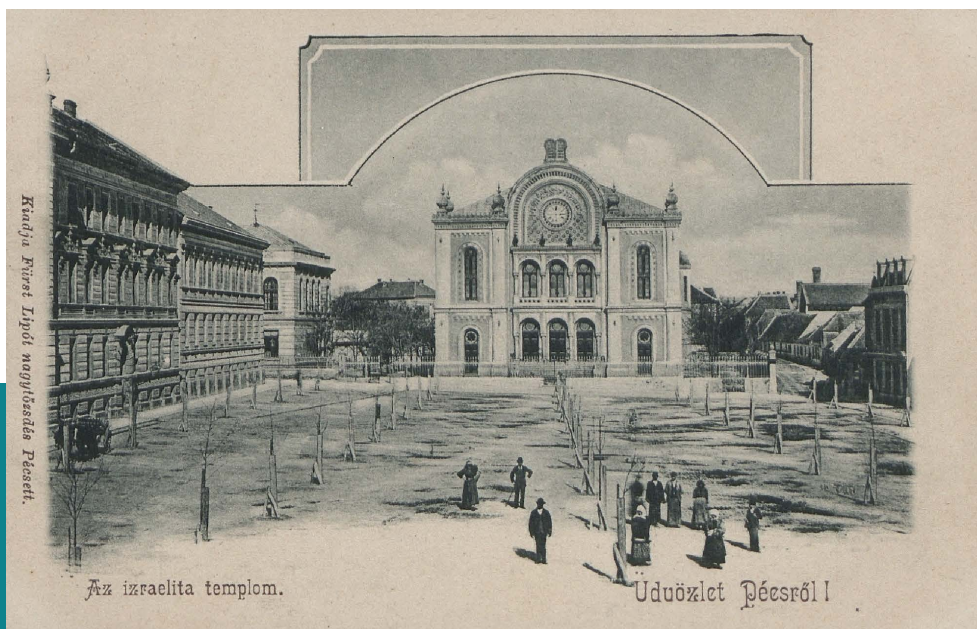
iskolai hitoktatásban, a hitközségi anyakönyvek vezetése, valamint a rabbinikus szertartások (pl. esküvő, temetés) elvégzése. A megállapodás egyetlen homályos pontját a prédikációk tartása jelentette, mivel nem volt egyértelmű, hogy mikor kell szónoklatot tartania a főrabbinak. A szerződés a rabbisági teendők felsorolása kapcsán ugyanis mindössze annyit rögzített, hogy a főrabbi prédikál.²⁵ Sejtelmes, hogy miért volt ennyire hézagos a megállapodás éppen a hitszónoklatot illetően, amikor a neológ irányvonalat követő közösségekben fontos szerepe volt a hagyományos írásmagyarázattal, a *drásával* szemben a cizellált irodalmi műfajként meghonosodó, stilisztikai szempontból gondosan felépített, vallási és erkölcsi tanításokat közvetítő zsinagógai prédikációnak. A Pécsi Izraelita Hitközség tagjainak egy része már az 1850-es években a korszellemhez igazodó kultusz bevezetését kérte az előljáróságtól, amihez azt is hozzáfűzték, hogy a rabbi tartson „közérthető és német nyelvű” vallási és erkölcsi prédikációt a hívek számára. A Pécssett is szolgálatot teljesítő vármegyei főrabbit, a tradicionális értékeket hirdető Löw Izraelt erre nem találták alkalmasnak.²⁶ A főrabbi hamarosan bekövetkező nyugállományba vonulását követően 1857-ben pályázat útján választották ki utódját, a kimagasló szónoki képességű, rabbinikus és világi ismeretekkel egyaránt rendelkező szenicei rabbit, Heinrich Jakob Hirschfeldet. Hirschfeld ugyan még német nyelven prédikált, utódai viszont már jellemzően magyar nyelvű hitszónoklatokat tartottak. A prédikáció fontossága miatt tűnik igazán sejtelmesnek, hogy miért nem rögzítették részletesebben Wallenstein Zoltán munkaszerződésében a szónoklatok tartására irányuló elvárásokat. Ez a bizonytalanság utóbb ugyanis súrlódásokat eredményezett.

Az előljáróságnak a hitközség működéséről szóló éves jelentéseiből nem igazán derült ki, hogy elégedetlenek lettek volna a pécsi pályáját nagy lendülettel kezdő főrabbiival. Ezt támasztja alá az 1928. évi jelentés alábbi részlete is: „Hitéletünk legfontosabb intézményéről beszámolva jóleső érzéssel jelenthetjük, hogy a templom látogatás teljesen kielégítő volt és az adott körülmények közt az volt a fő törekvésünk, hogy a hívek hitéleti igényeit kielégítsük, az istentiszteletek áhítatát fokozzuk és, hogy ezek mind-

25 A Pécsi Izraelita Hitközség szerződése dr. Wallenstein Zoltán főrabbiival 1923. január 28. – 1925. október 21. In: Vörös, 2016. 155.

26 Hábel János: Az első pécsi-baranyai rabbiválasztás. In: Wéber Adrienn (szerk.): *Évszázados történetek Pécsről. Dolgozatok a Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteményének műhelyéből* 4. Pécs: Csorba Győző Könyvtár, 2019. 53.

egyike méltó keretekben tartassák meg. Az áhítatot Ernster Géza főkántor és a jól-szervezett énekkaron kívül főleg Dr. Wallenstein Zoltán főrabbi keltette, lendülettel tartott ünnepi szónoklataival, a megszokott hévvel és lelkesedéssel hirdette az isteni ígét. A hitélet sarkalatos előfeltételeit az egész vonalon igyekeztünk előmozdítani és erre nézve alkalmazottaink éber felügyeletet gyakoroltak.”²⁷

A pécsi zsinagóga képeslapon, 1900 körül
[Wikimedia Commons](#)

A korszak zsidó sajtója olykor kifejezett lelkesedéssel számolt be Wallenstein Zoltán prédikációiról és előadásairól. A Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége meghívására a fővárosi Vigadóban 1933 márciusában tartott vallásbölcseleti és közéleti kérdésekkel egyaránt foglalkozó előadásáról szóló tudósítás szerint a közönség perceként keresztül ünnepelte a pécsi főrabbit, „aki lángoló szónoki kvalitásaival és hatalmas oratori hangjával valósággal fanatizálta a megjelent tömeget.” Az előadás legfontosabb üzenete szerint „[N]incs más erősségünk és nincs bölcsebb kódexünk, mint a Tóra. Ezt össze kell kötnünk a modern gondolatokkal.” A tradíció

²⁷ A Pécsi Izr. Hitközség Elöljáróságának közgyűlési beszámolója az 1928 januárja óta folytatott tevékenységéről (iktató dátuma: 1928. április 25.). Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 27. doboz, 118/1928. szám.

és a modernitás összekapcsolása a székfoglaló beszédhez hasonlatosan ismételten a neológia felfogását tükrözte. Az ülést moderáló Sós Endre publicista zárógondolatai szerint nyugodt lehet a magyar zsidóság, ha vidéken olyan papjai vannak, mint Wallenstein Zoltán, hiszen biztosítva van a „magyar zsidó jövődő.”²⁸

Úgy tűnik viszont, hogy a hitközségi elnöki tisztséget 1928 és 1940 között betöltő Deutsch Zsigmond (Pécs, 1872 – Pécs, 1948) olyan elvárásokat fogalmazott meg Wallenstein Zoltán működésével szemben, amelyek hivatali elődei számára nem lehettek kardinális jelentőségűek. Ezek az elvárások – a rendelkezésre álló források alapján – elsősorban a főrabbi hitéleti aktivitásának fokozására irányultak, külön is hangsúlyozva a pénteki és szombati zsinagógai szónoklatok, valamint írásmagyarázatok számának kívánatos növelését. Deutsch Zsigmond 1929 és 1933 között több levél útján próbálta Wallenstein Zoltánnál elérni a szükségesnek tartott változásokat, miután a korábbi szóbeli egyeztetési kísérletek – amint erre a hitközségi elnök egyik levele utalt – nem vezettek eredményre.

Deutsch Zsigmond 1929. április 10-i levelében utalt arra, hogy – amint ezt már korábban előszóban közölte a főrabbiival – a hittestvérek közül „többen felkeresték és nehezményezték, hogy míg más városokban minden péntek este és szombaton ima hitszónoklat tartatik”, addig Pécssett fél éve elmaradnak a pénteki, illetve szombati hitszónoklatok. A hívek azt szeretnék, hogy péntek este vagy a fontosabb szombati istentiszteleteken legyen ismét hitszónoklat. Többen kifogásolták továbbá, hogy a Perls Ármin és Pfeiffer Izsák idején bevezetett gyakorlattól eltérően az ifjúsági istentiszteleteken már évek óta nem hangzik el hitszónoklat, „így az ifjúság ezen tanulságos vallásnevelő tanítást nélkülözni kénytelen”. Deutsch Zsigmond azzal a tiszteletteljes kéréssel fordult Wallenstein Zoltánhoz, hogy a hívek óhajához képest tartsa meg a kívánt hitszónoklatokat.²⁹

28 Dr. Wallenstein Zoltán előadása a Hitvédelmi Szövetségben. *Egyenlőség*, 1933. március 11. 12.

29 Deutsch Zsigmond levele Wallenstein Zoltánnak. Pécs, 1929. április 10. (másolat). Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 32. doboz, 196/1934. szám.

Deutsch Zsigmond portréja

*A felszabadulás aranykönyve, Pécs,
Haladás Nyomdarészvénytársaság
Műintézete, 1931. 190.*

A hitközség elnöke az 1929 áprilisa és 1932 januárja közötti időszakban előszóban többször is kérte a főrabbit, hogy tartson hetenként, vagy kéthetenként hitszónoklatot a templomban, s hetenként legalább egy alkalommal Szentírásmagyarázatra is kerüljön sor, de – úgy tűnik – érdemi változásra nem került sor.

Deutsch Zsigmond 1932. január 31-i levelében követendő példaként hivatkozott a budai, újpesti, szegedi és debreceni hitközségekre, ahol péntek esténként és szombat délelőttönként a főrabbi az istentisztelet keretében hitszónoklatot tartott. Igaz, tette hozzá, voltak olyan hitközségek, ahol havonta mindössze két vagy három hitszónoklat hangzott el, de olyan hitközségről egyáltalán nem volt tudomása, ahol ennél is kevesebbszer prédikáltak volna. Sajnálattal állapította meg, hogy Pécsen a nagyünnepi és az alkalmi prédikációktól eltekintve, pénteki vagy szombati istentiszteleten a híveknek már évek óta nélkülözniük kell a hitszónoklatot. A hitközség elnöke arra is hivatkozott, hogy egyes hitközségekben nemcsak naponta (!), hanem szombat délutánonként is a főrabbi az írásmagyarázat lelki örömeiben részesíti a híveket.

„Ön olyan szép és tanulságos cikkeket írt a zsidó belmissióról, a hitéletéről, a zsidó lélekmentésről (...) itt van most a legjobb alkalom, mutassa meg Pécsnek, az egész magyar zsidóságnak, milyennek kell lenni a zsidó belmissiónak, milyennek kell lenni a zsidó hitéletnek, hogyan kell megmenteni a zsidó lelkeket zsidóságunknak.”

A hitközségi elnök szerint Pécs ideális helyszín lenne a belmisszió számára: magas a zsidó egyetemi hallgatók száma, „nagyszámú intelligens tanulmánygó” ifjúság él a városban, „de az idősebbek, sőt aggok

is szívesen boldogan hallgatják meg a prédikációit”, mert zsidó ismeretekkel szeretnék felvértezni önmagukat. Kizárólag a főrabbi elhatározásán múlik, hogy Pécs „úttörő, buzdító és irigy példája” legyen a zsidó belmissziónak, „a zsidó hitélet és lélekmentés eszméjének”. Levelét Deutsch Zsigmond azzal zárta, hogy a heti hitszónoklatokra és írásmagyarázatokra irányuló kérésre adandó válaszáról, valamint a belmisszió részletes programjáról a főrabbi írásban nyújtson számára tájékoztatást.³⁰

Miután Wallenstein Zoltán nem tett eleget a hitközségi elnök kérésének, Deutsch Zsigmond 1933. augusztus 15-én – a hívek fokozódó elégedetlenségére hivatkozással – immáron a korábbaiknál jóval határozottabb hangvételű levélben kérte számon a főrabbi hallgatását. Felhánytorgatta, hogy továbbra is elmaradnak a hitszónoklatok a péntek esti, illetve az ifjúsági istentiszteleteken. Nehezményezte továbbá, hogy a főrabbi a többszöri kérés ellenére sem dolgozta ki a zsidó belmisszió részletes programját. Ezt pótlendő Deutsch Zsigmond – közelebbről meg nem nevezett „elismert szakemberekre” hivatkozással – egy általa követendőnek tekintett belmisszió programját küldte el Wallenstein Zoltánnak. Ez a meglehetősen részletes és összességében teljesíthetetlen program mindenekelőtt azt a 31 (!) kiemelt zsidó ünnepnapot sorolta fel, amelyek alkalmával a főrabbinak mindenképp prédikációt kell tartania, ugyanakkor kitért az írásmagyarázat, valamint a férfiaknak és nőknek külön-külön tartandó hitéleti tanfolyamok szükségességére is. A hitközség elnöke – hatáskörét némiképp túllépve – azt is a főrabbi tudtára adta, hogy a hitszónoklatok ne filozófiai, hanem érdekes témákról szóljanak; vagyis legyen mindenki számára közérthető a prédikáció. Mindezek mellett a főrabbi a hivatalos órákban – azaz ügyfélfogadás idején – álljon a hívek rendelkezésére, havonta pedig legalább két alkalommal tegyen látogatást a hitközségi szeretetházában, továbbá nyújtson vizsgást a kórházak zsidó ápoltsjai számára, végül pedig az elnök arra is felhívta a főrabbi figyelmét, hogy a börtönben fogvatartott zsidók meglátogatását se mulassza el.

Ezeket az elvárásokat Deutsch Zsigmond már nem kérésként, hanem határozott elvárásként küldte meg Wallenstein Zoltánnak, akinek azt

30 Deutsch Zsigmond levele Wallenstein Zoltánnak. Pécs, 1932. január 31. (másolat). Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 32. doboz, 196/1934. szám.

is tudomására hozta, hogy erre a levélre már se szóban, se írásban nem vár választ: „... egyedüli válasz legyen a munka, tetteket kérek...”

Levelét Deutsch Zsigmond azzal zárta, hogy amennyiben a program megvalósítására nem kerülne sor, kénytelen lesz az eddigi levelezést az előljáróság, esetleg a közgyűlés tudomására hozni, azzal az indítvánnyal kiegészítve, hogy létesítsen a hitközség a belmissziós program megvalósítása érdekében egy második rabbi állást, amelynek költségeit részben a főrabbi fizetésének „okvetlenül szükségessé váló redukálásával” fogják előteremteni.³¹

A zsidó vallási, szociális, oktatási és kulturális élet elmélyítésére irányuló belmisszió szükségességét a felekezeti orgánumok is felvetették. Meglepőnek tűnhet, de a belmisszióra irányuló átfogó programok egyike egy világi vezető, Krón Ferenc, szekszárdi ügyvéd, a X. Izraelita Községkerület elnökhelyettese tollából jelent meg. A belmisszió legfőbb céljait abban jelölte meg, hogy a zsidóságot ismét vissza kell adni a vallási életnek, a zsidó ismereteket ismét általánossá kell tenni, a zsidó öntudatot meg kell teremteni és erős kézzel gátat kell vetni „a járvány-szerűen pusztító hitehagyásnak”.³² A belmissziót egyébként az 1931 és 1933 között működő Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége is célul tűzte ki, miközben a hangsúlyokat a kikeresztelkedés megelőzésére és a zsidóság körében folytatott hittérítő munka ellensúlyozására helyezték. A hitvédelmi szövetség legfontosabb célkitűzéseit Hevesi Ferenc főrabbi az alábbiakban foglalta össze: „Küzdeni akarunk a hittérítés és a hitehagyás ellen. Küzdeni azon lelki depriváció ellen, mely megbéníthatja sorainkat és káros hatását éreztetheti. Intenzív belmisszió, a gazdasági szolidaritás érzésének felkeltése, ez a két irányú munkásság lesz a magyar zsidóság hitvédelmi szövetségének programja.”³³

31 Deutsch Zsigmond levele Wallenstein Zoltánnak. Pécs, 1933. augusztus 15. (másolat). Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 32. doboz, 196/1934. szám.

32 Krón Ferenc: A belmisszióról. In: Kecskeméti Vilmos (szerk.): *Zsidó évkönyv az 5692-93. bibliai évre*. Budapest: k. n., 1932–33. 103.

33 „Hevesi Ferenc dr. pesti rabbi elmondja: Mit akar az új nagy zsidó társadalmi megmozdulás: a Hitvédelmi Szövetség?” *Egyenlőség*, 1931. október 17. 6., valamint Hevesi Ferenc: A Hitvédelmi Szövetségről. *Múlt és Jövő*, 1932/Január. 12–13. A Hitvédelmi Szövetség történetéhez lásd Harsányi László dolgozta fel: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Hitvédelmi Szövetsége, 1931–1933. Zempléni Múzsza, 2018/tavaszi. 22–27. A belmisszió felvetése, illetve programja távlatosan összefüggésbe hozható a neológ (haladó) zsidóság vallási, kulturális értelemben vett megerősítésre irányuló törekvésekkel is. Lásd Konrád Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok*, 2005/6. 1335–1369., valamint Schweitzer Gábor: „haladó zsidóság – haladó zsidóság”. A haladó (neológ) zsidóság szellemi útkeresése az 1920-as, 1930-as években. *Szombat*, 2016/7. 4–8.

Néhány év elteltével, a második világháború árnyékában jelent meg Kálmán Ödön, kőbányai főrabbi „A Rabbi könyve” című összeállítása, amely a rabbini működés szinte valamennyi területéről nyújtott segítő szándékú áttekintést a neológ közösségek rabbijai számára.³⁴ Ennek jegyében adott iránymutatást a prédikációk tartása, valamint a belmisszió során végzendő feladatok tekintetében is. A rabbi templomi munkaköre kapcsán sorolta fel Kálmán Ödön azokat a (kiemelt) szombatokat, ünnepnapokat és jelesebb hétköznapi napokat, amelyeken feltétlenül fontosnak tartotta a prédikációk megtartását.³⁵ Amennyiben meghallgatásra leltek Kálmán Ödön javaslatai, úgy egyetlen hét sem múlt el zsinagógai szónoklat nélkül. A belmisszió legfőbb célját pedig abban látta az összeállítás szerzője, hogy minél több alkalmat kell keresni annak érdekében, hogy „a hívek szélesebb rétegét a hitélettel, a rabbival folytatólagos érintkezésbe juttassuk és ezáltal a hitélettel, a hitközséggel állandó kapcsolatba vonjuk.”³⁶ A hívekkel történő kapcsolattartás klasszikus területei mellett a rabbik régi-új belmissziós teendői közé sorolta egyebek között az ifjúsági csoportok megalakítását, a hitközségi könyvtárak megszervezését, s az akkoriban még nagy számban meglévő fiókhitközségek tagjainak lelki gondozását is.

A Pécsi Izraelita Hitközségben az idő múlásával feltehetően valamelyest csillapodtak a kedélyek, annyi azonban bizonyos, hogy 1934 novemberében pályázatot hirdettek egy újabb hitoktatói állás betöltésére.³⁷ A kiírás szerint a pályázónak az Országos Rabbiképző Intézetben szerzett rabbiképesítéssel kell rendelkeznie, ugyanakkor a hitközség irodaigazgatói teendőit is részben el kell látnia. A meghirdetett állásra 17-en nyújtották be pályázatukat. A lényegében kétféle tisztség betöltésére Krémer Móric (Vásárosnamény, 1906 – Bergen Belsen, 1945) fővárosi vallásnővér tartották a legmegfelelőbbnek, akit 1935 nyaratól helyettes rabbi, valamint hittanár-titkár minőségben alkalmaztak.³⁸ Ezzel a Pécsi Izraelita Hitközség azon fővároson kívüli neológ hitközségek (pl. Szeged, Újpest) mögé sorakozott fel, amelyek a hitéleti teendők ellátására egyidejűleg két rabbit is foglalkoztattak.

34 Kálmán Ödön: *A rabbi könyve*. Budapest, 1940.

35 Kálmán, 1940. 9–17.

36 Kálmán, 1940. 99–102.

37 Pályázat. *Egyenlőség*, 1934. november 17. 16.

38 Krémer Móric működéséhez lásd Schweitzer, 1964. 95–97.

Pfeiffer Izsaák
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Úgy tűnik, Deutsch Zsigmond határozott fellépése sem maradt egészen hatástalan. A hitközség levéltára őrzi azokat az összeállításokat, amelyekben Wallenstein Zoltán a rabbinikus működésére vonatkozó információkat foglalta össze az elnök, illetve az előljárárság számára. Az 1936. március 24-i levélben Wallenstein Zoltán arról tájékoztatta az elnököt, hogy péntek esténként – a képviselőtestület óhajának megfelelően – Krémer Móriccral karöltve rendszeresen tartottak írásmagyarázatot a díszteremben. A péntek esti hitszónoklatokat pedig – a helyi szokások szerint – a téli időszakot lezáró peszáh ünnepet követően tartották meg.³⁹ Ugyanazon év szeptemberében Wallenstein Zoltán – a prédikációktól és írásmagyarázatoktól eltekintve – részletesen beszámolt az előljárárságnak az elmúlt időszakban folytatott pasztorális működéséről. A lelki vigasznyújtás érdekében meglátogatta a pécsi kórházakban ápolott vagy otthonukban lábadozó betegeket. Rendszeresen felkereste a szeretetház lakóit is. Állandó lelki gondozásban részesítette a fogház elítélteit, köztük egy kormányzósértés miatt büntetési idejét töltő zsidó vallású keszthelyi foglyot, akinek elmagyarázta, hogy az ilyen cselekménnyel önmagán kívül, a felekezetének is sokat árt. Beszámolójában a főrabbi kiemelte továbbá, hogy a fogház konvertita elítélteit „bűnbánó meditációra fogta”. Az állami anyakönyvi hivataltól bekért

³⁹ Wallenstein Zoltán levele Deutsch Zsigmondnak. Pécs. 1936. március 24. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 37. doboz, 692/1936. szám.

„népmozgalmi adatok” alapján magához kérette a vegyes házasságot kötő párokat, hogy a „zsidó vallás érdekeit legalább az utódoknál” megmentse. A házasulók figyelmét pedig felhívta a péntek esti és az ünnepi gyertyagyújtás, továbbá a kóser étkezés, valamint a *mikve* fontosságára. Arra is javaslatot tett, hogy a *kehila* a szegények számára biztosítsa a pénteki és ünnepi gyertyagyújtáshoz szükséges gyertyakészletet. A beszámoló szerint rendszeresen ellenőrizte a hitközség elemi iskolájában, valamint a városi középiskolákban folyó hitoktatást, aminek keretében a hitoktatókkal is állandóan megbeszélte „az elvégzendő tananyagot s a növendékek templomi látogatása és vallási nevelése körül fölmerült kívánalmakat.”⁴⁰ Utóbb, feltehetően a nyomaték kedvéért, az előljáróság az 1938. március 13-i ülésen azonnali hatállyal kimondta, hogy a főrabbinak pénteken vagy szombaton prédikációt kell tartania.⁴¹ Ezzel lényegében utólag legitimálták az addigra kialakult helyzetet.

Noha a hitközségi elnök belmisszióra irányuló elvárásai az 1930-as évek második felében a főrabbi beszámolója alapján legalább részlegesen teljesülni látszottak, a kedvezőtlené váló külső körülmények – a fokozódó antiszemitizmus, a nehezedő gazdasági helyzet, valamint a csökkenő létszámú közösség – miatt a hitélet hanyatlása is érzékelhető volt. Jóllehet péntek esténként még sokan vettek részt az istentiszteleten, a hétköznapi és szombat délelőtti istentiszteletek látogatottsága már visszafogottabb volt. A péntek esténként tartott írásmagyarázatokon is igen kevesen vettek részt. A főtemplom és a kistemplom az őszi nagyünnep – *ros hasana* és *jom kipur* – alkalmával viszont még zsúfolásig megtelt: az előbbiben Wallenstein Zoltán, az utóbbiban Krémer Móric tartotta a prédikációkat.

40 Wallenstein Zoltán levele a Pécsi Izraelita Hitközség Elöljáróságának. Pécs, 1936. szeptember 15. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 37. doboz, 699/1936. szám.

41 Deutsch Zsigmond levele Wallenstein Zoltánnak. Pécs, 1938. március 16. Pécsi Zsidó Hitközség Irattára, 39. doboz, 583/1938. szám.

Pécs, a zsinagóga belső tere
jphotoarchive.org

Az *Egyenlőség* 1923-as lelkes hangvételű beszámolója a hitélet pécsi reneszánszáról írt. A megújulás elvi lehetőségét a főrabbi állás betöltése kétségkívül magában hordozta, hiszen ezáltal a bizonytalanság korszaka zárult le. A fiatal Wallenstein Zoltán jó választásnak tűnhetett, miközben főrabbi-helyettesként a tapasztalt Pfeiffer Izsák is megállta helyét. Az évek múltásával azonban *valaminek* történnie kellett, ami a hitközségi elnöki tisztséget 1928-tól betöltő Deutsch Zsigmond és a mögötte állók Wallenstein Zoltánnal szembeni elégedetlenségét kiváltotta. A fellelhető források alapján nehezen dönthető el, talán nem is szükséges eldönteni, hogy melyik fél álláspontja tűnhetett megalapozottabbnak: a belmissziót sürgető elnöké, az előljáróságé, a híveké avagy a főrabbié? A főrabbi által készített írásos beszámolók alapján mindenesetre vélelmezhető, hogy növekvő hitéleti aktivitása a belmissziót leveleiben egyre türelmetlenebbül sürgető hitközségi elnök fellépésének is köszönhető volt. A fejleményeket látva okkal feltételezhetjük, hogy a két világháború közötti korszak egyre nehezedő politikai, gazdasági és társadalmi körülményei közepette mindenki a tőle elvárható lehető legjobbra törekedett. Úgy tűnik viszont, hogy a hangsúlyok a hitélet megújulása helyett a hitélet megerősítésére helyeződtek át.

Orthodox és neológ határhúzások Irányzatok meghatározásai emlékezések tükrében

A zsidóság megváltozott gazdasági, társadalmi és jogi helyzete, illetve a részben ezekre reflektáló új szellemi irányzatok megjelenése nyomán elinduló szétfejlődés a 19. század középső harmadában már jelentősen éreztette hatását a magyarországi zsidó közösségekben, melynek eredményeként – mint ez közismert – az 1868/69-es kongresszus alatt és után, az 1870-es évektől új szervezeti keretekbe, két, illetve három irányzatba rendeződött: kongresszusi (neológ), orthodox és statusquo ante irányzatba.¹ Az irányzatok hivatalos képviselőinek, véleményformálóinak és írástudó tagjainak megnyilatkozásait, ideológiai harcait, sajtóvitáit a korábbi szakirodalom elég alaposan feldolgozta,² azonban a mindennapi emberek megéléséről sokkal ritkábban esik szó. Éppen ezért kutatásunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes irányzatokhoz tartozó családokban és közösségekben felnövő, semleges értelemben

-
- Bányai Viktória, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa: banyai.viktoria@tk.hu, Frojimovics Kinga, történész, levéltáros, Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien: kinga.frojimovics@vwi.ac.at

A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, a K 143231 azonosító számú *Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig* című „OTKA” projekt keretében készült.

- 1 A szakadás történetének klasszikus bemutatása Jakov Katz: *Végzetes szakadás*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 1999. Az irányzatok későbbi szervezettörténetét és statisztikai bemutatását lásd Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950*. Budapest: Balassi, 2008.
- 2 Csak néhányat említve a terület fontos munkáiból az előző jegyzetben idézettekén túl: Silber, Michael K.: Az ultraorthodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Uő (szerk.): *Magyar zsidó történelem - másképp. Jeruzsálemi antológia*. Budapest – Jeruzsálem: Múlt és Jövő Kiadó, 2008. 213–282; Lupovitch, Howard: Between Orthodox Judaism and Neology: The Origins of the Status Quo Movement. *Jewish Social Studies*, NS. 9, No. 2 (Winter, 2003), 123–153. DOI: <https://doi.org/10.1353/jss.2003.0014>; Prepuk Anikó: *Befogadás mint öndefiníció: A neológ zsidó identitás sajátosságai az emancipáció után az izraelita sajtó tükrében*, Habilitációs dolgozat, Debrecen, 2014; Turán Tamás: *Neológ ideológia*. In: Peremiczky Szilvia et al. (szerk.): *Schweitzer József emlékezete*. MAZSIHISZ: Budapest, 2016. 45–54.

vett *am ha-arecek*³ hogyan határozták meg, mit is jelentett az, hogy egyik vagy másik irányzathoz tartoztak. Milyen vallási vagy épp kulturális, életmódbeli szempontokat éreztek hangsúlyosnak, amikor ezt bemutatták? Milyen szembeállításokat tartalmaznak az általuk adott definíciók, kik szolgálnak viszonyítási pontként? Mennyire egységesek és állandóak, vagy épp nagyon is helytől függőek az irányzatok szerinti önmeghatározások?

Azt tapasztaltuk, hogy a széles merítésű, laikusokat is megszólaltató egodokumentumok közül azokban szerepelnek leginkább az általunk keresett elemek, ahol egy interjúban, a helyzetből adódóan – egy ezekben a viszonyokban járatlan személy számára – szükséges volt az interjúalanynak értelmeznie, hogy mit is jelentett a neológ, a statusquo ante vagy az orthodox jelleg. Egyik merítésünk egy magyarországi kutatók által kevéssé használt forrásanyag, a Yad Vashem dokumentációs projektjében készült, döntően héber nyelvű interjúgyűjtemény volt. Ezek között is elsősorban az 1990-es években rögzített emlékezésekben találtunk értelmező részleteket, mivel ezekben már Izraelben született, a magyarországi zsidóságról kevesebbet tudó interjúkészítők dolgoztak. Ezekben a szituációkban az emlékezőnek, aki jellemzően gyerekként-fiataalként volt egy közösség része, belülről ismerve azt, azonban nem szükségszerűen definiálva vagy lajstromozva a jellemzőit, egy kulturális „fordítást” is végre kellett hajtania, hogy a külső személy számára érthetővé tegyen bizonyos jelenségeket. Ehhez mindkét nyelvben, és még inkább mindkét kulturális közegben jártasnak kellett lennie. Egy példával megvilágítva ennek nehézségét: egy debreceni születésű, a statusquo ante közösséghez tartozó emlékező, Joel Feldmann (Lajos) egy héber nyelvű videóinterjúban megemlítette, hogy a körülmetélése az ottani szefárd imaházban történt, majd hozzátette, hogy nem biztos benne, hogy a „szfaradi” ebben az esetben ugyanazt jelenti, mint amit Izraelben értenek rajta.⁴ Valóban nem ugyanazt jelenti. Izraelben a nem askenázi, főként nem európai országokból származó zsidókat nevezik így, míg Debrecenben a szefárd imarend szerint imádkozó haszidokat jelentette.

3 *Am ha-arec* (= 'a föld népe') tórai értelemben (3Móz 4,27) laikus közember. A rabbinikus irodalomban – a tanult réteggel való szembeállításban – gyakran pejoratív felhangot kap a kifejezés (tudatlan, bunkó), itt azonban nem abban az értelemben használjuk.

4 YVA O3/2951 Videóinterjú, 2000, <https://collections.yadvashem.org/en/documents/3765371> (4:50–5:10 között) (letöltés ideje: 2024.11.17.).

Hasonló fordítási-értelmezési szükséglet jelentkezik a Shoah Foundation (*Visual History Archive*) Egyesült Államokban készített interjúiban, illetve részben a Centropa Alapítvány által magyar nyelven, Magyarországon, de az előzőeknél még később, vagyis még nagyobb időbeni távolsággal készített életútinterjúkban. Ezekből a forrásokból is válogattunk példákat. Példáink, épp egyediségük miatt, nem feltétlenül reprezentatívak, és a rendelkezésünkre álló terjedelem miatt több fontos téma – névmagyarosítás, kitérések, vegyes házasságok, lakóhelyváltogatás, nem zsidó környezettel való kapcsolat, politikai magatartás – csak érintőlegesen vagy egyáltalán nem jelenik meg bennük, de úgy látjuk, hogy bizonyos tendenciákat egyértelműen kirajzolnak.

Szabályzatok és következményeik

Kérdésfeltevésünk létjogosultságát részben az adja, hogy az egyes irányzatok hivatalos szabályzatai jelentős mozgásteret adtak / hagytak ezekben a vonatkozásokban. A neológia és az orthodoxia hivatalos szervezeti szabályzata három lényegi pontban tért el egymástól: a hitközség meghatározásában, a szervezeti egységének a kérdésében, illetve a rabbi szerepkörében. Mindhárom pont a két irányzat felfogása közti alapvető eltérésből ered, abból tehát, hogy szűken „vallásként” vagy az élet minden területét szabályozó normarendszerként definiálják a judaizmust, avagy mi tekinthető már valláson kívül eső kulturális vagy esztétikai kérdésnek, illetve létezhet-e egyáltalán olyan, ami a normarendszer érvényességi körén kívül esik. A hitközség meghatározása tekintetében a neológ szabályzat így fogalmazott:

A magyar és erdélyhoni izraelita hitközségek kizárólag hitközségek, a szokásos izraelita istentiszteleti, szertartási, oktatási és jótékonyági intézeteknek kebelökben fentartása és azoknak alkalmas tisztviselők általi vezetése és kezeltetése céljából.⁵

A definícióban a szűkítésre kell figyelni: „a hitközségek *kizárólag hitközségek*”, vagyis nem terjeszkednek túl az élet más területeire. Olyan szervezet, amely kielégíti a Mózes-hit híveinek vallási szükség-

⁵ *A magyar és erdélyhoni izraelitáknak 1868–69-dik évi egyetemes gyűlésen alkotott szabályzatok és hozott határozatok.* Pest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, 1869. 1. §.

letét, és ennek adminisztratív keretet ad. Ezzel szemben az orthodox szabályzat halakhikus alapra hivatkozva határozta meg a hitközséget:

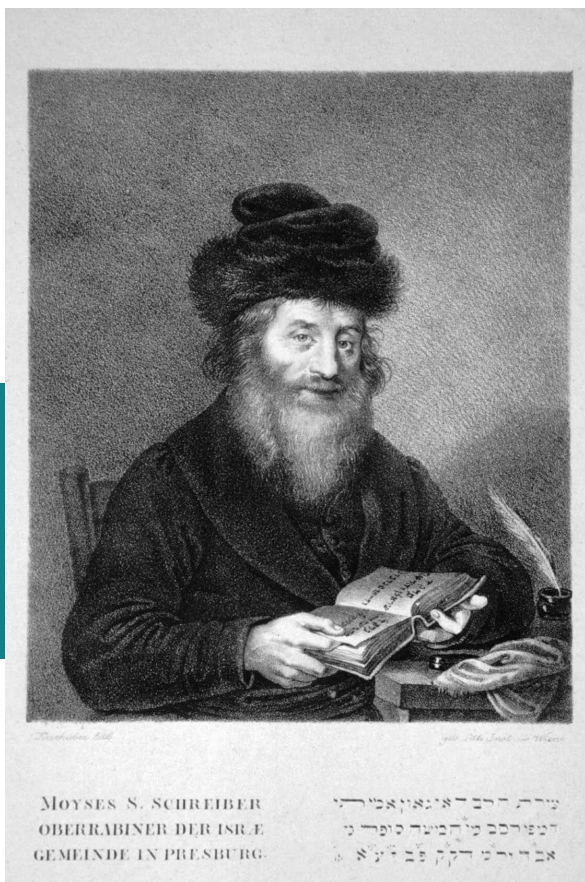
Az autonom hittörvényhű zsidó hitközség az egyének önkéntes egyesülése által alakul testületté avégre, hogy mindazon intézményeket létrehozza és fenntartsa, továbbá mindazon tisztviselőket szerződtesse és díjazza, melyekre a Schulchan-Aruchba iktatott hittörvények értelmében szüksége van.

[...] Ezen hitközségeknek [...] el kell készíteniök helyi szabályzataikat, melyeknek sem a Schulchan-Aruch, sem a jelen szervező szabályzat, sem az állami törvények határozmányaival ellenkezniök nem szabad. Az olyan hitközségi előljáró, vagy bármely más tisztviselő, ki a hitközség intézményeinek, vagy szokásainak a Schulchan-Aruchhal össze nem egyeztethető megváltoztatását indítványozza nyilvánosan, ez által rögtön elveszti hivatalát.⁶

A Sulhan arukh alapján állás hangsúlyozása egy zsidó életvitelét teljes egészében meghatározó vallástörvényt helyez a fókuszba. Érdeemes figyelni azonban arra, hogy a Kongresszus utáni orthodoxia másképpen definiálta a hitközséget, mint a Kongresszus előtti. A 19. század első felében a pozsonyi Moses Schreiber rabbi (a Hatam Szofer) meghatározásában még orthodox életvitelű zsidók alkottak hagyományhű közösséget.⁷ Itt viszont már nem a tagoknak, hanem a hitközségnek kell orthodoxnak lennie, hiszen a hitközség áll a Sulhan arukh alapján. A különbség egyértelműen kiviláglik az idézet második feléből, amely szerint egy hitközségi alkalmazott nem zárja ki magát a hitközségből azzal, hogy a Sulhan arukhkal ellentétes javaslatot tesz, „mindössze” állását veszti el. Ezzel az új definícióval egy kiskaput nyitottak azoknak, akik a későbbiekben saját orthodoxiájukat már ezen a redukált módon értelmezték, és így profitálni tudtak az emancipáció és az integráció nyújtotta lehetőségekből. Azaz a gazdasági és társadalmi felemelkedésnek éppen azon az útján indulhattak meg, amelyet a Hatam Szofer, a zsidóság felmorzsolódásától tartva, el akart zárni.

6 Szervező alapszabályzat Magyar- és Erdélyország autonom hittörvényhű zsidó hitfelekezete számára, 1871. In: Zeller Árpád: *A magyar egyházpolitika, I.* Budapest: Boruth E. könyvnyomdája, 1894, 976-988, 4. és 6. §. A statusquo ante irányzatnak majd 60 évvel később, csak 1928-ban lett elfogadott szabályzata.

7 Katz, Jacob: *Orthodoxy in Historical Perspective.* In: Peter Y. Medding (ed.): *Studies in Contemporary Jewry.* II. Bloomington: Indiana University Press, 1986, 7.

*Josef Kriehuber (1800–1876):
Moses Schreiber, 1830.
Wikimedia Commons*

Az orthodox irányzathoz tartozó közösségek távolról sem képviseltek egységes normarendszert. Már csak ebből adódóan is érthető, hogy nagyon széles skálán találunk példákat arra, hogy hogyan viszonyultak az eltérésekhez. Az egyik tényező azonban az állami törvényi szabályozásból (1868: 53 törvénycikk 20.§.) következett, amely kimondta, hogy minden izraelitának valamely belföldi hitközséghez kell tartoznia, mégpedig a lakóhelyén lévő vagy ahhoz legközelebbi hitközséghez. A hitközség részéről a felvétel nem volt megtagadható. Vagyis, ha a településen csak egyetlen, orthodox hitközség működött, akkor egyéni életvitelüktől függetlenül oda tartoztak az ott élő izraelita vallású személyek, és az elzárkózás helyett az együttélésnek valamiféle kompromisszumát kellett megtalálni, vagy legalább annak látszatát. A derecskei születésű Katz Sándor az 1920-as évekbeni kisiskolás koráról szóló visszaemlékezése ennek a kompromisszumnak vagy látszat fenntartásnak egy formáját mutatja be. Az Északkelet-Magyarországon található Derecske egészen

a holokausztig szigorúan orthodox hitközség volt, országos tekintélyű rabbik vezetésével, köztük Hatam Szofer leszármazottaival.

Látom magam első nap az iskolában egy szép szeptemberi napon. Még aznap tanítás után elkapott reb Sáje, a melámed⁸ és rögtön levizsgáztatott, hogy hány héber betűt ismerek.

A chájderbajárás, tekintve, hogy otthon nem kaptam vallásos nevelést, mindig nagy gond volt a számomra. A pénteki ferherolásoktól,⁹ amikor a papbácsi jött el a chájderba, mindig féltem. Sternberg, a melámed mindig az első helyre ültetett, mert csak az első két poszekot¹⁰ tudtam minden értelem nélkül tájcsolni.¹¹ A másik baj volt a cicesz¹² vizsgánál, ami nálam a legtöbb esetben a mosásban volt.

Én abban az időben kezdtem hegedülni tanulni és az órák délután voltak, úgyhogy a chájderből délután négykor el kellett jönnöm, amikor Sternberg csúfosan megjegyezte, hogy Katz Sanyi elhegedüli a Minchet és a Máárivot.¹³

Ezekből látszik, hogy a családom nem tartozott a vallásos zsidók közé.¹⁴

Katz Sándor emlékezése tolmácsot igényel a mai hallgatóság számára, amit mi lábjegyzetekkel igyekeztünk pótolni, ám ő maga nem érezte szükségét a kulturális fordításnak. Ez a jelenség szép szimbólumként szolgál annak, hogy miközben a vallásos nevelés hiányáról, a család

8 Melámed = tanító a héderben (a szövegben chájder írásmóddal), vagyis az állami bizonyítványt adó zsidó elemi iskola mellett működő, a vallásoktatást ellátó intézményben, ahol az orthodox közösségekben a fiúk minden délután tanultak.

9 ferherolás = kikérdez (verhören igéből), vagyis a rabbi kikérdezte a diákokat a heti tananyagból.

10 poszek / paszuk = mondat a bibliai szövegben. A héderekben a Tóra (Mózes öt könyve) szövegét olvasták a heti szakaszok rendje szerint, vagyis az adott heti szakasz első két mondatára utal az emlékező.

11 tájcsolni = jiddisre fordítani, vagyis a Biblia héber szövege mellé egy standard jiddis fordítást kellett megtanulnia, miközben mindkét nyelv teljesen idegen volt a számára.

12 Cicesz = szemlélőrojt a *talit katan* nevű négyszögletes ruhadarab sarkán. Mivel a rojtot mindig látható helyen, ruhán kívül kell hordani, könnyen megsérülhet, főképp gyerekek esetében. Ezért a rojtok szálait időről-időre ellenőrizni kell, hogy nem szakadtak-e, szorulnak-e cserére, javításra. A „mosás” világosan csak szépítő hazugság volt arra, hogy ő nem hordta ezt az előírt ruhadarabot.

13 Minche és maariv = délutáni és esti közösségi imaalkalom, ezek elmondásával ért volna véget a tanítás, azonban ezeken a hegedűóra miatt már nem vett részt.

14 Moskovits Árje: *Emlékkönyv: Derecske és vidéke zsidósága*. Tel Aviv: A Derecskei Gyülekezet Maradékának kiadása, 1984, 168.

vallástalan jellegéről, a jiddis nyelvtudás hiányáról beszél, egyértelműen az orthodox közeg kulturális kódjait, nyelvi fordulatait használja. A különbözőségről beszél, a távolságról és ennek felemás kezeléséről, cinkos elleplezéséről, de egyben kigúnyolásáról, ám mindezt a közelség felmutatásával.

Derecske, a zsidó temető
izraelitatemetok.hu

Orthodoxia és neológia határán: átjárás, határátlépések

Míg Katzék tartósan helyi lakosok voltak, következő példánkban az 1904-es születésű Krausz Vilma¹⁵ egy magát – felvilágosult műveltségi alapon – nemzedékek óta neológként identifikáló családot mutat be, ahol az állami szolgálatban álló telekkönyvvezető apát, Krausz Oszkárt (1866–1919) az államigazgatáson belül időről időre más járásszékhelyre helyezték. Emiatt újabb és újabb zsidó közösségekbe kellett beilleszkedniük: az önálló hitközséggel nem rendelkező Válról (Fejér megye) az

15 Somogyi Imréné, héber neve: Malka bat Rifka, született Vál, 1904. Centropa interjú, 2008, készítette Cziegel Szilvia, <https://www.centropa.org/hu/biography/somogyi-imrene> (letöltés ideje: 2024.11.17.)

orthodox hitközségű Szilágycsehbe (Szilágy megye) költöztek, onnan a neológ Algyógyra (Hunyad megye). Szavai azt tükrözik, hogy az ortodox szilágycsehi zsidó közösségbe való beilleszkedés nem okozott különösebb nehézségeket, nem éltek meg kiközösítettséget, és nem járt önazonosságuk feladásával sem. Ebben a viszonylag szabad átjárásban biztosan könnyebbséget jelentett egyfelől az apa társadalmi pozíciója, másfelől, hogy mindkét neológként azonosított nagyszülői család, tehát a 19. század közepén született generáció, magától értetődően megtartotta a vallási előírásokat, a kóser háztartást, az ünnepeket, és ezt – lehetőségeikhez képest – a szülők is folytatták.

Az 1904-es születésű Krausz Vilma így emlékezik apai nagyszüleire, a tízgyerekes elemi iskolai tanító és törvényszéki német tolmácsra, valamint feleségére: „Amikor én születtem, már ők öregek voltak. A nagyszülők neológok voltak, kóser háztartást vezettek. Rendes zsidó életet éltek. Gyertyát gyújtottak péntek este, és az ünnepeket is megtartották.”¹⁶ Anyai nagyanyjáról, a báró Hatvany-Deutsch családból származó Jozefinről pedig így: „A család anyai ága neológ volt, és teljesen kóserek voltak.” A két nagyon hasonló jellemzésben az is közös, hogy bár nem állítja azt, hogy neológ voltak egyenes következménye lett volna a kóser-sági szabályok betartása, de annak sem érzi szükségét, hogy a két állítás egyidejűleg igaz voltát valamilyen módon hangsúlyozza. Olyan természetesen említi a két körülményt, ahogy a neológiával kapcsolatban a két világháború között született nemzedék már ritkán tette.

Ugyanakkor az édesapa munkaköre – állami alkalmazottként – több alapvető vallási előírás betartását lehetetlenné tette. Bizonyára nem véletlen, hogy a szombati munkatiltalom kényszerű megszegését, ami a többi állomáshelyén is fennállt, épp a szilágycsehi időszak kapcsán említi meg:

Apám nagyon rendes ember volt, jó családapa és jó férj. Az akkori divatnak megfelelően, öltönyben és kalapban járt. Péntek este mindig kiddust csinált a gyertyagyújtásnál. Hanukakor meggyújtotta mindig a hanuka gyertyát is, amit mi az ablakban tartottunk. Pajesza nem volt. A bírósághoz nem járhatott be pajesszal.

Szilágycseh egy nagyon ortodox-vallásos hely volt. Volt templom, rabbi, jesiva, sakter, és mikve is. (...) Az ortodox zsinagó-

16 Somogyi Imréné, Centropa interjú, 2008.

gába jártunk imádkozni, mert csak az volt. Anyám szombatonként ment, apám meg pénteken, mert szombaton dolgozott, akkor nem volt szabad szombat. Az ünnepekre mindig kivett apám szabadságot. Itt 4 évig éltünk.

A szilágycsehi orthodox közösségbe való betagozódásukat, közösségi elfogadásukat jelzi ugyanakkor, hogy a helyi jesiva rászoruló diákjai az ő asztaluknál is kaptak ellátást, vagyis a hagyományos kifejezéssel élve „napokat ettek”. Úgy tűnik, hogy sem a szombatszegő, pajesz nélküli családfő személye, sem a háztartás kóserságának megbízhatósága nem ébresztett kétségeket.

*Szilágycseh, zsinagóga
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

1914-ben helyezték át az apát a Hunyad megyei Algyógyra, egy kis, rabbi nélküli neológ közösségbe, amely viszont kifejezetten nyitottnak tűnt más vallásúak felé, amibe még a következő különös epizód is helyet kaphatott. Algyógyon egy gazdatiszt képző iskola működött, ahová 1916 után török diákok is kerültek, akiket gazdászoknak képezték. Ők meghonosították Algyógyon a ramadani böjtöt követő „cukorünnepet”

vagyis a böjtmegtörés ünnepét, amelyen – tehát egy muszlim vallási eseményen – helyi lakosok, köztük Vilma családja is részt vett.

Határlezárások, veszteségélmények

Jacob Katz a szakadást átélő generáció egyéni, családi szintű megéléséről írta: „Sok fájdalmat okozott a szétválás ott, ahol családi kötelékek bomlottak fel miatta. Testvérek idegenedtek el egymástól, tervezett házasságokat bontottak fel.”¹⁷ Azonban – épp mivel az irányzatokhoz tartozók közötti elkülönülés sosem volt teljes, a családi kötelékek felbomlása a következő nemzedékek számára is potenciális veszteségélmény lehetett, ahogy azt az 1923-ban Tiszaszentimrén született Mirjam Ausländer (sz. Balog) esetében látjuk:

Anyám nagypolgári családból származott, amelyben senki sem volt vallásos. Bankárok voltak, és a budapesti értelmiséghez tartoztak. (...) El kell hogy mondjam, nagyanyám testvére egy földbirtokoshoz ment hozzá, akinek mintegy 656 holdnyi birtoka volt Tiszaszentimre határában. Nem voltak gyermekeik, így anyámat a lányuknak tekintették. Ő pedig sokszor leutazott Budapestről a faluba, hogy meglátogassa a nagynénjét.

1912-ben egy fiatal orvos érkezett a faluba, megismerkedtek, és hamarosan össze is házasodtak. Apám nagyon vallásos szefárd családból származik. A két család ezért meglehetősen elégedetlen volt a párválasztással. Az apai családomat egyáltalán nem is ismertem. Ők ugyanis – miután az új asszony nem vallásos házból jött, maga sem volt vallásos, és nem tartotta a micvákat¹⁸ – megszakították szüleimmel a kapcsolatot. Még apám anyját sem ismertem.¹⁹

17 Jacob Katz: Az orthodox-neológ szétválás a magyar zsidóságban: A szakadás eredete, befolyása és következményei. In: Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel – Koltai Kornélia – Biró Tamás (szerk.): *Bacher Vilmos emlékelőadások, 1989-2013: Ünnepi kötet Komoróczy Géza 80. születésnapjára*. Budapest, 2017. 57. A szakadás, elhatárolódás egy másik személyes területét, az üzleti élet szereplőinek megosztottságát és ennek negatív hatását idézi fel emlékiratában Méir Ávrahám Munk. Lásd *Életem története*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002. 277–278.

18 A micvák a zsidó vallás előírásait, a Tórában levő 613 parancsolatot jelentik.

19 YVA, O3/13607, az interjút készítette Tova Aloni, 2011, Izrael. Frojimovics Kinga fordítása.

A szefárd ebben az esetben is haszid irányt jelenthet. Mint az emlékezés más pontjaiból világossá válik, az apa családja a teljes elhatárolódást nem csupán a vallástalan feleség miatt választotta: az apa, Balog Zsigmond meggyőződéses ateista volt, természettudományos szemlélettel, és mint magyarosított neve is jelzi, az asszimiláció híve: „Mi nem voltunk zsidók, mi magyarok voltunk.”²⁰

Tizsaszentimre, Jahrzeit tábla
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

²⁰ YVA, O3/13607.

Egészen más szempontokból, de szintén veszteségélményként, és ennek megfelelő elhatárolódással idézi fel beregszászi születésű apja vallási elkötelezettségét Csernovits Sámuel, aki Marosvásárhelyen született 1925-ben.

Nagyapám a haszid irányzat tagjaként, az ottani [beregszászi] ortodox zsidó közösséghez tartozott. Szélsőségesen vallásos ember volt, és azzá nevelte a fiát, édesapámat is.

[...] Amikor apám [Maros]Vásárhelyre került, a szülei már elhaltak. Soha nem beszélt róluk, csak a Tóráról és a Talmudról. A világi élet problémáiról az én apám nem tárgyalt. Csak a vallással foglalkozott. [...] Roppant bigott volt, a szélsőséges fundamentalista zsidó eszmét hordozta, amelyről az életében soha le nem tért. Soha nem olvasott el egy regényt, soha nem ment moziba vagy színházba, soha nem mozdult ki, mindig otthon ült, és a Talmudot tanulmányozta. Azt sem engedte meg, hogy keresztény ember a házukba belépjen. Az apám a szomszédokkal is csak a templomban találkozott. Ha az azonos irányzathoz tartozók voltak, akkor tárgyaltak egymással. [...] De az én apám például soha be nem ment a neológ²¹ templomba. Szerinte az istentagadó templom volt. Mikor elmentünk előtte, valami okból kifolyólag leköpte azt a templomot, mint olyant, amely nem zsidó templom.

Az én apám az apjától tanulta meg az ácsmesterséget még Beregszászon. Ott elvégezte az elemi négy osztályt magyar nyelven, de a mindennapi életben igyekezett nem használni a magyar nyelvet. Semmilyen más nyelvet nem használt, csak az imádkozás nyelvét, a hébert és a jiddist.²²

A világi műveltség és a társadalmi érintkezések hiánya, illetve végletes elutasítása a család életkörülményeit minden szempontból meghatározta. A nyomor, az alacsony iskolázottság a gyerekek indulását is befolyásolta. Abban azonban minden bizonnyal egyéb tényezők is szerepet játszottak, hogy a vallásnak mindannyian hátat fordítottak. Csernovits Sámuel veszteségélményeiből annyit még mindenképp érdemes megemlíteni, hogy mivel se kárpátaljai apja, se analfabéta bukovinai zsidó anyja nem boldogultak a román közigazgatással, így az emlékező 15 éves koráig ugyanazt

21 Valójában statusquo ante hitközség volt.

22 Centropa interjú, 2005. -készítette Novák Csaba Zoltán, <https://www.centropa.org/hu/biography/csernovits-samuel> (letöltés ideje: 2024.11.17.)

a hivatalos nevet viselte, mint egy (szintén életben lévő) bátyja, majd a bécsi döntés utáni magyar közigazgatás átírta őt anyja családnevére.

Vegyes háttérű családok: a modus vivendi kialakítása

A holokausz után keletkezett visszaemlékezéseket olvasva gyakori tapasztalat, hogy a 20. század első felében sokan „vegyesházás” családokban éltek és nőttek fel, vagy egy darabig egy háztartásban éltek más vallási normákat követő rokonokkal, jellemzően nagyszülőkkel. Ezekben a családokban az elzárkózás, elhatárolódás helyett az tűnt mindenki számára természetesnek, hogy megtalálják azt a modus vivendit, amelynek köszönhetően az egyes családtagok együtt tudnak élni. Ez a jelenség részben annak a következménye volt, amit Turán Tamás olyan frappánsan fogalmazott meg: „a neológia egy meghatározó része mindig első-második generációs neológ volt, akiknek tehát szülei vagy nagyszülei még ortodoxok voltak.”²³ A mondat persze fordítva is igaz: orthodox zsidóknak gyakran voltak a közvetlen családban nem orthodox rokonai. Másképp fogalmazva az irányzatok – tagjaik családalapítási stratégiái vagy mindennapi életvitele szintjén – a szakadás ellenére sokszor valójában nem váltak szét. A „vegyes családok” az együttélést szolgáló stratégiák széles skáláját alkalmazták a családtagok egymástól különböző életvitele, vallási felfogása összeegyeztetésére.

Az 1913-ban Karcagon született Balog Izabella (Forrai Sámuelné) emlékezése a kóserság és a szombattartás terén kínál erre példákat, a nagyszülői (nagymama) és szülő generáció eltérő felfogásáról.²⁴

K: Milyen volt a viszonyuk a vallással? Megtartották a szombatot, meg megtartották az ünnepeket?

Mi nem tartottuk... illetve nem jól mondtuk. Míg a nagymama élt, addig a bolt szombaton be volt zárva, vagy zsidó ünnepen. És itt kezdődött apámnak a szociális nevelése. Azt mondja: „Látod a nagymamát? Bezárja az ajtót szombaton, hogy az Isten azt higgye, hogy most imádkozik, és közben hátul ad portékát, nehogy Galatához menjenek.” Galatának hívták a keresztény boltost.

²³ Turán, 2016. 51.

²⁴ Forrai Sámuelné (sz. Balog Izabella, 1913, Karcag, héber neve Hanna) visszaemlékezése. Az interjút Fenyves Katalin készítette 1999. március 2-án, Budapesten, magyar nyelven. Levéltári jelzete: USC Shoah Foundation, VHA/49577.

K: És kóser háztartást vezettek?

Addig, míg a nagymama élt, addig kóser háztartás volt. Azontúl magunk hizlaltunk disznót (...) Mert míg a nagymama élt, tréfli nem jöhetett a házhoz. Azért titokban volt egy asztal a gangon, egy olyan ámbitus-szerű, és ott volt egy asztal, aminek volt egy fiókja, és télen ki nem fogyott belőle a kóstoló, amit a szomszédok hoztak. Kolbász, hurka, szalonna. Aztán csináltunk zsidó szalonnát libahájból. És szóval ilyen dolgok.

A határkijelölések elemei

Ahogy az eddig idézett példák is mutatják, a visszaemlékezésekben azonosítható identitásképző elemek között a korszak nagy vitát kiváltó kérdései közül a zsinagógai szertartásra (pl. benti esketés, orgona, kórus, prédikáció nyelve) vonatkozók elvétve jelennek meg. Annál hangsúlyosabbak az elbeszélésekben az egyéni szintű döntések a hagyománykövetés vagy -elhagyás terén. A személyes döntés és személyes felelősség nagy súlya a használt forrástípus személyes-családi fókuszából is következik, de egyben kortünet is, szoros összefüggésben áll a korszak vitáinak más elemeivel. Ezt három példával illusztráljuk.

Iskolázás

A bevezetőben már említett, 1934-ben Debrecenben született Joel Feldmann (született: Feldmann Lajos) visszaemlékezésében azzal magyarázta, hogy családja nem a helyi orthodox, hanem a statusquo ante hitközséghez tartozott, mivel bátyja a budapesti Rabbiképző Intézet alsó (gimnáziumi) tagozatára járt, majd a háború kezdetéig két évet a tulajdonképpeni Rabbiképzőbe.²⁵ Lajos orthodox héderben, majd a statusquo ante hitközség iskolájában és mellette továbbra is orthodox héderben tanult.

Szavai háttérében Hajim Szofer (1821–1886), a pesti orthodox közösséget 1871 és 1886 között vezető rabbi tilalma áll, amelyet a Rabbiképző intézménye ellen még 1877-ben mondott ki. Pontosabban előbb csak közösségi szinten fogalmazott meg tilalmat, vagyis a majdan ott végző rabbik

25 YVA O3/2951.

orthodox hitközségben való alkalmazásával kapcsolatban. Azonban egy következő lépésben *egyéni, családi* szinten is tiltást vezetett be: „Orthodox zsidó nem küldheti a rabbiképzőbe tanulni a fiát vagy bármilyen rokonát, az intézményben tanulókat semmilyen formában, azaz például sem pénzzel, sem ruhával nem segítheti.”²⁶ Lajos bátyja (családja) tehát ezt a tilalmat szegte meg, ahogy sok más hagyományos háttérű fiatal is. Mint erre már sokan felhívták a figyelmet a Rabbiképző Intézet fontos rekrutációs bázisa volt Északkelet-Magyarország, bár az ott végzetteket az orthodox közösségek valóban nem alkalmazták.²⁷ Az egyéni szintű tilalom gyakori megszegése a közösségi szintűt nem befolyásolta.

Öltözködés

Az 1934-ben Kiskunhalason született Rivka Weisz (sz. Hershtik) apja, Mordechaj Hershtik a munkácsi rebbe követője és egyben a helyi mérsékelt orthodox hitközség dajanja volt. Rabbivégzettséget a sátoraljaújhelyi jesivában szerzett, Sátoraljaújhelyről is nősült. Vallási szokásait illetően az orthodoxia és haszidizmus határán élő apa ruházatkódását és ezzel szoros összefüggésben a kiskunhalasi zsidó társadalomban elfoglalt helyét lánya a következőképpen jellemezte:

Nagyon, nagyon vallásos volt. A sóhettel²⁸ ellentétben nem viselt strájmilit.²⁹ Dr. Dohány, a kiskunhalasi rabbi egy modern ember volt. A rabbi nagyon nagy szónok volt, és apám kifejezetten szerette őt az intelligenciájáért. Baráti viszonyban voltunk vele. Ezt mások helytelenítették, és minket is modernnek gondoltak a Dr. Dohánnyal való barátságunk miatt. Mivel minden sóhet haszid volt, strájmilis, tudod, az egész ruházatuk, mi pedig modernek. Apám azonban mindannyiuknál vallásosabb volt. Persze nem akarom lehúzni a haszidokat sem, de apám modern kinézetű volt, és nem viselt strájmilit. Kaftán (eredetiben: kapote) sem volt rajta soha.³⁰

26 Jichak Jakov Szofer (szerk.): *Széfer K'N Szofer*. London, 1963, 90. levél. idézi Frojimovics 2008, 93.

27 Katz 1999, 288.

28 Sakter, rituális metsző.

29 Strájmli = széles karimájú szőrmealap, a haszid férfiak jellegzetes viselete, amit más irányzathoz tartozók nem hordanak, így egyértelmű megkülönböztető jegy.

30 Rivka (Hershtik) Weisz YVA O3/12974, angol nyelvű interjú, készítette Ronit Wilder, 2008, 13. Frojimovics Kinga fordítása.

Az interjúkészítő kissé értetlenkedő kérdésére, vajon Mordechaj Hershtik valóban haszid volt-e, Rivka hozzátette: „Modernül öltözködött, de a munkácsi rebbe, mivel apám briliáns ember volt, elfogadta ezt. Beszélgettek. A munkácsi rebbe egy kis vékony, beteg ember volt. Minden évben Karlsbadba utazott.³¹ És ki vitte Karlsbadba? Az apám volt a »lovászlegénye«.”³²

A Hershtik család példája jól mutatja, hogy nemcsak az orthodoxia és a neológia között volt bizonyos átjárás, hanem a – sok helyzetben szintén ellenséges – orthodoxia és a haszidizmus között is. Mordechaj Hershtik egyszerre lehetett egy alföldi orthodox hitközség dajánja, a helyi modern orthodox nézeteket valló, egyetemi doktorátussal rendelkező rabbi, Dohány József (1881–1972) barátja, és a korabeli haszidizmus egyik meghatározó vezetőjének, Hajim Elazar Sapirának (1871–1937), a munkácsi rebbének közeli híve.

Kiskunhalas, a zsinagóga
jphotoarchive.org

31 Valójában Marienbadba járt ivókúrára rendszeresen. A munkácsi haszidokról és Hajim Elazar Sapira elveiről és konfrontatív személyiségéről lásd: Komoróczy Szonja Ráhel: Rabbik, közösségek, belviszályok. In: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség. A dualizmus korától napjainkig*. Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013, 184–195.

32 YVA O3/12974, 14.

Mikvehasználat

A férfiak szombatira készülő mikvehasználat (rituális fürdőben való megmerítkezése) jellegzetes haszid szokás. Az 1925-ös születésű Mose Moskovits visszaemlékezésében a kelet-magyarországi térségben ortodox (Kisvárdá), haszid (Sátoraljaújhely, Szatmár) és statusquo ante (Debrecen) közösségek között mozgó, a jesivát gimnáziumra cserélő kamaszfiú vallási megbízhatóságának jeleként tűnik fel ennek a szokásnak a gyakorlása.

Amikor Szatmárra utaztam, érdekelt az ottani tanítási metódus, és az is, hogy vajon én meddig jutottam el a Talmud ismeretében. A negyvenes években járunk, a határok megnyitása után az emberek tódultak Erdélybe. De akkor már tudtam, hogy a következő állomásom Debrecen lesz. Odaérkezésem a gimnáziumba kellemes izgalmat keltett bennem. Szatmári bóher ritka madár volt arrafelé. Az ortodoxia vegyes érzelmekkel fogadott, a hitehagyott elnevezés is elhangzott. Csak amikor péntek délutánonként megjelentem a mikvében, oldódott a hűvös hangulat. A dáján meg is jegyezte: aki nem feledkezik meg sábesz előtt a rituális fürdőről, az nem lehet hitehagyott.³³

Debrecenben, ahova a szatmári jesivában töltött szemeszter után érkezett Mose Moskovits, ortodox és statusquo ante zsidó közösség élt egymás mellett. Viszonyuk, ahogy az emlékező jellemzi, „korrektnek volt mondható”, vagyis nem volt nyílt ellenségeskedés, de a közösségi szintű tilalmakat a hitközségi alkalmazottakkal kapcsolatban szigorúan betartották. Sakter, vallástanár, kósersági felügyelő „ortodoxból lehetett status quo, visszafelé zárt volt minden út.”³⁴ Egyéni szinten azonban átjárhatónak bizonyult a két közösség közti határ: iskolába a világi műveltség iránt érdeklődő fiú a statusquo ante község gimnáziumába járt, vallási téren pedig az ortodox közösséghez csatlakozott. Ezt a kétlaki létet épp egy haszid szokás megtartása nyitotta meg előtte.

33 Egy tudós indulása – Moskovits Miklós debreceni éveit. *Remény*, 2006, 1. <https://remeny.org/remeny/2006-tavas-5766-adar-niszan-ijjar/egy-tudos-indulasa-moskovits-miklos-debreceni-evei/> (letöltés ideje: 2024.11.17.) Andrew Moshe Moskovits / Moskovits Miklós (1925–2004). Kisvárdán született, anyja Greismann Sarolta, apja Moskovits Ábrahám (1892, New York – 1944, Dachau) volt. A sátoraljaújhelyi, a szatmári és a dombrádi jesivában, majd a Debreceni Zsidó Gimnáziumban alapozta meg a zsidósággal kapcsolatos ismereteit.

34 I.m.

A neológia meghatározásai

A neológia meghatározása, vagy még inkább a neológ felfogás szerinti zsidóság meghatározása a véleményformálók számára sem volt magától értetődő.³⁵ Ennek hangsúlyait jelentősen befolyásolta a személyes meggyőződés és a helyi kontextus. Ugyanakkor a neológ ideológia tágabb kulturális és társadalmi törekvései, illetve a szekularizáció folyamatának, a vallási előírások személyes döntések szerinti megtartásának vagy elhagyásának hallgatólagos elfogadása jól megragadhatók a „közemberek” tapasztalataiban is. E három területre hozunk egy-egy példát.

Neológia mint szekularizáció

Az 1915-ben Budapesten született Weisz Hedvig (Endrei Istvánné) így emlékezik édesanyja háztartására:

Anyám pontosan ugyanúgy tartotta a cselédeket is, mintha még egy gyereke lenne. Sok mindenre megtanította őket, és szépen bánt velük. Velünk ettek, használhatták a mi fürdőszobánkat, ünnepekkor kaptak ajándékot. Egyedül ez a kóserség okozott mindig gondot. Ez egy állandó gondja volt anyámnak, hogy megértesse a cselédekkel, hogy ne keverjék össze az edényeket, mígnem megunta. Nem az, hogy nem tudták megjegyezni a dolgokat, hanem hogy nem gondoltak rá, hogy ez milyen hiba. Szerintem nem készakarva csinálták, de valahogy nem tudták megjegyezni, hogy ez egy vallási előírás, mert nem más. [...] Az egész vallás a tisztaságon alapszik. Például a tejeslábast nem volt szabad összekeverni a zsíros edénnyel. Külön kellett elmosogatni. Anyám többször is észrevette, hogy a tejeslábas benn van a sütőben, nincs elmosogatva. A cseléd mindig összekeverte. Anyám ezért mindig vett új edényt. Hiába tanította, mindig rosszul mosogatott. Annak idején anyám is akart kóser háztartást vezetni, de aztán azt mondta, hogy ő nem csapja be saját magát. A cselédlány így is, úgy is összecserélte az edényeket. És áttértünk a neológ háztartásra. Úgyhogy attól fogva nagyapám mást nem evett nálunk, csak keménytojást.³⁶

35 A kérdés összetettségéről lásd Turán 2016.

36 Endrei Istvánné (szül. Weisz Hedvig) Centropa interjú, 2006. készítette Cziegel Szilvia. <https://www.centropa.org/hu/biography/endrei-istvanne>

Weisz Hedvig bizonyára anyja indoklását elfogadva állítja be a történetet úgy, hogy a kóser háztartással, a tejes és húsos edények elkülönítésével azért hagytak fel, mert a hagyományt nem ismerő sváb cseléd lányok mellett ez így volt praktikus, sőt őszinte. Ennek azonban ellentmond, hogy igen sok más emlékező állítja, a keresztény cseléd lányok tökéletesen beletanultak ebbe a különbségtételbe, így jó okunk van egyéb szempontokat is feltételezni a kóserság elhagyása mögött. A bonyhádi orthodox környezetből Budapestre települt anyai család fiatalabb generációjának az életében más területen is megfigyelhető a határozott szemlélet- és életmódváltás, amivel az apai családhoz közelítettek, amelynek már az előző generációja is a fővárosban élt. Erre a váltásra mint neológvá válásra tekint az emlékező. Az édesapa egyik testvérét és családját így jellemzi: „Ők nem voltak vallásosak, inkább neológok voltak.” A változások között említi a rituális fürdő férjes asszonyok számára előírt használatának elhagyását, amelyre – a kósersághoz hasonlóan – az édesanyától átvett praktikus magyarázatot ad: „Mi már nem jártunk ilyen fürdőbe, mert fürdőszobánk volt. A nagyon vallásosak azt gondolták, hogy a valláshoz tartozik ez, de sokan tisztálkodni mentek oda, mert nem volt fürdőszobájuk.”³⁷

Neológia mint veszteségélmény

Szarvason a zsidó hitközség meglehetősen önkényesen két csoportra oszlott, neológokra és orthodoxokra. A neológok szerint az orthodoxok alacsonyabb társadalmi státuszúak voltak. Nagyon nagy családokban éltek, és ezért kevésbé voltak jómódúak, mint a kis családokban élő neológok. Azt hiszem más foglalkozásokat is űztek, főleg tollakkal és hússal foglalkoztak, a neológok pedig értelmiségiek voltak. A gyerekek nem tanultak együtt, és néha irigység is volt köztük, legalábbis nálam biztos. A neológ gyerekek irigyelték az orthodoxokat, hogy ők olyan otthonosan mozognak a vallás világában. Mi, a neológ gyerekek csak a nagyünnepek alkalmával mentünk a zsinagógába, és nem nagyon értettük, mi zajlik ott.³⁸

37 Endrei Istvánné (szül. Weisz Hedvig) Centropa interjú, 2006.

38 Aviva Ramot (sz. Fleischer Katalin, Szarvas, 1934) YVA, O3/7122, az interjút készítette Sira Karmon, 1993, Izrael. Frojimovics Kinga fordítása.

Az orthodox és neológ gyerekek eltérő tanulmányi útja, a két közösség eltérő iskolázási és nevelési stratégiája sokszor hangoztatott jelenség, ahogyan a családméret és társadalmi státusz különbségei is. A történet annyiban meglepő, hogy az emlékező mindezt nem nyereségként, hanem veszteségként élte meg. Azonban valójában ugyanezt, a kívülállóság tapasztalatát fogalmazta meg sok olyan zsidó értelmiségi, aki olyan családban nőtt fel, ahol szintén hiányzott a hagyomány belső megismerése.³⁹ Az értetlen kívülállóságból közülük többen a kitérés felé léptek tovább.

Neológia mint integrációs stratégia

Az 1933-ban Békéscsabán született Michael Joseph Alberttel 2001-ben Izraelben rögzített videóinterjú készítője a visszaemlékezés több, kulturális asszimilációt hangsúlyozó elemére érzékelhetően rácsodálkozott. Az interjúalany szavaiba rendre közbevágó kérdései azt sugallják, hogy egy hagyományőrzőbb egykori közösség képére számított, azt igyekezett előhívni az emlékezőből.⁴⁰

A város lakosságának majdnem tíz százaléka zsidó volt, de ez nem volt annyira nyilvánvaló, mivel ők asszimilált zsidók voltak, magyarul beszélők, és igyekeztek magyarként viselkedni.

K: Amikor azt mondja, hogy igyekeztek magyarként viselkedni, azt milyen módon tették?

Szombaton dolgozva, és ...

K: Vallásosok voltak, akiről beszélünk?

Nem csak vallás, kulturálisan ... tudja, ők nem haredi zsidók voltak. A zsidó közösség körülbelül 2000–2500 fős közösség volt, amit magyarul neológoknak neveznek, ők nagyon távol voltak a konzervatív zsidóságtól, nagyon ... És volt persze egy orthodox közösség is. Két zsinagóga, két rabbi, és ...

K: Hogy ünnepelték a nagyünnepeket?

39 Erre hoz szemléletes példákat Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest: Corvina, 2010. 224–225.

40 Michael Joseph Albert (Békéscsaba, 1933) YVA O3/3244 angol nyelvű videóinterjú, 2001, Izrael. Készítette Dina Shefet, <https://collections.yadvashem.org/en/documents/4020973> (letöltés ideje: 2024.11.17.)

Nagyünnepekkor természetesen zsinagógába mentünk, de sabbatkor, szombaton, amikor piacnap volt, akkor az üzlet nyitva volt.

K: Szóval, vagyis sabbatkor a szülei és nagyszülei nem ...?

Nem, nem tartották a sabbatot, mint olyat. Volt péntek esti vacsora, de semmi azon túl. És nem ...

K: De az édesanyja vagy nagymamája gyújtottak sabbati gyertyát?

Igen, gyújtottak, azt igen. Tudja, igyekeztek kulturálisan asszimilálódni.

(...)

K: Milyen volt a kapcsolatuk a nem zsidó népességgel?

Csak üzleti, nem voltak társadalmi kapcsolatok... A zsidók maguk között töltötték az idejüket. A nem zsidók nem fogadták be őket.”⁴¹

Békéscsaba, a neológ zsinagóga

BékésWiki

41 YVA O3/3244, 4:30 – 7:30 között, Bányai Viktória fordítása.

Az üzleti kapcsolatokon túli társadalmi érintkezés hiánya az emlékező által hangsúlyozott magyarosodó, integrálódó, sőt erős asszimilációs törekvések kudarcáról tanúskodik, arról, hogy a többségi társadalom nem volt nyitott a befogadásra. Bár hasonló megtapasztalása korábbi nemzedékeknek is volt, figyelniük kell az emlékező születési dátumára: az az időszak, amire ő emlékezni tud, az erősödő antiszemitizmus, a zsidótörvények időszaka, vagyis az asszimilációs törekvések kudarcának kora.

Rövid áttekintésünk során olyan eseteket igyekeztünk bemutatni, amelyek betekintést engednek abba, hogy a magyarországi neológ és orthodox családokban a holokausztot megelőző korszakban hol húzódtak a zsidóságukból következő életmódbeli és társadalmi határok. Elsősorban arra kerestük a választ, vajon a szervezeti szinten szigorúan elkülönült és egymással gyakran ádáz csatákat vívó magyarországi zsidó irányzatok tagjai szintén annyira távol tartották-e magukat egymástól, mint az az egyes irányzatok véleményformálóinak, valamint a leginkább rájuk támaszkodó szakirodalomnak az ismeretében várható lenne.

A ma már bőségesen rendelkezésünkre álló visszaemlékezések, különböző időszakokban készített tanúvallomások feldolgozása és elemzése – mely munkának e cikkünk csak első lépése – arra a következtetésre vezetett bennünket, hogy a magyarországi zsidók egyéni, családi szintjén az irányzatok szakadása valójában egyáltalán nem jelentett olyan drasztikus elkülönülést, mint azt az irányzatok vezetőinek írásai, megnyilvánulásai alapján gondolhatnánk. Az egyes családokon belül együtt éltek neológok és orthodoxok, vagy a haszid és az orthodox életmód és szokások elemeit önmagukban harmonikusan vegyítő személyek. A holokauszt után több évtizeddel, jellemzően nem Magyarországon rögzített egodokumentumokból pedig az is világosan kiderül, hogy a családi erőfeszítések inkább – bár természetesen nem kizárólagosan – arra irányultak, hogy közösen megtalálják az együttélést lehetővé tevő modus vivendit.

Basics Beatrix, Gellén Barbara

A teljesség vonzása

A Munk–Munkácsi család története mint múzeumi identitás

Tizennégyen az ünnepi asztalnál. Nagyszülők, szülők és gyermekeik, a jelen befolyásos cionista vezetői a jövő filantrópjaival. 1935-ben, a fotó készültekor az asztalnál ülők még keveset tudtak arról, hogy milyen megpróbáltatásokat ír majd az élet a Munk család 16. századig visszanyúló regényébe. Kahán Éva és Spéter Mihály esküvőjének résztvevői közül tízen hagyják el Magyarországot 1944 júniusában a Kasztner-vonattal.¹ Ugyanebben az évben, a német megszállás idején a menyasszony nagybátyja, Munkácsi Ernő a Zsidó Tanács titkáráként igyekszik közbenjárni a magyar zsidóság érdekében. Nagypja, Méir Ávrahám (Adolf) Munk családjukról szóló kézírata ekkor már két éve várja, hogy magyar nyelven is kiadhassák.

Az 1980-as évektől kezdve egyre nagyobb figyelem irányult Magyarországon az identitás és különösen a családfakutatás felé, melynek eredményeképpen a zsidóság történetírása is mindinkább az érdeklődés középpontjába került. A holokauszt túlélők leszármazottai, valamint azok, akik elvesztették családi kapcsolataikat, elkezdték kutatni őseiket, hogy újra felépíthessék családjuk történetét. Ez az érdeklődés sokak számára lehetővé tette, hogy újra kapcsolatba kerüljenek zsidó örökségükkel.

-
- Basics Beatrix művészettörténész, óraadó oktató, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, e-mail: basicsbea@or-zse.hu, Gellén Barbara Rutgers University, Art History PhD scholarship, e-mail: barbaragellen@t-online.hu.
- 1 Papp, Susan M.: *The Life and Times of Ernő Munkácsi*. In: Ernő Munkácsi: *How it Happened? Documenting the Tragedy of Hungarian Jewry*. Montréal: McGill-Queen's University Press, 2018. Lxix.

Kahán Éva esküvője

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Napjainkban a modern technológia jelentős mértékben hozzájárul a családfakutatás fejlődéséhez és elterjedéséhez. Az online adatbázisok és a digitális archívumok lehetővé teszik a családok számára, hogy hozzáférjenek olyan forrásokhoz, amelyek korábban elérhetetlenek voltak. Az izraeli Jad Vasem és a new york-i JewishGen adatbázisai mellett a familysearch.org oldalon a világ különböző országaiban található anyakönyvek digitalizálva kutathatók. Ezen anyakönyvek gyűjtését az 1930-as évektől kezdve végezte el a Jézus Krisztus Utolsó Napjainak Szentjei Egyháza.² A mormon egyház által megbízott kutatók és genealógusok a dokumentumokról mikrofilmeket készítettek, amelyeket az Egyesült Államokba szállítottak, majd a Salt Lake City-ben található családtörténeti könyvtárban tették hozzáférhetővé a genealógiai kutatók számára, illetve később digitalizálva a világhálón is. A Genealogical Society of Utah, amely később FamilySearch International néven vált ismertté, s napjainkban a világ egyik legnagyobb genealógiai szervezeteként jelentős szerepet játszik a családtörténeti kutatásokban vallási

² About FamilySearch, <https://www.familysearch.org/en/about/> (letöltés ideje: 2024. szeptember 3.)

hovatartozástól függetlenül.³ Az online adatbázisok mellett a genetikai vizsgálatok és DNS-tesztek is újabb távlatokat nyitnak a családtörténetek feltárásában, lehetővé téve a rokonsági kapcsolatok megállapítását több generációra visszanyúlóan.

Magyarországon 2020 decemberében jelent meg az a határozat, amely szerint a Magyar Nemzeti Levéltárban Családtörténeti Kutatóközpontot hoznak létre, és digitalizálják az 1895 után kiállított anyakönyveket.⁴ A területileg illetékes levéltárak mellett a Magyar Zsidó Levéltár is a kutatók rendelkezésére áll.⁵ A fentiekhez hasonló intézmények alátámasztják, hogy az identitás nem csupán egy múltbéli örökség, hanem folyamatosan változó fogalom és folyamat, amelyben a történelem, a vallás és a modern technológia egyaránt fontos szerepet játszik. Le nyomatai a közösségek által generációkon keresztül megőrzött tárgyak és dokumentumok, melyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a „ki vagyok én?” kérdésre minden ember és csoport egyedi választ adhasson.

Habár a Munk-Munkácsi família története jellegzetesnek tekinthető a magyar zsidó családokra vonatkozóan, dokumentumegyüttesüket mégis kivételessé teszi az „apákról az utódokra szálló elhivatottság”, mely rendkívüli alaposságra ösztönözte a leszármazottakat a relikviák gyűjtése és megőrzése során.⁶ A Munk család öt nemzedékének bemutatása a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár emeleti kiállítóterének falai között szervesen illeszkedik a múzeum küldetésnyilatkozatában megfogalmazottakhoz, vagyis ahhoz a törekvéshez, hogy „egyensúlyt teremtsenek a hagyományőrzés és a kulturális örökségvédelem között”.⁷ Ezen irányvonal erősítéséhez a múzeum több kiállítása is hozzájárult az utóbbi évtizedekben. A 2019-ben nyílt, *Hochstädterék. Családi album – előhívott múlt* című tárlatuk az alábbi célkitűzéssel szilárdítja

3 About us, Utah Genealogical Society, <https://ugagenealogy.org/about.php> (letöltés ideje: 2024. szeptember 3.)

4 1989/2020. (XII. 23.) Korm. határozat a családtörténeti kutatások elősegítéséhez és a családtörténeti források széleskörű bemutatásához szükséges intézkedésekről, 2020. december 23. <https://njt.hu/jogszabaly/2020-1989-30-22> (letöltés ideje: 2024. szeptember 3.)
Családtörténet, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/gyujtemeny/csaladtortenet> (letöltés ideje: 2024. szeptember 3.)

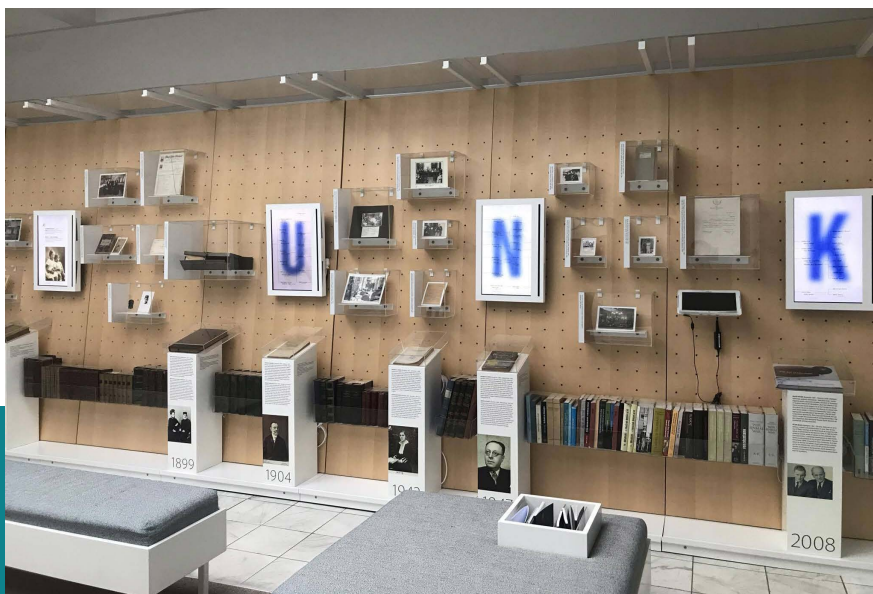
5 Családkutatás, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, <https://www.milev.hu/csaladkutato.html> (letöltés ideje: 2024. szeptember 3.)

6 Apákról az utódokra szálló elhivatottság. A Munk-Munkácsi család története, 2016 – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, <https://collections.milev.hu/exhibits/show/munk> (letöltés ideje: 2024. július 30.)

7 Alapelvek. <https://www.milev.hu/alapelvek.html> (letöltés ideje: 2024. július 30.)

meg a múzeum kiállítási programjának irányvonalát: „A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár kiemelt szerepet szán annak, hogy megismertesse a családi múltot, a családi emlékezethez kapcsolódó tevékenységét, kutatásait, gyűjteményét.”⁸

A családtörténeti kiállítások eltérő szempontokat helyezhetnek a felmenők történeteinek középpontjába: az elbeszélés épülhet hagyományos történeti elemekre, vagy képzőművészeti értékekre – a generációk által főlhalmozott műkincsekre, a mecénás és műgyűjtő tevékenységre, a család tagjainak jeles művészekről megrendelt portréira. *Az Apákról az utódokra szálló elhivatottság – A Munk-Munkácsi család története* című tárlat egyszerre család- és múzeumtörténet, s még csak elgondolkodnunk sem szükséges azon, melyiknek nevezhető inkább, olyan magától értetődően fonódik össze, olvad egymásba a kettő.

*Az Apákról az utódokra szálló elhivatottság –
A Munk-Munkácsi család története című tárlat részlete
Basics Beatrix magántulajdona*

8 Hochstädterék. Családi album – előhívott múlt, 2019. szeptember 2 – december 15, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, <https://www.milev.hu/milevexhibitions/hochstadterek-csaladi-album-elohivott-mult> (letöltés ideje: 2024. július 30.)

Méir Ávrahám (Adolf) Munk felmenőiről és leszármazottairól először a családfő maga adott hírt *Életem története* című önéletrajzi elbeszélésében.⁹ Az első, héber nyelvű szövegváltozat 1899-re készült el, azonban valamikor az 1942-es magyarra fordítás után nyoma is veszett. Az eredetileg nem publikálásra szánt művet Munk Adolf fia, Munkácsi Bernát unszolására jegyezte le. Munkácsi Bernát nyelvészként és néprajztudósként szerzett magának szélesebb körben hírnevet, bár a Pesti Izraelita Hitközségben 40 éven át ellátott tanfelügyelői tevékenysége is jelentős eredményeket hozott. Amilyen fáradtságot és lehetetlent nem ismerően kutatta a magyar nyelv eredetét és nyelvrokonait, hasonló elszántsággal gyűjtötte évtizedeken át az adatokat családjáról, rokonairól. Ennek sajtó alá rendezett változata a múzeum kiadásában 1939-ben megjelent családtörténeti kötet.¹⁰ Középső gyermeke, Munkácsi Ernő ügyvédként vett részt a neológ zsidó közösség életében. Ennek egyik példája, hogy 1934 és 1942 között a Magyar Zsidó Múzeum igazgatójaként őrizte és ápolta a hazai zsidó közösségek örökségét. A Pesti Izraelita Hitközség, majd a Zsidó Tanács főtitkáráként a holokauszt éveit során betöltött, máig vitatott szerepköreiről az 1947-ben írt *Hogyan történt?* című visszaemlékezésében vet számot.¹¹

A családtagok személyes beszámolóin túl számos kísérőtanulmány dolgozta fel a Munk család történetét, szerepét. Munkácsi Ernő fent idézett memoárjának magyar kiadásában Bohus Kata és Csősz László írtak tanulmányt a szerző életútjáról.¹² A mű Nina Munk által szerkesztett angol nyelvű kiadásában Laczó Ferenc és Susan M. Papp esszéi mutatják be Munkácsi vívódásokkal teli életét és a korszakot, amelyben élt.¹³ A fenti szakirodalmakat kiválóan összegzi és használja fel a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban 2019-ben megnyílt *Apákról az utódokra szálló elhivatottság. A Munk-Munkácsi család története* című kamarakiállítás.

9 Méir Ávrahám Munk: *Életem története*. Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 2002.

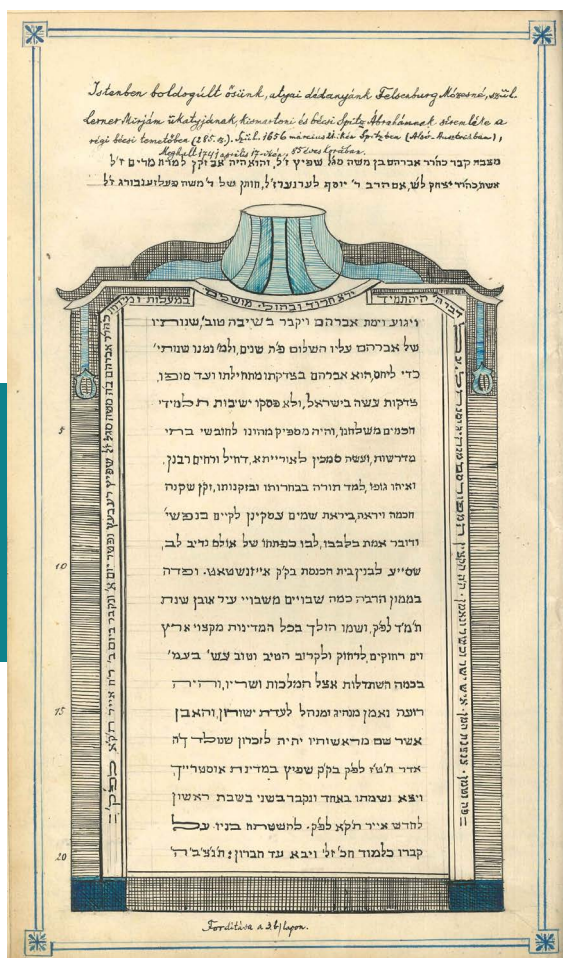
10 Munkácsi Bernát (Munkácsi Ernő átdolg.): *A nyitrai, nagyváradai és budapesti Munk-család, valamint a nyitrai, nagytapolcsányi, balassagyarmati, nagykanizsai, szentesi és budapesti Felsenburg-család genealógiája. Ősök és ivadékok*. Budapest: Országos Magyar Zsidó Múzeum, 1939.

11 Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest: Renaissance, 1947.

12 Bohus Kata – Csősz László: Versenyt futunk a végzettel. In: Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Budapest: Park Kiadó, 2022.

13 Laczó, Ferenc: The Excruciating Dilemmas of Ernő Munkácsi. In: Munkácsi, 2018. xxiii–lv. Papp, Susan M.: The Life and Times of Ernő Munkácsi. In: Munkácsi, 2018. lvii–lxxv.

A múzeum történetében fontos fordulópontot jelentett a 2016-ban megnyílt *100 év 100 tárgy* című kiállítás. Az új, évfordulós állandó kiállítás lendületet adott annak a friss törekvésnek, hogy a kiállítási programban váltakozóan szerepeljenek családtörténeti és újfajta, komplex megközelítést alkalmazó képzőművészeti kiállítások a korábbi kiállítási rendszerrel szemben. Azelőtt egy judaika állandó kiállításból, valamint néhány kisebb, szintén hagyományos, időszaki kiállításból állt össze a múzeum programja. A mostani tárlatok esetében megfigyelhető néhány általános jellegzetesség: a kortárs párhuzam alkalmazása; a bemutatott tárgyak inkább dokumentumként, mint műtárgyként való kezelése; a digitális technika jelentős szerepe (van, ahol digitális kurátor is szerepel a közreműködők felsorolásánál); valamint az a tény, hogy a legfőbb szempont a zsidóság, a zsidó lét, a hagyományok kontextusa, ami egyúttal a világias szempontok mellőzését is jelenti.

Családi síremlékek albuma –
Munkácsi Bernát gyűjtése, 1902–1936.
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

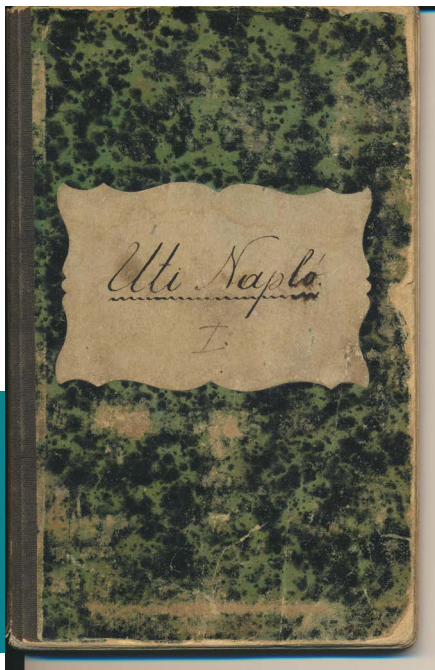
Munkácsi – A hét testvér
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Ez a szemlélet már korábban, a 20. század elején érvényes volt, a legjobb példa a múzeum feljebb idézett egykori igazgatójának, a családtörténeti kiállítás egyik főszereplőjének, Munkácsi Ernőnek a megállapítása: „Zsidó múzeumunk nem múkincsek után áhítózó, luxust kedvelő lelkek alkotása, hanem egyenes függvénye a zsidóság egyik fenntartó életelemének: a történelmi világszemléletnek, kifejezője az apákról az utódokra szállott elhivatottság és kiválasztottság gondolatának”.¹⁴ Nem véletlen, hogy e mondat a 2019. február 14-én megnyílt családtörténeti állandó kiállítás címének a részévé vált. A tárlathoz kapcsolódó honlap, mely a kiállítás online változatának tekinthető, 2024-re készült el.¹⁵ A weboldalon a családról megfogalmazott szöveg a generációk általános és különleges vonásait egymás mellett említi: „A Munk-Munkácsi család

14 Munkácsi Ernő: A magyar zsidó múzeum hivatása. *Egyenlőség*, 1932. december 24. 14.

15 Apákról az utódokra szálló elhivatottság. A Munk-Munkácsi család története, 2016 – Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, <https://collections.milev.hu/exhibits/show/munk> (letöltés ideje: 2024. július 30.)

háromszáz évnyi története jellegzetes magyarországi zsidó családtörténet, már-már tankönyvi példatár. Ami mégis különlegessé teszi, az az öt nemzedék óta az apákról az utódokra szálló elhivatottság a család emlékeinek – tárgyaknak, iratoknak, fényképeknek és személyes relikviáknak – gyűjtésére és megőrzésére. Az emlékezés és emlékeztetés parancsának megértése és megélése ma is összekapcsolja a szétszórt családtagokat és közösségeket.”¹⁶

*Munkácsi Bernát udmurtföldi útinaplója,
1885.*

Mennyiben volt különlegesnek tekinthető a családi emlékek gyűjtése és megőrzése? Ehhez szükség volt arra, hogy a család tagjai számára kezdettől fogva fontos legyen a könyvekben, dokumentumokban megnyilvánuló tudás, ismeretanyag továbbadása az utódok számára, a felelősség öröklődése. Nem véletlen, hogy a négy nagyobb egységre tagolt történet bevezető „fejezete” éppen a könyvekkel és szerzőkkel foglalkozik. Ezek a nagyobb egységek a kiállítás címét viselik, sorszámaikkal jelezve egymásutániségüket, amely a családtörténet időrendjét is kijelöli. A könyvek birtoklása, olvasása, írása egy bizonyos társadalmi státuszt feltételezett, ami a családtörténetben jól nyomon követhető. Ezt teszi hangsúlyossá a látogatók számára, hogy a család könyvtárának legjel-

¹⁶ <https://collections.milev.hu/exhibits/show/munk>

lemzőbb darabjai a főfalat tagoló posztamensek között kronologikusan futnak végig térdmagasságban. Az ajándékba kapott könyv, az imakönyv mellett a család szinte minden tagja szerzője is volt könyveknek – az elismert tudós, a múzeumigazgató, s a család nőtagjai egyaránt.

A tervek szerint a tárlat az állandó kiállítást hivatott lezárni, leszűkítve a nagyobb közösségi narratívát egy személyesebb, intimebb perspektívára egy család emléktárgyain és történetén keresztül. A kiállított anyag legnagyobb része a terem észak-nyugati egységébe került, ahol a 2016-ban elkészült és azóta is folyamatosan használt és újra felhasznált egységes arculatú raszteres elrendezésű, enyhén döntött fapaneleken (összesen hét darab, egyenként egy méter széles) láthatóak a monitorok és a tárgyi emlékek. A kiállítási installáció lényege, hogy úgynevezett kapszulakiállításokat tudjanak létrehozni az elemek más-más rögzítési pontokba helyezésével. A kiállítást négy posztamens – tetejükön a család egy-egy kiemelkedő alakjához kapcsolható irodalomtörténeti emlék –, és négy monitor osztja négy egységre. Közöttük méretre alakított plexidobozokban láthatók a Munk család tárgyi emlékei – fotók, levelek, Munkácsi Bernát iratgyűjtő doboza („Életküzdelmek”). A fülhallgatókkal párosított kijelzőkön futó szövegek feltárják a nézők előtt a kiállítás koncepcióját, a család történetét fényképekkel és térképekkel kiegészítve. Látványos elem, ahogyan az összehangolt monitorok egy ponton kirajzolják a MUNK vezetéknevet, rajtuk a szerteágazó családfával. A bejárat melletti falon elhelyezett televízión és a hozzá tartozó fülhallgatón keresztül Munkácsi Bernát hangját hallhatjuk, amint egy bar micvón őseik neveit sorolja fel. Ez a felvétel egy digitalizált lemezzel származik, és Munkácsi Noémi elmondása szerint a család hagyományosan minden őszi nagyünnepen hasonló módon emlékezett meg őseikről.

Bányai Viktória és Szemere Kinga koncepcióját követve, az első egység a felmenőket ismerteti, témája az ősök szegényes, egyszerű élete. Az itt összegyűjtött tárgyak között a tudós Munkácsi Bernát családi síremlékek albuma valóban különleges, mivel elkészítése szokatlan vállalkozás volt; a saját kezűleg rajzolt és írt gyűjtemény őrzi a bécsi, kismartoni, nyitrai, nagyváradi, pesti zsidó temetőekben nyugvó rokonok sírfeliratait.

Mivel időrendben haladunk, a második részlegben a családtörténet az előző századforduló idején folytatódik, immár a nagyvárosokba költözött leszármazottak sorsának bemutatásával. Az új nemzedék ekkoriban egyaránt gyarapodott tudásban és vagyonban, harcolt az

I. világháborúban, életükre, sorsukra a történelmi események, a politika hatással voltak.

A harmadik szekció tárgya a két világháború közötti családtörténet, az emlékezés és emlékeztetés, a hagyományokhoz való ragaszkodás és azok őrzése. Munkácsi Ernő múzeumigazgatóságával a család- és múzeumléte összefonódik, lényegében azt folytatja az intézmény vezetőjeként is, amit a személyes történetében megvalósított. Természetesen, és szinte magától értetődően lesz ennek az útnak a cionizmus a következő állomása.

*Peter Munk: Munkék lakása a Balaton utca 12-ben a háború után
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*

Az utolsó, negyedik egység témája a holokauszt és a család elvándorlása, szétraajzása szerte a világban. Az összetartást, a család tagjainak törekvését egymás segítésére a „családi alap” megőrzött füzete jelképezi.

A családtörténet bemutatása éppúgy minden részletre kiterjedő, mindent megőrizni és ismertetni szándékos, mint ahogy maguk a család-

tagok is foglalkoztak saját történetükkel. Nincsenek kiemelések, a szereplők egyenrangúak, nem marad ki senki a történetből. A kiállítás és a honlap anyaga csaknem fedi egymást – mindegyik annyival többet, illetve mást ad, amennyit és amit a saját műfaja lehetővé tesz. A honlap rövid leírásai kiválóan érzékeltetik, hogy mennyire közel állt a téma és a család a kiállítás szervezőihez.

A kiállítás befogadását két, helyben elérhető vezetőfüzet segíti. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár 2018-as évkönyvében Toronyi Zsuzsanna igazgató személyes megjegyzései nyújtanak adalékot a tárlat létrejöttének körülményeihez.¹⁷ Emellett egy tizenkilenc oldalas angol nyelvű kiadvány, a *Munk Family Stories* ad képet a családról, tagjainak rövid anekdotikus, néhol kifejezetten bizarr történeteinek keresztül.¹⁸

A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár más kiállításával összevetve az ugyancsak 2019-ben megnyílt *Hochstädterék. Családi album – előhívott múlt* a múzeum gyűjteményének egyik családi albumára épült; egy kortárs képzőművész, Tranker Kata kapcsolódott műveivel a képekhez. Ez is egy lehetséges megközelítés, sőt a múzeum gyakorlatának visszatérő eleme lett az elmúlt évek kiállításainak sorában. Két évvel későbbi a „Politzer Saga”,¹⁹ ismét másféle bemutatási módot reprezentál – itt a digitális elemek és megoldások kaptak főszerepet.

Ezekhez képest a Munk család történetének kiállítás keretében való megjelenítése a témához hasonlóan a mélyen gyökerező hagyományokhoz közelít. Itt „valódi” tárgyakat láthat a közönség, az installáció elemei a korszakhatárként meghatározható *100 év 100 tárgy* című múzeumtörténeti kiállítás egyszerű és célszerű dizájn-elemeit viszik és használják tovább. Ugyanakkor zavarba ejtő, ahogy ez esetben mintha a tárgyak szolgálnák az installációt, amelynek dizájnjához igazodnak – és nem az installáció szolgálja a tárgyak optimális bemutatását. Jó példa erre a családfa-részleteken elhelyezett MUNK családnév kék betűi, amely látványos és mutatós ötlet, csak épp megnehezíti a betűk és az azokból összerakott név azonosítását, mind pedig az alapszöveg olvasását, így a két motívum kioltja egymás hatását.

17 Toronyi Zsuzsanna: *Apákról az utódokra szállott elhivatottság. A Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár évkönyve 2018*. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2018. 5–12.

18 *Munk Family Stories*. Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2021.

19 *Politzer Saga*, 2021. Rumbach utcai zsinagóga, Budapest, <https://www.milev.hu/milevexhibitions/politzer-saga> (letöltés ideje: 2024. július 30.)

Az Apákról az utódokra szálló elhivatottság – A Munk-Munkácsi család története című tárlat részlet

A Munk-Munkácsi család története és a róluk szóló kiállítás nem csupán egy családtörténet bemutatása, hanem egyben a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár küldetésének és identitásának megtestesülése is. A kiállítás és az azt kísérő dokumentáció példa értékűen mutatja be, hogyan lehet egy család több évszázados történetén keresztül megvilágítani a zsidó közösség sokszínű és gazdag kulturális örökségét. A Munk-Munkácsi család útja rámutat arra, hogy a személyes emlékek és relikviák megőrzése, a hagyományok tisztelete és továbbadása hogyan formálhatják a közösségi identitást és emlékezetet. A kiállítás nem csak az egyéni sorsokat és családi történeteket hozza közelebb a látogatókhoz, hanem a zsidó múzeumi gyűjtemények jelentőségére és azok megőrzésének fontosságára is felhívja a figyelmet. Ahogy a múlt és a jelen összekapcsolódik, úgy válik egyértelművé, hogy a múzeumok szerepe nem csak a tárgyak bemutatása, hanem azoknak a történeteknek az életben tartása is, amelyek az általuk őrzött tárgyakban rejlenek.